

Oud-Utrecht 1995 : tweemaandelijks tijdschrift

<https://hdl.handle.net/1874/9995>

TS oct 1903
jr 1995 dl '68

OUDE *Utrecht*

68e jaargang nummer 1

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

De Utrechtse Staties ten tijde van de Hollandse Zending

*'uitsluitend werkzaam in het belang van
de volkshuisvesting'*

Sociale huisvesting in Utrecht: de voorlopers

Utrecht in biografieën

Framboosstraat
Foto: GAU

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

2738 757 4

OU *Utrecht*

REGISTER 1995

68ste jaargang

R. P. M. van Antwerpen
Notebomenlaan 27
3582 CG Utrecht

REGISTER 1995

SCHRIJVERS

35 *Antwerpen, R.P.M.* van Register Oud-Utrecht 1994 inlegvel bij nr. 5 Baars, J. Ontwerp-begroting 1995 Oud- Utrecht
59 *Idem*, Voorjaarsledenvergadering

16 *Berkelaar, W.* Utrecht in biografieën

87 *Idem*, Tussen distantie en betrokkenheid. Drie visies op de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog

131 *Bok, M.J.* Boekenschouw

8 *Brugman, J.A.* 'uitsluitend werkzaam in het belang van de volkshuisvesting' Sociale huisvesting in Utrecht: de voorlopers

18 *Deukeren, H. van* Boekenschouw

20 *Dolfin, M.* Ooggetuige. 25 jaar Werkgroep Herstel Leefbaarheid

107 *Dolfin-Ruwers, J.* Ooggetuige. De Nieuwgracht in de jaren '30, gezien door de ogen van een kind

136 *Haars, P.A.* Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht

44 *Hart, P.D.* 't Ernstige baldadigheid

93 *Idem*, Schandaal. Die mijnheer heeft zeker een goed traktement...

124 *Idem*, 'Buiten het bereik der wetten en onstrafbaar...' Studentenjool en studentenstreken omstreeks 1800

18 *Hoven van Genderen, B. van* Boekenschouw

134 *Idem*, Schandaal. 'Verscheidene wrede excessen': Walraven van Brederode mishandelt zijn vrouw

67 *Kaa, M.J. van der* Schandaal (Petrus Burmannus en Diena van Woudenberg)

83 *Kaajan, H.J.Ph.G.* Boekenschouw

76 *Maes, E.* Het Utrechtse bevrijdingsfeest van 5 mei 1955

108 *Martens van Vliet, B.J.* Op de Neu daar staat een tent...

105 *Oudheusden, M.C. van* Boekenschouw

100 *Pelzers, E.* Natuurbeschermer, bosbouwer en jager. Het groene leven van een Utrechts landheer

28 *Pietersma, A.* Kerkebouw en kerkestrijd. Een Utrechts pastoorconflict anno 1840

110 *Pot, Tj.* Vondsten

40 *Santen, B. van* Schandaal. Vechtpartij op de Piazza Navona
84 *Idem*, Ooggetuige. Tonny van der Linden

68 *Santen, L.C. van* Ooggetuige (over het dagelijks leven in de laatste oorlogsjaren in Utrecht)

61 *Staal, C.* Boekenschouw

13 *Steenwijk, D.L.* Mededelingen

14 *Tigelaar, E.* Schandaal. Unico Jacob

52 *Tuuk, L.A. van der* Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

92 *Vogelzang, F.* Van de leestafel

115 *Idem*, Van de leestafel

117 *Vrugt, M. van de* Schandaal. Getrouwd of niet getrouwd?

4 *Wijmer, D.J.* De Utrechtse Staties ten tijde van de Hollandse Zending

39 *Zeyden, A. van der* Boekenschouw

42 *Idem*, Ooggetuige. Douchen buitenshuis

62 *Idem*, Een Utrechtse school in de geschiedschrijving ?

82 *Idem*, Boekenschouw

106 *Idem*, Boekenschouw

UTRECHT STAD

4 De Utrechtse Staties ten tijde van de Hollandse Zending

8 'uitsluitend werkzaam in het belang van de volkshuisvesting'. Sociale huisvesting in Utrecht: de voorlopers

20 Ooggetuige. 25 jaar Werkgroep Herstel Leefbaarheid

28 Kerkebouw en kerkestrijd. Een Utrechts pastoorconflict anno 1840

42 Ooggetuige. Douchen buitenshuis

44 Ernstige baldadigheid (betreft Frederik Hendrikstraat anno 1909)

52 Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord ?

62 Een Utrechtse school in de geschiedschrijving ?

68 Ooggetuige (over het dagelijks leven in de laatste oorlogsjaren in Utrecht)

REGISTER 1995

- 76 Het Utrechts bevrijdingsfeest van 5 mei 1955
- 87 Tussen distantie en betrokkenheid. Drie visies op de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog
- 107 Ooggetuige. De Nieuwgracht in de jaren '30, gezien door de ogen van een kind
- 108 Op de Neu daar staat een tent....
- 124 'Buiten het bereik der wetten en onstrafbaar...' Studentenjool en studentenstreken omstreeks 1800
- 136 Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht

UTRECHT PROVINCIE

- 33 Van de leestafel: Breukelen, De Bilt en IJsselstein
- 92 Van de leestafel: Maarssen, Renswoude en diverse herdenkingen van 1945 in de provincie
- 115 Van de leestafel: Nieuwegein, Rhenen, Veenendaal, Vleuten-De Meern en Zeist
- 141 Van de leestafel: Bunschoten, Veenendaal en industrieel erfgoed te Oudewater en De Bilt

PERSONEN

- 100 *Jhr. W.H. de Beaufort*, in: Natuurbeschermer, bosbouwer en jager. Het groene leven van een Utrechts landheer
- 132 *Jacques Berkelaar*, in: Ooggetuige. 'Niet alleen begrip, maar ook een toevluchtsoord'
- 52 *Bonifatius*, in: Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord ?
- 61 *Idem*, in: Boekenschouw
- 134 *Margaretha van Borssele*, in: Schandaal
- 134 *Walraven van Brederode*, in: Schandaal
- 67 *Petrus Burmannus*, in: Schandaal
- 62 *F.C. Gerretson*, in: Een Utrechtse school in de geschiedschrijving?
- 62 *P. Geyl*, in: Een Utrechtse school in de geschiedschrijving?

28 *J. Hartman*, in: Kerkebouw en kerkestrijd. Een Utrechts pastoorsconflict anno 1840

84 *Tonny van der Linden*, in: Ooggetuige

136 *F.W. Mengelberg*, in: Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwen-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht

62 *O. Opperman*, in: Een Utrechtse school in de geschiedschrijving?

40 *Arnaldo Romolar*, in: Schandaal

40 *Jan van Santen*, in: Schandaal

42 *Chris van Staa*, in: Ooggetuige. Douchen buitenshuis

28 *Guilielmus Stas*, in: Kerkebouw en kerkestrijd. Een Utrechts pastoorsconflict anno 1840

136 *Alfred Tepe*, in: Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht

52 *Willibrord*, in: Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord ?

67 *Diena van Woudenberg*, in: Schandaal

BOEKENSCHOUW/

DIVERSE BOEKBESPREKINGEN

- 116 *J. Aalbers, e.a (redactie)*, Utrechtse biografieën, deel twee: Levenbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse
- 131 *Idem*
- 82 *Hanny Alders*, Jan van Scorel. Een leven in schetsen
- 8 *Stichting Bo-Ex '91*, De geschiedenis van drie Utrechtse woningcorporaties (1907-1992), van eenvoudige volkswoning tot stadsvilla
- 2 *Marten Jan Bok*, Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700
- 91 *I.E.C.M. Broos*, Bronnenoverzicht voor de geschiedenis van de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog
- 19 *K.P. Companje*, Ziekenezorg. De geschiedenis van een ziekenfonds en zijn eigen instellingen

REGISTER 1995

- 18 *J.L. van der Gouw*, Everwach, de rentmeester van de bisschop van Utrecht. Een verhaal uit het begin van de dertiende eeuw
- 18 *H.G. Heijmans*, Wetenschap tussen universiteit en industrie. De experimentele natuurkunde in Utrecht onder W.H. Julius en L.S. Ornstein 1896-1940
- 106 *Koert van der Horst*, Catalogus van de collectie college dictaten van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek
- 12 *G. Huiskes*, 4 + 1= een, 75 jaar christelijke sociale woningbouw in Utrecht
- 39 *A. van Hulzen*, Utrecht. Een beknopte geschiedenis van een oude bisschopsstad
- 105 *Paul Huys Janssen*, Jan van Bijlert (1597/98-1671), schilder in Utrecht
- 66 *E. Jonker en P. van Hees (redactie)*, Geschiedenis in Utrecht. Bestaat er een Utrechtse school in de geschiedbeoefening ?
- 61 *Petra Kehl*, Kult und Nachleben des heiligen Bonifatius im Mittelalter (754-1200)
- 18 *Wim Meulenkamp*, Follies en tuinsieraden
- 91 *Jan van Miert (redactie)*, Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945
- 17 *A. Pietersma e.a. (redactie)*, Utrechtse biografieën, deel een: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters
- 105 *Wessel Reinink (redactie)*, Landgoed Linschoten
- 19 *Marta O. Renger*, 'The cavalry of Hendrik van Rijn'
- 39 *Fred Smit & Jan Jacobs*, Bijdrage tot de geschiedenis van de priesteropleiding in de kerk van Utrecht 1683-1723
- 83 *W. Smit*, Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis. Vereniging (1894) en Vrijmaking (1945) in vogelvlucht en twaalf eeuwen, die er in Utrecht aan voorafgingen
- 4 91 *T. Spaans van der Bijl*, Utrecht in verzet, 1940-1945
- 91 *Sander van Walsum*, Ook al voelt men zich gewond. De Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting 1940-1945

VONDSTEN

- 21 Voer voor een paleo-zoöloog. Fragment van een gestempelde Romeinse dakpan
- 34 In een oude stort. Fragment van een schoorsteenfries
- 69 Foto van een optocht van de NSB en de Nationale Jeugdstorm
- 110 'Toeback suygen' en zijn gevolgen
- 135 Sint Maarten te paard

SCHANDAAL

- 14 *Unico Jacob*, het 'ondergeschoven' kind van Aleyda Louwisa van Twikkel
- 40 Vechtpartij op de Piazza Navona
- 67 Petrus Burmannus en Diena van Woudenberg
- 93 Die mijnheer heeft zeker een goed traktement....Over de pokkenepidemie van 1871 in Utrecht
- 117 Getrouwd of niet getrouwd ?
- 134 'Verscheidene wrede excessen': Walraven van Brederode mishandelt zijn vrouw

VERENIGING OUD-UTRECHT

- 15, 34, 60, 86, 111, 140 Agenda
- 13, 66, 141 Mededelingen
- 13 Oproep van de nieuw gevormde Commissie Actuele Ontwikkelingen
- 35 Register Oud-Utrecht 1994
- 45 Oproep: Een nieuwe naam voor de bibliografie van de provincie Utrecht
- 59 Voorjaarsledenvergadering
- inlegvel bij nr. 5 (Toelichting op de) Ontwerp-begroting 1995
- 112 Algemene najaarsledenvergadering 1995
- 113 De historie van de huidige tijd. Overzicht van de projecten van de Commissie Actuele Ontwikkelingen

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
68e jaargang nr. 1 -
januari/februari 1995
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. S.A.L. de Graaff,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 54,- per jaar (26- f 30,-; 65+ f 44,- per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw,
telefoon: 03645-62930.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden, B. van Santen,
E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199, 3572
KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht, Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
1 maart 1995, verschijningsdatum
1 april.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Het tweemaandelijks blad Oud-Utrecht gaat met frisse moed beginnen aan haar tweede jaargang nieuwe stijl en achtentzestigste jaargang in totaal. Hoewel er tevredenheid bestaat over de nieuwe opzet, wil dit niet zeggen dat er in 1995 niets veranderd is. Voor dat U verschrikt over wéér een vernieuwing het blad dichtslaat: de verandering zit 'm ditmaal in een enkele nieuwe rubriek. Vorig jaar heeft Oud-Utrecht telkens een klein schijnwerptje gericht op een grafmonument, dit jaar zal de lichtbundel zich nietsontziend richten op zaken die onze voorouders liever in het duister lieten. In elk nummer zal U een historisch 'schandaal' uit de doeken gedaan worden, om te beginnen dat van een onderschoven kind op het landgoed Rhijnauwen. De rubriek Portret is vervangen door één welke 'Ooggetuige' genoemd is en waarin Utrechters aan het woord komen over een (historisch) gebeuren dat zij (min of meer) met eigen ogen hebben aanschouwd.

Tevens is voor het eerst in lange tijd de contributie voor het lidmaatschap van de Vereniging iets omhoog gegaan, maar - zo mogen wij de voorzitter vrijelijk citeren - het is nog altijd een kleine prijs voor het omvangrijke produkt dat de Vereniging haar leden biedt. Ter illustratie hiervan vestigen wij Uw aandacht op de Van der Monde-lezing en een door de activiteitencommissie georganiseerde bijeenkomst over het Duitse Huis, zie de agenda.

Inhoud

Van de redactie	3
De Utrechtse Staties ten tijde van de Hollandse Zending	4
<i>D. J. Wijmer</i>	
'uitsluitend werkzaam in het belang van de volkshuisvesting'	8
<i>Sociale huisvesting in Utrecht: de voorlopers</i>	
<i>J. A. Brugman</i>	
Mededelingen	13
Schandaal	14
Agenda	15
Utrecht in biografieën	16
<i>Wim Berkelaar</i>	
Boekenschouw	18
Ooggetuige	20
Vondsten	21

De Utrechtse Staties ten tijde van de Hollandse Zending¹

Vanaf het verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst aan het einde van de zestiende eeuw tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 waren de katholieken in de Noord-Nederlandse gewesten gedwongen hun religie in de illegaliteit te praktiseren. Onderstaand verhaal schetst in grote lijnen hoe zij, met name in de stad Utrecht, aan dit 'ondergrondse' kerkelijk leven gestalte wisten te geven.

De Zending

De hervormingsbeweging leidde in de tweede helft van de zestiende eeuw tot de vrijwel volledige ineenstorting van de oude katholieke kerkstructuur in de Noordelijke Nederlanden.

Nadat zij de macht hadden overgenomen maakten de nieuwe calvinistische bewindhebbers hun calvinistische kerk tot publieke kerk; de katholieke eredienst werd vervolgens vanaf 1572 geleidelijk overal verboden. En met de dood van aartsbisschop Schenck van Toutenburg in 1580 verdween in deze streken de voorlopig laatste exponent van de bisschoppelijke hiërarchie van het toneel. Hij zou pas in 1853 een opvolger krijgen die volgens de daarvoor geldende regels door de Paus was benoemd en erkend.

Dit alles zorgde ervoor dat de zich tot de Republiek der Verenigde Nederlanden groeperende opstandige gewesten door de curie te Rome gedurende bijna drie eeuwen als missiegebied werden beschouwd. Deze voor het Noord-Nederlandse katholicisme problematische periode staat bekend als die der Missio Hollandica of Hollandse Zending.

De stad Utrecht groeide in stappen naar een verbod op het katholicisme toe. Na een aantal overeenkomsten, waarbij de ka-

tholieken steeds meer terrein verloren, maakte het stadsbestuur in 1580 definitief een einde aan 'de exercitie van de Roomsche Religie en het dragen van geestelijke klederen'².

Vanaf dat jaar moesten de Utrechtse katholieken dus 'ondergronds', wilden ze hun eredienst op de oude voet blijven uitoefenen.

Hun situatie was op dat moment zonder meer belabberd. Met het verdwijnen van de (aarts)bisschop was de voor het katholicisme essentiële hiërarchische lijn onderbroken. Een groot deel van de priesters was gevlucht, en een ander deel was uit overtuiging dan wel uit berekening gereformeerd geworden of stond op het punt dit te doen. Bovendien waren hun kerken in beslag genomen en aan de gereformeerden in gebruik gegeven.

Desondanks werd de katholieke zielzorg in de stad vermoedelijk nooit geheel onderbroken. Een aantal seculiere priesters bleef in de stad, en ook waren al snel weer regulieren actief. Over hun aantal in de vroegste periode van de Zending bestaat vanwege de chaotische toestand geen zekerheid. Aan het begin van de zestiende eeuw lag het aantal seculieren vermoedelijk rond de 25, aangevuld met 5 à 6 regulieren³.

De Utrechtse staties: vestiging

In 1592 was de Delftse priester Sasbout Vosmeer benoemd tot apostolisch vicaris, vrij te vertalen als pauselijk plaatsvervanger met gedelegeerde bevoegdheden in het gebied van de Zending.

Hij deed verwoede pogingen wat orde in de chaos te scheppen, tenminste wat betreft de seculiere zielzorg. In 1611 verdeelde hij de stad Utrecht in acht parochies en voorzag ze van pastoors. Deze vestigden zich na verloop van enige tijd in zogeheten staties, vaste standplaatsen van waaruit de zielzorg werd georganiseerd.

Binnen de stadswallen vormde Vosmeer de parochies St. Nicolaas op de Wal, later met een statie in de Cellenbroederstraat; de parochie St. Gertrudis, gevestigd op de Mariahoek; de parochie St. Marie op Achter Klarenburg en de parochie St. Jacobus in het Drakenburgsteegje bij de Neude. De namen geven aan, dat zoveel mogelijk werd aangesloten bij de oude Middeleeuwse parochiële indeling van de binnenstad.

In het stadsgebied buiten de wallen creëerde Vosmeer de parochies Buiten Wittevrouwen, later gevestigd aan de Biltstraat, Abstede/Buiten Tolsteeg aan het Absteder Zandpad, Buiten de Weerd en Buiten Catharijne.

De opvolger van Vosmeer, Philippus Rovenius, stichtte in 1623 de statie St. Marie op de Kamp aan de Nieuwegracht. In 1663 kwam de door de dominicanen gevestigde statie St. Servaas onder de Linden onder seculiere leiding⁴.

Naast deze seculiere staties had een aantal religieuze orden hun eigen missieposten.

De dominicanen stichtten

de eerder genoemde statie St. Servaas onder de Linden. In 1663 verhuisden ze van hieruit naar de Dorstige Hartsteeg. Daarnaast vestigden ze een tweede statie bij de Wittevrouwenpoort, die rond 1650 werd verplaatst naar de Walsteeg⁵.

Ook de jezuïeten waren met twee staties vertegenwoordigd, respectievelijk in de Catharijnesteeg en in de Herenstraat⁶.

De augustijnen tenslotte begonnen in 1636 in het Hieronymussteegje. Ze verhuisden in 1690 naar de Jeruzalemsteeg, en vervolgens in 1840 naar de Oudegracht⁷.

De Utrechtse staties: behuizing

Een statie was zoals gezegd de standplaats van waaruit een priester binnen het gebied van de Zending de zielzorg verrichtte. Ze omvatte een kerkruimte en een pastorie, die volgens bepalingen van de overheid van buiten niet als zodanig herkenbaar mochten zijn.

De kerkruimten lagen dan ook tot diep in de achttiende eeuw netjes verstopt in of achter particuliere woningen of andere gebouwen.

Met name in de begintijd was het onderkomen vaak nogal schamel, als er al een vast onderkomen was. In de eerste decennia na het verbod waren de priesters gedwongen om regelmatig van plaats te wisselen. De eerste vaste vestigingen dateren daarom vermoedelijk pas uit het begin van de zeventiende eeuw.

De gebruikelijke term 'schuilkerk' voor de onderkomens is in de meeste gevallen eigenlijk een te groot woord. Verscholen waren ze wel, maar de behuizingen waren de betiteling kerk meestal niet of nauwelijks waardig.

Een aardig voorbeeld hiervoor is de statie Buiten Wittevrouwen. De katholieke gemeenschap kerkte hier tot 1759 in een schuur; eerst 'ten huize van de Pompemaecker', die woonde in of bij de huidige Oude Kerkstraat, later achter de voormalige herberg

het Boompje aan de Biltstraat. Pas in 1759 kon men met toestemming van het stadsbestuur de bouwvallige schuur vervullen voor een nieuwgebouwde kerk⁸.

Het eigendom stond vaak op naam van een kapitaalkrachtige particulier. Dat dergelijke personen hieraan een zekere invloed ontleenden ligt voor de hand. Dat dit in sommige gevallen gevaarlijk kon zijn bleek bij de statie St. Martinus in de Achtertwijnstraat, de opvolger van de statie in Abstede. Pastoor Ydama van deze statie verhaalt dat zijn voorganger, de onervaren Cornelis Groenewout, dankzij de steun van de voornaamsten uit de gemeente en tegen de zin van de geestelijke overheid en ook niet geheel volgens de regels tot pastoor was benoemd. Het resultaat voor de statie was rampzalig. Groenewout kon de grote parochie niet aan. Bij zijn uiteindelijk onvermijdelijk geworden vertrek liet hij de parochie in schulden en wanorde achter. Een groot deel van de gemeente, waaronder drie kerkmeesters, waren naar elders overgelopen. De achterblijvers waren onder elkaar verdeeld. Het kostte de statie lange jaren om de slag te boven te komen⁹.

De Utrechtse staties: organisatie

In de wereld die statie heette was de pastoor of primarius de spil waar alles om draaide. Een vast inkomen ontving hij hiervoor niet, wat zijn financiële positie nogal onzeker maakte. Hij was af-

hankelijk van offers, biechtpenningen en de opbrengsten van diensten als huwelijksplechtigheden en het branden van kaarsen.

Hij werd in zijn werk bijgestaan door 1 of 2 kapelaans. Voor de meer stoffelijke besognes zorgden de kerkmeesters. Dat waren er in normale omstandigheden⁸. Zij droegen onder andere verantwoording voor het onderhoud van kerk en pastorie, wat werd betaald uit collectegelden.

Een belangrijke rol binnen de staties vervulden verder de klopjes, 'geestelijke dochters', die geen religieuzen waren maar vaak wel een gelofte van zuiverheid aflegden. Het aantal klopjes per statie verschilde, maar kon aanzienlijk zijn. Pastoor Ydama vertelt met enige droefheid dat de statie in de Achtertwijnstraat er in het begin van de achttiende eeuw ca. 40 had geteld, maar dat er bij zijn eigen aantreden in 1751, onder andere ten gevolge van de 'Groenewoutperiode' nog maar 7 over waren; en deze waren 'alle oud en tot werken onbekwaam'¹⁰.

De klopjes stonden de pastoor in allerlei zaken bij. Ze hielden bij de voorbereiding van de mis en zorgden voor het onderhoud van kerk, pastorie en last but not least voor de pastoor zelf. Daarnaast verzorgden ze in veel gevallen het catechismus-onderwijs. Volledig liefdewerk was dit niet. In de Achtertwijnstraat hadden zij recht op de opbrengsten van 'stoelen, stooven, trouwen en begravingen'.

De 'Statie onder het Kruis', waar veel parochieleden van Klaaskerk en Geertekerk kwamen, was aanvankelijk gevestigd in een achterhuis van een boerderij aan de Abstederdijk. Het achterhuis is begin deze eeuw verbouwd tot schuur, welke min of meer - per ongeluk in 1978 in opdracht van de gemeente werd afgebroken. In 1983 is de schuur herbouwd.
Foto: GAU

De Utrechtse Staties ten tijde van de Hollandse Zending

Het toezicht van bovenaf op de staties had weinig om het lijf, zeker in vergelijking met de situatie van na 1855.

Er was weliswaar weer min of meer een hiërarchische organisatie op poten gezet, maar er was op parochiaal niveau wat betreft interne organisatie en grenzen weinig of niets schriftelijk vastgelegd. Het werkgebied van de staties was derhalve ook niet duidelijk afgegrensd. En vrijwillige samenwerking en wederzijdse afstemming op elkaar lijkt bepaald niet altijd voorop te hebben gestaan. In ieder geval waren in Utrecht een aantal staties opmerkelijk dicht bij elkaar gevestigd. De kerkgangers in de Dorstige Hartsteeg en de Catharijnesteeg, en ook die in de Heerenstraat en de Jeruzalemsteeg hebben elkaar vermoedelijk kunnen horen zingen. Dit heeft ongetwijfeld de nodige concurrentie opgeleverd.

Daarbij was het kerkgaande publiek niet altijd even honkvast. Dat merkte pastoor Groenewout in de Achtertwinstraat toen hij voor zijn eigen gemak de wet van de gewoonte overtrad en de late dienst verplaatste van half elf naar tien uur 's avonds. Een groot deel van zijn publiek kon hier niet aan wennen en kwam of te laat of liep meteen door naar een andere kerk, met als gevolg dat de pastoor aankeek tegen goeddeels lege banken. Het experiment duurde dan ook niet lang¹¹.

Verbeterende positie

De positie van de katholieken in Utrecht kende na de eerste woelige decennia een proces van geleidelijke, maar constant voortgaande verbetering. Tot het midden van de zeventiende eeuw on-

dervond het werk vanuit de staties vanwege de vervolgingen nog wel eens moeilijkheden; Apostolisch vicaris Philippus Rovenius vertelt in een verslag uit 1630 dat de vervolgingen in Utrecht wisselden in heftigheid en met name bestonden uit het ontdekken, overvallen, verstoren en uiteenjagen van katholieke bijeenkomsten¹². Als verweer hiertegen werden wachtposten uitgezet en werden de woningen die als toegang tot de kerkruimten dienden voorzien van verzwaarde houten deuren. Dit overigens tot ergernis van de calvinistische scherpslijpers. In 1664 kwam dan ook een delegatie uit de gereformeerde kerkeraad bij de vroedschap met het verzoek om in het kader van de strijd tegen de 'paepsche stoutigheden' deze deuren te laten verwijderen en te laten vervangen door normale deuren. Het stadsbestuur beloofde beleefd maar niet erg enthousiast een onderzoek te laten instellen. Tot meer dan een herhaling van de oude resoluties op dit punt kwam het uiteindelijk niet.

Het stadsbestuur van Utrecht was, zeker in vergelijking met dat in sommige andere plaatsen, tamelijk gematigd in zijn optreden. Verbanningen waren vanaf het begin een zeldzaamheid, en kwamen vrijwel alleen voor als een priester op heterdaad werd betrapt.

Na het midden van de zeventiende eeuw verflauwden de anti-katholieke acties zienderogen en groeide men toe naar een situatie van vreedzame coëxistentie. Slechts bij vlaggen nam de intensiteit even toe, meestal naar aanleiding van een specifieke gebeurtenis. Zo vermeldt pater Hieronymus van Hove van de augustijner statie in de Jeruzalemsteeg dat de inval van de bisschop van Munster tijdens

de Tweede Engels Oorlog leidde tot een reeks aanvallen op Utrechtse statiekerken, waaronder die van hemzelf¹³.

Ook in Utrecht had zich een stelsel van betaald oogluiken ontwikkeld. Tegen betaling van zogeheten recognitiegeldten liet men priesters en schuilkerken met rust. De vroege afschaffing ervan in Utrecht kan gelden als voorbeeld van de gematigde opstelling van het stadsbestuur. Bleef het stelsel in veel andere plaatsen gehandhaafd tot het einde van de achttiende eeuw, in Utrecht verdween het zeer waarschijnlijk al in het jaar 1703. De meer geciteerde pastoor Ydama vertelt dat twee kerkmeesters van zijn gemeente in dat jaar volgens de geldende gewoonte de gelden wilden afleveren bij burgemeester Zijpsteyn, die fungeerde als waarnemend opperschoot. Deze weigerde het geld echter edelmoedig en beval om het in het vervolg tot onderhoud van de armen te besteden. Als dank kreeg de burgemeester van de beide kerkmeesters vervolgens een hoeveelheid Rijnwijn aangeboden. Van betaling van deze 'contributie voor de vrijheid' werd daarna volgens Ydama in Utrecht niets meer vernomen¹⁴.

Problemen in de achttiende eeuw

De grote problemen waarmee de katholieke gemeenschap in Utrecht in de loop van de achttiende eeuw desondanks te maken kreeg, waren vooral een gevolg van de onenigheid in eigen kring. Een belangrijk element hierin was de vanaf het begin aanwezige en continue frictie tussen de reguliere en seculiere geestelijkheid, gevolg van een fundamenteel verschil in visie op de po-

sitie van de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden. Het conflict had voor de rooms-katholieke gemeenschap in Utrecht uiteindelijk grote gevolgen.

Het geschil sudderde gedurende de zeventiende eeuw op een laag pitje door, maar kwam aan het eind van de eeuw in een stroomversnelling toen het werd vermengd en uitgebreid met de theologische discussie over een door Rome als ketters veroordeeld werk van Cornelius Jansenius.

Het resultaat was uiteindelijk het zogeheten Utrechtse Schisma. Een flink deel van de seculiere geestelijkheid keerde zich van Rome af en ging op eigen houtje verder onder de naam Oud Bisschoppelijke Cleresie.

In de stad Utrecht sloten op 3 na alle seculiere staties zich bij de Cleresie aan. Het aantal Rome-getrouwe staties werd hiermee gereduceerd tot 8, waarvan er dus 5 door een reguliere priester werden bediend.

De situatie in Utrecht zou zich echter alsnog tegen de regulieren keren. Het stadsbestuur hier stond evenals de overheden elders nogal welwillend tegenover de 'nationale' en anti-Romeinse gevoelens van de Cleresie.

Toen er problemen ontstonden bij een pastoorsofbenoeming in de dominicaner statie in Dorstige Hartsteeg nam de vroedschap haar kans dan ook waar.

In 1764 kwam zij met een resolutie die voorwaarden stelde aan de toelating van Rome-getrouwe priesters, die voortaan alleen met schriftelijke toestemming van het stadsbestuur mochten werken. Nieuwe reguliere priesters werden in het geheel niet meer toegelaten¹⁵.

Verheffing tot parochies

Hoewel de resolutie in 1795 weer werd afgeschaft, was de dominicaner statie in de Walsteeg de enige reguliere statie die haar ongeschonden overleefde, dankzij het lange pastoorchap van pater

Jacobus Hanse. De gemeente kon in 1850 het oude onderkomen inruilen voor een nieuwe kerk aan de Mariaplaats. In 1855 werd deze statie verheven tot de Dominicusparochie. De dominicaner statie in de Dorstige Hartsteeg echter ging in 1774 over in seculiere handen. In 1841 verhuisden pastoor en gemeente van hieruit naar de vrijgekomen augustijner statie in de Jeruzalemsteeg en vormden vanaf 1855 de Willibrordusparochie.

De augustijnen moesten vanaf 1777 hun werk tijdelijk beëindigen. Hun statie in de Jeruzalemsteeg kreeg een seculier priester, maar bleef hun eigendom. In 1794 konden ze in hun statie terugkeren. In 1840 verhuisden ze naar hun nieuwgebouwde kerk aan de Oudegracht en vormden na 1855 de Augustinusparochie.

De jezuiten verdwenen in Utrecht geheel van het toneel, althans voor wat betreft de periode van de Zending. Hun statie in de Catharijnesteeg stond vanaf 1767 leeg, en werd in 1774 betrokken door een seculier priester. In 1840 kreeg deze gemeente de Catharijnekkerk toegewezen. Zij vormt vanaf 1855 de Catharinaparochie.

De jezuietenstatie in de Herenstraat kwam in 1765 leeg te staan, en werd in 1793 door een seculier priester in gebruik genomen. In 1855 werd ze bijkerk van de St. Willibrordus.

Van de resterende Rome-getrouwe seculiere staties werd de noodlijdende statie St. Servaas onder de Linden in 1852 gesloten. De staties Buiten Wittevrouwen en St. Martinus in de Achtertwijnstraat tenslotte vormden vanaf 1855 respectievelijk de Parochies OLV Tenhemelopneming en St. Martinus.

Interieur van de Gertrudiskapel voor de restauratie.
Foto: GAU

Noten:

1. Dit artikel is de schriftelijke weergave (in enigszins aangepaste vorm) van een voordracht gehouden bij de presentatie van A. Pietersma, D.J. Wijmer m.m.v. J.A.C. Matthijssen, *Inventarissen van de archieven van de in 1855 opgerichte r.k. parochies in de stad Utrecht* (serie Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht nr. 6). De gegevens zijn grotendeels ontleend aan de door de auteur dezes geschreven inleiding bij deze inventarissen.
2. Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, dl. 2, pag. 393 e.v.
3. Ibidem, dl. 4, pag. 772-774.
4. Rientjes, A.E., *'De Roomsche kerken van Utrecht'*. Officiële kerklijst 1914-1920, pag. 335-347. Rijnsoever, G.J. van, *St. Maarten in de Tolsteeg. Geschiedenis van de Sint Martinusparochie te Utrecht*. Utrecht 1947, pag. 18.
5. Rientjes, *'Roomsche Kerken'*, 39. Meijer, G.A., *De Paters Dominicanen te Utrecht*. Zwolle 1916, pag. 38-40.
6. Rientjes, *'Roomsche Kerken'*, 18.
7. Meijer, A.K. de, *Augustinus in de Domstad, 350 jaar zielzorg van de Augustijnen 1636-1986*. Utrecht 1986, pag. 14.
8. Hofman, J.H., 'Allerlei, betreffende de stad Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 5 (1878), pag. 181-183, 190. Hofman, J.H., *'De Wittevrouwen te Utrecht'*. AAU, 32 (1907), pag. 154, 158, 161-162. Rientjes, *'Roomsche Kerken'*, pag. 166-167, 174.
9. Inventaris van de archieven van de parochie van de H. Martinus, inv. nr. 78.
10. Ibidem.
11. Ibidem.
12. Rientjes, *'Roomsche Kerken'*, pag. 20.
13. Meijer, de, *Augustinus*, pag. 16.
14. Inventaris van de archieven van de parochie van de H. Martinus, inv. nr. 78.
15. Muller Fz., S., *Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven*, II, inv. nr. 121.

'uitsluitend werkzaam in het belang van de volkshuisvesting'

Sociale huisvesting in Utrecht: de voorlopers

Utrechtse woningbedrijven als Bo-Ex'91, SWU en Combinatie 77 zijn het produkt van fusies en schaalvergrotingen in de volkshuisvesting sinds de jaren zeventig. Sommige van hun voorlopers kennen een sociaal bewogen ontstaansgeschiedenis, die meer dan driekwart eeuw geleden begon met de bouw van woningwetwoningen. Deze pioniersverenigingen richtten zich op de bouw van de "eenvoudige volkswoning" voor de arbeiders, op dat wat nu volkshuisvesting of sociale huisvesting wordt genoemd; woningbouw met financiële steun van de overheid.

Mevrouw
Muller-Lulofs.
Mede-oprichtster
woningbouw-
vereniging "Jaffa"
Foto: GAU

Gedenkboeken

Van elk van de drie genoemde woningbedrijven zijn er kort geleden herdenkingsuitgaven verschenen, die teruggaan tot de ontstaansgeschiedenis van hun voorlopers. Niet alleen ingegeven door public relations-argumenten zullen Bo-Ex'91, SWU en Combinatie 77 aan hun wortels willen herinneren. Hoewel men marktgericht en professioneler te werk wil gaan, blijft men in een tijd van aanhoudende woningnood en afnemende subsidies "uitsluitend werkzaam in het belang van de volkshuisvesting" (Bo-Ex'91). De sociale huisvesters zien zich momenteel op een kruispunt van wegen staan, waarin de woningcorporaties van de

overheid grotere zelfstandigheid en meer risicodragende verantwoordelijkheden krijgen. Er worden nieuwe wegen ingeslagen zoals de bouw van koopwoningen, stadsvilla's op het AZU-terrein, en het aanboren van nieuwe doelgroepen.

Hoe interessant ook het heden is, hier willen we er niet langer bij stilstaan. Deze bijdrage is bedoeld als een soort (her)ontdekkingsreis naar de ontstaansgeschiedenis van sociale huisvesting in Utrecht en naar de oudste voorlopers van die drie corporaties, naar woningbouwverenigingen als 'Jaffa' (nu onderdeel van BO-EX'91), 'Eigen Haard' (onderdeel van de SWU) en 'Zuilen' (onderdeel van K77). Dankbaar werd geput uit de publicaties van een-

voudige volkswoning tot stadsvilla, 4 + 1 = een en Op staal gefundeerd. Voor informatie over afzonderlijke woningbouwverenigingen, hun naoorlogse geschiedenis, en de achtergronden van de fusies en schaalvergrotingen van nu wordt de lezing van deze publicaties aangeraden.

Huisvestingsproblemen

De huidige sociale huisvesting dankt haar ontstaan aan de sociale problemen van de 19e eeuw. Natuurlijk werd er in Utrecht voor die eeuw wel voor het volk gebouwd, de bekende 'vrijwoningen' (hofjes): woningen van de kerkelijke armenzorg of particuliere liefdadigheid. Zulke particuliere initiatieven inzake de huisvesting schoten tekort toen Utrecht een tijdperk van aanhoudende bevolkingsgroei beleefde. In de loop van de 19e eeuw was het bevolkingsaantal van Utrecht verdriedubbeld. Na de Franse tijd werden ongeveer 30.000 zielen geteld, even na 1850 bereikte Utrecht het aantal van 50.000 inwoners, en in 1899 passeerde Utrecht de magische grens van 100.000. Utrecht was rond de eeuwwisseling een grote stad geworden, die buiten de oude barrières (muren, wallen en grachten) de vleugels had uitgeslagen. Goed en betaalbaar wonen zou voor de gewone burgerij lange tijd een groot probleem blijven. Door aannemers en speculanten waren weliswaar grote aantallen kleine, gebrekkige huizen gebouwd, maar van acceptabele volkshuisvesting was eigenlijk geen sprake. Door de 'speculatiewoningbouw' ontstonden wijken als Pijlsweerd, Lombok, Oudwijk en

Wittevrouwen. Goed bedoelde initiatieven van particulieren als van de 'Tweede Maatschappij tot Verbetering der Woningen voor Arbeidenden en Minvermogen den te Utrecht' boden weinig soelaas. Het huisvestingsprobleem bleef bestaan. De woningvoorraad bleef krap, het volk moest zich behelpen met te dure en te kleine huizen.

Ongezonde woontoestanden

De Amsterdamse arts S. Coronel verwoordde in zijn boek *De zorg voor gezonde woningen* (1872) de gangbare 'hygiënistische' opvattingen over gezond wonen:

"Daar de mensch tot zijn gezond bestaan in zijne longen eene voldoende hoeveelheid zuivere lucht moet hebben, zo is het ook noodig, dat de omgeving waarin hij ademhaalde en een groot deel van zijn leven verblijft, die hoeveelheid zuivere lucht bevat: want daaruit moet hij die levensbron putten".

De cholera-epidemie die Utrecht vooral in 1866 hevig trof, had de belangstelling van artsen voor onhygiënische woontoestanden aangewakkerd. Volgens medici waren de stedelijke vervuiling en het gebrek aan frisse lucht en onvoldoende toetreding van daglicht schadelijk voor de volksgezondheid. Bedorven lucht was de boosdoener van bijvoorbeeld de cholera-epidemieën meenden velen. Anderen, waaronder de Utrechtse arts Snellen, wezen op de vervuiling van het drinkwater als oorzaak voor de cholera. Utrechtse artsen als Snellen trokken de stedelijke jungle in en betraden de woonomgeving van het volk: de donkere stegen achter de grachtenhuizen en de bedompte kamers in de hoeken en gaten binnen en buiten de singels. Zij signaleerden en rapporteerden over deze poel van ziekte en dood en oordeelden: over de slechte hygiëne, over de ongezonde woontoestanden, over het vuil en het vervuilde drinkwater.

Beter bouwen voor het volk

De slechte leefomstandigheden van de arbeidersklasse kregen in de tweede helft van de 19e eeuw meer aandacht. Onderzoek naar werkomstandigheden in fabrieken en naar de woonomstandigheden van de massa zetten de toon voor de politiek om maatregelen te nemen ter verbetering van de volkshuisvesting. Op de achtergrond speelde de opkomst van het socialisme mee, dat de maatschappij rigoreus wilde hervormen. In andere politieke hoeken, die van liberalen en confessionelen, streefde men naar verbeteringen binnen de bestaande maatschappelijke orde. Door het kinderwetje van de liberaal Van Houten (1874), werden scherpe kanten als de kinderarbeid afgevlakt.

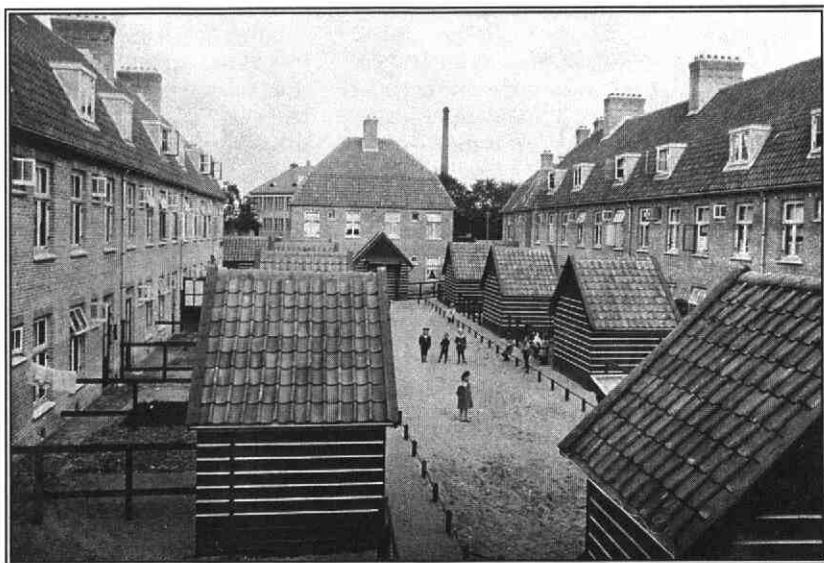
In dit tijdvak kreeg ook de gemeente Utrecht er maatschappelijke taken bij, waaronder het toezicht op de bouw en de staat van de woningen. De Woningwet van 1901 bepaalde dat alle gemeenten een bouwverordening moesten opstellen, woningverbeteringen dwingend konden opleggen (door middel van 'aanschrijvingen'), eventueel tot onbewoonbaar verklaring van slechte woningen konden over-

gaan, en via verkorte onteigeningsprocedures bouwgrond bestemd voor de volkshuisvesting konden verwerven. Een essentiële steun in de rug voor de financiering van de volkshuisvesting was de bepaling dat rijk en gemeenten financiële steun bij de bouw van volkswoningen mochten verlenen. In 1902 trad de Woningwet in werking en konden woningbouwverenigingen worden gesticht, mits zij aan het predikaat 'erkende instelling volgens de woningwet' voldeden. Zo was door de Woningwet de basis gelegd voor het karakteristieke stelsel van erkende of 'toegelaten' instellingen.

De eenvoudige volkswoning

In Utrecht duurde het enkele jaren voor de eerste toegelaten instelling een feit was. In 1907 werd de 'N.V. Maatschappij tot verbetering der volkshuisvesting Jaffa' opgericht, nu een onderdeel van de Bo-Ex'91-corporaties. Op de goedkope grond nabij de uitspanning Jaffa aan de Vleutensevaart werd een eerste complex van zestig woningen gerealiseerd (rond de Paramaribostraat). De activiteiten van Jaffa richtten zich op de "eenvoudige volkswon-

Woningbouwcomplex van woningbouwvereniging Jaffa. Foto: GAU

'uitsluitend werkzaam in het belang van de volkshuisvesting'

Sociale huisvesting in Utrecht: de voorlopers

ning", op verbetering van de huisvesting voor het volk. Het initiatief ontstond in kringen van ontwikkelde, liberale burgers. Onder de oprichters bevonden zich 'verlichte' geesten als ir. Willem de Man, lid van de Centrale Gezondheidsraad - een adviesorgaan van de regering, dat werd ingesteld bij de Woningwet en de Gezondheidswet - en de advocaat F. van Engen, later wethouder van Openbare Werken. Mevrouw M.G. Muller-Lulofs, gehuwd met archivaris S. Muller, stond aan de wieg van andere vernieuwende sociale instellingen zoals de Vereniging tot Verbetering van de Armenzorg (VVA) te Utrecht, voorbeeld van de 'moderne' armenzorg, als tegenhanger van de traditionele liefdadigheid van kerkelijke en openbare instellingen.

Willem de Man bezat veel kennis van ongezonde toestanden

in de woningbouw en Muller-Lulofs wist uit haar ervaringen met huisbezoek voor de VVA als geen ander hoe groot de ellende van de armen was en hoe slecht de huizen waren. 'Jaffa' trachtte haar huurders daarom een net en ordelijk huiselijk leven bij te brengen, want de basis voor de verheffing van het volk zou liggen in de imitatie van de leefwijze en de moraal van de gegoede burgerij. Daartoe was er een woningopzichteres aangesteld, die de bewoners met raad en daad bij zou staan. De eerste opzichteres was Gerarda, de dochter van Muller-Lulofs. 'Jaffa' was in zekere zin een buitenbeentje, een neusje van de zalm onder de eerste Utrechtse woningbouwverenigingen, zoals de VVA dat was onder de Utrechtse armenzorginstellingen. De aandacht voor een net en ordelijk huishouden van de gewone

man was bij andere verenigingen in hun begintijd niet veel minder groot. De verbetering van de arbeidersklasse zou door een betere "reine en zindelijke" woonomgeving worden bevorderd. Een oprichter van de woningbouwvereniging 'Zuilen' verkondigde "dat de oplossing van het Woningvraagstuk ten grondslag ligt aan de andere sociale vragen van onzen tijd. Is de huiselijke haard niet het middelpunt van het menselijk leven?"

Bouwen voor arbeiders

Zuilen leek voor de eerste wereldoorlog nog een rustig dorp aan de Vecht, waar de kasteelheer van het slot Zuylen, baron van Tuyll van Serooskerken, in 1911 nog werd benoemd tot burgemeester. Maar in 1913 werd een deel van de fabriek van Werkspoor uit Amsterdam richting Utrecht-Zuilen verplaatst. De Amsterdamse arbeiders moesten meeverhuizen, omdat forensen in die tijd door lange werktijden en lage lonen niet mogelijk was. Zuilen zou zich in de jaren die volgden ontwikkelen tot een op staal gefundeerd industriedorp met een grote arbeidersbevolking. In Zuilen waren er aanvankelijk veel te weinig woningen beschikbaar voor arbeiders. Op 6 mei 1913 werd dan ook in Amsterdam in het vergaderlokaal 'De poort van Muiden' de woningbouwvereniging 'Zuilen' opgericht. Van de zijde van de gemeente Zuilen werd afwijzend gereageerd, vandaar dat de initiatiefnemers van 'Zuilen' zich tot de gemeente Utrecht richtten, daarbij gesteund door Werkspoor. "Enkelen van hen zijn bijzonder geschikte persoonlijkheden; zij behoren allen tot de werklui" aldus Werkspoor-

Framboosstraat.

Foto: GAU

Ook de Framboosstraat toont aan op wat voor keurige wijze er in de laatste jaren voor de volksklasse gebouwd is.

directeur Muysken in zijn aanbeveling aan de Utrechtse wethouder Fockema Andreae. Los van die gunstige aanbeveling was de gemeente Utrecht wel geneegen om wat doen aan de huisvesting voor arbeiders, hoewel daar geen ruimte voor was binnen de stadsgrenzen. In 1914 kwam de gemeenteraad tot de unieke beslissing om een bouwvereniging van buiten Utrecht te financieren. Sommige raadsleden maakten zich zorgen of de Werkspoor-arbeiders eigenlijk wel zouden moeten verhuizen, zouden ze niet te veel aan het leven in Amsterdam gewend zijn "en zeer weinig voor het wonen in een uithoek onder Zuilen" voelen? Utrecht kocht grond in de buurgemeente en gaf deze in erfpacht aan de woningbouwvereniging 'Zuilen', die bovendien een lening van de gemeente Utrecht had verkregen.

De Amsterdamse architect Hamers zou de eerste arbeiderswoningen van 'Zuilen' ontwerpen, in de De Lessepsstraat en omringende straten, later 'De Oude Bouw' genoemd. De Amsterdammers kregen al snel gezelschap van Groningers, meeverhuisd met de staalgijeterij van De Muinck Keizer (Demka) uit het Groningse Martenshoek naar het centraal gelegen Utrecht.

De gemeente Utrecht zou zeer tegen de zin van de gemeentelijke Zuilen een belangrijke rol krijgen als financier van 'Zuilen', de (Arbeiders-) Woningbouwvereniging Utrecht (WVU) en corporaties van confessionele huize. Op termijn zag de gemeente Utrecht het gebeuren dat op zijn minst een deel van Zuilen toch bij de gemeente Utrecht zou worden gevoegd. De harmonische uitbreiding van Utrecht werd immers hemoelijk door bestaande gemeentegrenzen. Het uitbreidingsplan van Berlage/Holsboer uit 1920, herzien in 1924, voorzag ook al in een verdere uitbreiding op Zuilens grondgebied, daarbij in de stratenplannen de bestaande grenzen negerend.

Bouwen voor eigen kring

'Zuilen' (nu onderdeel van K77) was in feite een neutrale arbeiderswoningbouwvereniging, die voortkwam uit de fabriek van Werkspoor. Een confessionele achtergrond had de woningbouwvereniging van de 'Utrechtse Christelijke Besturenbond' (UCB), voortgekomen uit de arbeidsorganisatie waarin protestant-christelijken en rooms-katholieken deelnamen. Na de tweede wereldoorlog zou de UCB een puur protestantse aangelegenheid wor-

ving steeds meer 'verzuild' raakte. Vrijwel iedereen behoorde tot één van de zuilen: protestants-christelijke, rooms-katholieke of algemene (socialistische) zuil. De rooms-katholieken hadden 'Prinses Juliana' de socialisten de '(Arbeiders-) Woningbouwvereniging Utrecht' (WVU) en de protestanten stichtten de woningbouwvereniging 'Eigen Haard'.

Het eerste complex van de WVU (nu onderdeel van K77) uit 1924 werd gebouwd op een nog steeds markante plaats in het

den. Bij de oprichting in 1918 bepaalde de UCB dat "zij die lid of begunstiger zijn van een bij den Christelijken Besturenbond aangesloten arbeidersorganisatie" lid van de woningbouwvereniging konden worden. Niet-kerkelijke leden waren in eerste instantie uitgesloten. De oprichters hoopten dat er op deze manier stadsdelen van gelijkgezinden zouden ontstaan, waar de zondagsrust werd gerespecteerd, waar niet gevloekt werd en waar men met zijn allen op zondag naar de kerk ging.

De oprichting van de meeste woningbouwverenigingen in Utrecht was niet zelden zuilgebonden. De Woningwet trad immers in werking in de periode waarin de Nederlandse samenle-

stedelijke uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer: in de driehoek Van Hoorne- en Van Egmontkade en Marnixlaan. Deze huizen in de wijken Ondiep en Zuilen werden al snel 'Rode Bouw' genoemd, omdat hier de bakermat van socialistisch Utrecht lag. Dit was de buurt waar op 1 mei rode vlaggen uithingen en waar de grootste 1 mei-optochten jaarlijks begonnen. De WVU werd in de volksmond al snel 'Arbeiderswoningbouwvereniging' genoemd. Pas in 1950 werd zij officieel 'Arbeiderswoningbouwvereniging Utrecht' (AWVU) genoemd, na een verzoek van de minister van Wederopbouw om verwisseling met een ander instelling te vermijden.

*Geraniumstraat/
Amsterdamse-
straatweg.
Woningbouwver-
eniging Prinses
Juliana.
Foto: GAU*

'uitsluitend werkzaam in het belang van de volkshuisvesting'

Sociale huisvesting in Utrecht: de voorlopers

Bij 'Eigen Haard' was het bouwen van woningen voor gelijkgezinden heel duidelijk tot doel verheven: de woningen waren alleen voor de gereformeerden en orthodox hervormden bedoeld. 'Eigen Haard' is ontstaan uit de vereniging 'Rehoboth' uit Zuilen, die in deze industriewijk een eigen plek voor gereformeerde arbeiders van Demka en Werkspoor wilde creëren. De eerste woningen van Eigen Haard waren, net als die van Zuilen en UCB, gebouwd op het grondgebied van de gemeente Zuilen, op grond die echter eigendom was van de gemeente Utrecht.

De straten van het eerste Eigen Haard-complex (Abraham Kuiperstraat, Groen van Prinstererstraat) ademen geheel de sfeer van huizen met een tuin in een gezellige buurt. De Nationale Woningraad preees deze "typische verenigingswoningen" in haar gedenkboek (1938). De straten zouden onmiddellijk herkenbaar zijn aan "het vriendelijk en opgewekt straatbeeld (...) vol leven en afwisseling, waarin de stoffeering van de voortuintjes en ander groen dikwijls verrassende effecten geeft". Waardering oogste ook de grote openbare ruimte voor en achter de huizen: "niet alleen van betekenis voor de toevoer van licht en lucht en voor de bezonning van de woning" maar ook omdat zij gezinnen met jonge kinderen de mogelijkheid boden "dezen van de straat te houden en onder moederlijk toezicht te houden". Verder beschikten deze woningen over aparte slaapkamers, toen een nieuw verschijnsel in de volkswoningbouw: de meeste woningen bevatten bedsteden of soms alkoven.

Vanaf de jaren dertig

In de jaren twintig en dertig ging iedere woningbouwvereniging verder op de eigen, in meer of mindere mate verzuilde weg. Met steun van de overheid werden er vele nieuwe woningwetwoningen gebouwd, niet alleen in Zuilen en Ondiep, maar ook in Rivierenwijk. Door de internationale crisis van de jaren dertig ondervond menige woningbouwvereniging in gelijke mate de gevolgen van toenemende leegstand en oplopende huurschulden. De nieuwbouwproductie van woningwetwoningen nam af in de jaren dertig, door grote bezuinigingen op de overheidssubsidies. Na de tweede wereldoorlog werd de woningnood tot volksvijand nummer 1 benoemd. De woningcorporaties kregen nu door toedoen van de overheid een spilfunctie in de oplossing van de woningnood. Met de gemeentelijke gebiedsuitbreiding van 1954 en de aanleg van flatwijken als Kanaleiland en Overvecht zijn we in een andere fase in de geschiedenis beland, waarin hoogbouw en scheidende van wonen en werken domineren.

Slot

Zal een uitvoerig onderzoek naar de geschiedenis van de Utrechtse woningbouwverenigingen ooit nog eens het licht zien? De drie reeds verschenen gedenkboeken zijn een aardig uitgangspunt voor zo'n studie. Hoewel ze verschillen van opzet, stijl en diepgang, bevatten ze veel nieuwe, en gedetailleerde informatie, gebaseerd op bronnenonderzoek en interviews. Alle drie gedenkboeken werden door historische onderzoeksburo's geschreven,

hetgeen opmerkelijk is. Persoonlijk zie ik het boek over K77 als het meest geslaagde van de drie, maar dat komt vooral omdat de sfeer van staal en arbeiders het meest tot mijn verbeelding spreekt. Anderen zullen vanuit hun achtergrond een voorkeur hebben voor een van de overige delen.

G. Huiskes, *4 + 1 = een, 75 jaar christelijke sociale woningbouw in Utrecht* (Utrecht 1993). Beschrijft de 75-jarige geschiedenis van de sinds 1973 in de SWU opgegane christelijke woningcorporaties.

G. Huiskes e.a., *Op staal gefundeerd, gedenkboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Utrechtse woningbouwvereniging Combinatie 77* (Utrecht 1988). Over de woningcorporaties Zuilen', Coöperatieve Woningbouwvereniging voor Gemeentepersoneel', 'Arbeiderswoningbouwvereniging Utrecht' en 'Ons Huis', die na de komst van de staalindustrie van Werkspoor en Demka ontstonden en in 1977 tot K77 samensmolten.

De geschiedenis van drie Utrechtse woningcorporaties (1907-1992), van eenvoudige volkswoning tot stadsvilla, kroniek stichting Bo-Ex'91 (Dordrecht 1993). De drie woningcorporaties 'Jaffa', 'Utrechtse Woningstichting' (UWS) en 'De Samenwerking', die sinds 1991 werkzaam zijn onder de naam Bo-Ex'91.

Geachte redactie.

Pas bij het herlezen van het laatst verschenen blad (67e jg, nr 5), viel ons oog op de entree van het artikel 'Grafmonument' (pag. 106), waarin de katholieke begraafplaats van het dorp Achterveld wordt aangeduid als de oudste katholieke begraafplaats in de provincie Utrecht.

Jammer voor Achterveld, maar die 'eer' komt toe aan het dorpje Rijsenburg (sedert 1931 gemeente Driebergen-Rijsenburg). Al in 1809, tegelijk met de bouw van de rooms-katholieke parochiekerk 'St. Petrus in de Banden', werd de ruimte rond de kerk als begraafplaats bestemd en ingericht. De eerste begrafenis op dit kerkhof heeft, voor zover thans bekend, in 1811 plaats gevonden. In de 'Kerkerekening' van de 'gereformeerde' kerk van Driebergen over 1811 staat onder dagtekening 12 Julij: 'Het lijk van Hendrik van Engelen begraven op het kerkhof te Rijsenburg, waarvan de kerkgerechtigheid alhier is betaald'. Van het oorspronkelijke kerkhof is nog maar een piepklein stukje over. Vlak achter de kerk ligt onder andere nog de grote grafombe van de Van Rijckevorsels, nakomelingen van de stichter van dorp en kerk te Rijsenburg, de Vlaamse ondernemer P.J. van Oosthuysse. Overigens heeft, behalve de katholieke begraafplaats, de voorheen zelfstandige gemeente Rijsenburg gedurende een jaar of vijftig óók een (algemene) begraafplaats gehad. Die echter nooit is gebruikt, omdat de niet-katholieke ingezetenen liever in Driebergen werden begraven en daar altijd welkom waren!

Met vriendelijke groeten, namens de historische kring Driebergen-Rijsenburg Vroeger en Nu,
D.L. Steenwijk, secretaris.

Schrijver(s) gezocht

De Kroniek mag niet verdwijnen uit het Jaarboek Oud-Utrecht!

De redactie van het Jaarboek Oud-Utrecht vreest dat er met ingang van 1995 een einde komt aan het bestaan van de Kroniek. Tenzij er één of meer lezers zijn die als schrijver(s) de zorg ervoor op zich wil(len) nemen. Grijpt nu uw kans om - eventueel samen met anderen - jaarlijks de belangrijkste gebeurtenissen in stad en provincie voor het nageslacht vast te leggen. Talloze stadgenoten zullen u er dankbaar voor zijn, om te beginnen de Jaarboekredactie. Bel aub met P. J. Hart, 030 - 610015 voor meer informatie.

Een nieuwe commissie voor Oud Utrecht.

In het tijdschrift van maart/april maakte de voorzitter het voornemen bekend een ledencommissie te vormen, die voor Oud Utrecht de actuele ontwikkelingen in stad en regio volgt en reacties voorbereidt. De leden werden opgeroepen te helpen dit voornemen gestalte te geven.

Welnu, inmiddels is zulk een commissie aangetreden. Zij staat voor de opgave aan de haar in brede termen geschetste taak vorm en inhoud te geven. Geen eenvoudige opgave: de actuele ontwikkelingen in stad en regio mogen zonder overdrijven onstuimig worden genoemd. Zo nodig wil de vereniging op die ontwikkelingen reageren vanuit haar opdracht aandacht te vestigen op het belang van het cultureel erfgoed en op te komen voor het behoud daarvan. Zij moet dat kunnen doen met het gezag van een vereniging, die door de vele jaren van haar bestaan heen in deze een traditie van "nimmer dralend" heeft opgebouwd.

Echter, de tijden zijn veranderd. Wij leven heden ten dage in een informatietijdperk. De overweldigende hoeveelheid informatie die in allerlei vormen van "bewerking" over ons wordt uitgestort vraagt om goed gedocumenteerde reacties "op maat". Hier ligt een opgave die, gezien de oproep van de voorzitter door het Bestuur van Oud Utrecht als een zaak van actieve mede-betrokkenheid van de leden wordt ervaren. Zoals de voorzitter het in zijn oproep uitdrukte: "Oud Utrecht is springlevend en wil graag actief meedenken en niet achteraf ontwikkelingen betreuren, die we hebben laten gebeuren". Zo is het. Van een springlevende vereniging moet men slagvaardigheid kunnen verwachten. De nu gevormde Commissie Actuele Ontwikkelingen zal zich in de komende tijd moeten ontwikkelen tot een gezelschap dat het Bestuur in deze terzijde kan staan. Daartoe is het vooreerst noodzakelijk, dat belangstellende leden helpen haar kleinheid in aantal te overwinnen (m.a.w.: meldt U aan als lid!). Daarnaast is het evenzeer van belang, dat bij het beoordelen van actuele ontwikkelingen vooral vooruit wordt gekeken. Het is waar, Oud Utrecht noemt zich een "vereniging tot beoefening en tot verspreiding van kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht", hetgeen een taak van nauwelijks te overschatten betekenis is. Slagvaardig reageren vereist evenwel het kunnen interpreteren van het "nu" in termen van wat nu aan inzichten leeft, met het oog gericht op wat daaruit kan voortvloeien. Dit betekent ook, dat bemoeienis, zoals onder andere neergelegd in rapporterende en opiniebevorderende geschriften en aangekaart in inspraakronden, niet uit

vervolg zie pag. 19

Erik Tigelaar

In het doopboek van de Hervormde gemeente van Bunnik en Vechten is ingeschreven dat op 2 mei 1697 gedoopt werd Unico Jacob, 'het kind van Unico en Aleyda Louwise van Twickel'. Achter deze doopinschrijving blijkt een merkwaardige geschiedenis schuil te gaan. Enkele notariële akten tonen namelijk aan dat de dopeling een ondergeschoven kind was.

De uit Deventer afkomstige 'wel edel geboren vrouwe' Aleida Louise van Haersolte, weduwe van Unico van Twickelo, was een nicht van de eigenares van het huis Rhijnauwen, Catharina van Golstein. In het voorjaar van 1697 verbleef zij tezamen met haar zuster Johanna Elisabeth van Haersolte op het huis. Enige tijd daarvoor had zij een miskraam gehad, waardoor zij geen kinderen van haar overleden man had en het, naar eigen zeggen, zonder het 'goet' van haar man zou moeten stellen. Daarom besloot zij in april 1697, haar 'regten tijt', een

kind te lenen en de bevalling van dat kind in scène te zetten.

Eerst werd de Utrechtse vroedvrouw Lijsbet van Doesburgh verzocht naar Rhijnauwen te komen omdat daar 'een mevrouw van Deventer ... was, dewelke swanger was en een ongemack aen de navel van haar buyck hadde'. Daar zat de zwangere Rachel Coenraats 'die men voor de vrouw van Twickelo van Deventer deede passeren' in een zeer donkere kamer, gehuld in een 'pinjoor' en haar gezicht overdekt met een 'kap oft nagtmuts'. Johanna Elisabeth verzocht de

vroedvrouw 'niet veel tegens die vrouw te spreekken alsoo sij niet wel was en pijn in 't hoofd hadde', waarna de vrouw onderzocht en gezond bevonden werd.

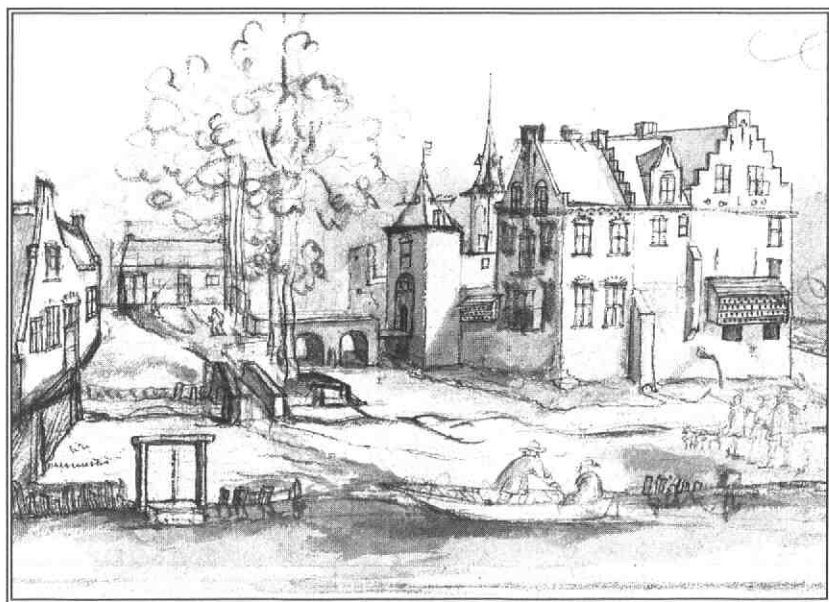
Vervolgens werd contact gezocht met een andere Utrechtse vroedvrouw, Aeltje Huyberts Masuur, om met haar hulp een pasgeboren kind te bemachtigen. Op 1 mei 1697 vond zij Johannes Ramme en zijn vrouw Cunera van Severter, wonende in de A.B.C.-straat te Utrecht, bereid om hun op die dag geboren zoon aan 'een mevrouw buyten op Renouwen' te lenen voor één of twee weken of voor een half jaar en dat zij daarvoor beloond zouden worden en 'acnt kint een leggaetje soude werden gemaakt'. Hiermee gingen de ouders akkoord, maar zij wilden wel graag dat het kind met de naam Jacob gedoopt zou worden. Diezelfde avond nog bracht Aeltje Huyberts Masuur het 'in doeken gewonden' kind 'op een seer behendige wijze' op Rhijnauwen.

Na ontvangst van het kind zei Aleida Louise: 'nu is het wel, nu sal ik van dat kint kramen ... ik sal het kint bij mij nemen ende dan sult gij voor mijn gaan sitten en het kint afhalen, wij sullen dan in die tijt de boerinnen doen opkloppen'. Zij spraken af dat dit alles om drie uur in de morgen (2 mei 1697) zou plaatsvinden. Omstreeks die tijd ging Aleida Louise in een armstoel zitten en verborg het naakte kind onder haar rokken, waarna de de boerin geroepen werd. Bij binnenkomst trof de boerin haar aan 'makende een gebeer als ordinaris vrouwen die baren doen'. Daarop haalde de vroedvrouw die voor Aleida Louise zat het kind onder haar rokken vandaan en zei: 'hier heb ik het kint'. Vervolgens waste en bakerde zij het kind 'omme de omstanders verder te abuseren'.

Dezelfde dag, zondag 2 mei 1697, 'des voormoens' werd het kind in de kerk te Bunnik gedoopt met de namen Unico Jacob.

Ten slotte liet Aleida Louise

Het huis
Rhijnauwen,
ca 1660. Naar
gravure, GAU.

op 4 mei 1697 door de vrouwen die bij de 'bevalling' aanwezig waren geweest voor een notaris verklaren dat zij haar 'in haar baarrensnooth ende verlossinge' geassisteerd hadden.

Meer dan een jaar kon Aleida Louise het kind behouden. Leden van de familie Van Twickelo hadden echter inmiddels lucht van het gepleegde bedrog gekregen. Op hun verzoek legde onder andere de vroedvrouw Aeltje Huyberts Masuur, die ontevreden was met de door haar ontvangen beloning, voor een notaris enkele verklaringen af. Zo kwam alles in de zomer van 1698 uit. De echte moeder van het kind ging daarna naar Deventer om het op te eisen. Het is onduidelijk of zij het kind ook uit Deventer meegenomen heeft.

Opmerkelijk is nog dat Aleida Louise van Haersolte in 1712 in Utrecht blijkt te wonen en daar in mei 1713 ook overlijdt 'ten huysse van de vleeshouder Thijmen van Weede' in de Lange Nieuwstraat, niet ver van het oud-derlijk huis van 'haar' kind.

Bronnen

- RAU, Verzameling doop-, huwelijks- en begraafregisters van kerken in de pro-vincie Utrecht, inv.nr. 84.
- GAU, Notariële archieven, inv.nr. U108a001, aktenr. 170, 4 mei 1697; inv.nr. U 123a002, aktenr. 171, 17 mei 1698; aktenr. 177, 7 juni 1698; aktenr. 178, 7 juni 1698; aktenr. 185, 7 aug. 1698; aktenr. 269, 14 sept. 1699; inv.nr. U 138a004, aktenr. 94, 17 okt. 1712; inv.nr. U113a003, aktenr. 371, 23 mei 1713.
- GAU, Collectie doop-, trouw- en begraafregisters van de gemeente Utrecht, inv.nr. 101, p.134.

10 februari:

Historisch Café Utrecht. Vrijdagmiddag 10 februari a.s. zal in café Het Weeshuis op het Domplein opnieuw het historisch café plaatsvinden. Alle Utrechters die vanuit beroep of hobby geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van Utrecht in al zijn aspecten zijn van harte welkom om hier onder het genot van een drankje een gezellige middag met geestverwanten door te brengen. Dit is een prachtige gelegenheid om kennis te maken, ervaringen uit te wisselen, nieuwtjes door te geven of gewoon te genieten van een goed gesprek en gezelligheid. Het historisch café start om ongeveer 17.00 uur en sluit rond zevenen.

Het is de bedoeling dat het Historisch Café iedere tweede vrijdag van de maand plaatsvindt, tussen ruwweg 5-7 uur in café Het Weeshuis op het Domplein. Iedere keer houdt een bekende Utrechtse historicus een kleine inleiding, daartoe uitgenodigd door de vorige spreker. De eerstvolgende datum is dus:

* 10 maart!

14 februari:

16e Nicolaas van der Monde-lezing. Stadsarcheoloog Huib de Groot zal een lezing houden getiteld "Utrecht, een grensgeval?" Ten aanzien van de kennis van de topografische ontwikkeling van de stad heeft archeologisch onderzoek sinds 1972 een wezenlijke bijdrage geleverd. Deze ontwikkeling kan niet los worden gezien van de landschappelijke situatie van Utrecht. De stad ligt op de splitsing van Rijn en Vecht en op de grens van veengebied en Utrechtse Heuvelrug.

Plaats: Pieterskerk, Utrecht.

Tijd: 20.00 uur. Toegang gratis.

1 maart:

Bijeenkomst over het Duitse Huis. Het plan voor restauratie van het Duitse Huis zal worden besproken door dhr. U. Hylkema, voorzitter van de commissie Welstand & Monumenten, en dhr. J.J.M. van den Bruele, projectontwikkelaar. Bij het ter perse gaan van dit nummer is de plaats van de bijeenkomst (aanvang 20.00 uur) nog niet bekend. Een nieuwe, volledige aankondiging zal volgen in het Stadsblad. Voor nadere inlichtingen kunt U bellen (030) 541994 of (030) 623921.

4 maart t/m 2 april:

Tentoonstelling "Alex Luigjes, 60 jaar glazeniers." In deze tentoonstelling wordt aandacht besteed aan het glazenierswerk van Alex Luigjes sr. (1914) en diens zoon Alex jr. (1948). Plaats: Museum Flehite, Westsingel 50, Amersfoort

4 maart:

Symposium "Cultuurhistorisch toerisme: verleden met toekomst?" Tijdens dit symposium, dat georganiseerd wordt door de provincie Utrecht en de A.N.W.B. zal de vraag: 'kan toerisme zorgen voor instandhouding van ons culturele erfgoed' centraal staan. Plaats: Vechthuis, Utrecht. Tijd: 9.30 uur tot 16.30 uur. Kosten: F230,- (excl. BTW). Informatie: 070-3147249

10 maart:

Historisch Café.

Utrecht in biografieën

Toen Gerard Kornelis van het Reve eens gevraagd werd naar het overheersende motief in zijn literaire werk, antwoordde hij kort maar krachtig: 'Het gaat over de dood, eigenlijk nergens anders over.' Lezing van een reeks Utrechtse biografieën, waarvan eind vorig jaar het eerste deel verscheen, leert dat die uitspraak bredere geldigheid heeft. Want wat verbindt het leven van de godvruchtige kluizenares Suster Bertken uit de 15e eeuw anders met de 20e-eeuwse bohémien Erich Wichman dan de grote gelijkmaker die 'dood' heet? Het antwoord moet tamelijk prozaïsch luiden: Utrecht. In het 'woord vooraf' meldt de redactie van dit eerste deel dat 'het criterium voor opname in de reeks is of iemand een belangrijk of interessant spoor in Utrecht heeft achtergelaten.' Vanuit dat criterium zijn in dit

eerste deel 43 levensbeschrijvingen opgenomen van figuren die, op welke wijze ook, een rol van betekenis hebben gespeeld in het Utrechtse leven.

Utrecht is niet de eerste provincie die zo'n biografieënreeks start. Overijssel, Drenthe en Noord-Brabant gingen Utrecht al met verschillende delen vooraf. De opzet van de Utrechtse reeks lijkt gemodelleerd naar deze voorbeelden, maar wijkt op twee punten af. In de eerste plaats beperkt het eerste deel zich nadrukkelijk tot figuren die een rol gespeeld hebben in de stad Utrecht. Daarnaast lijkt de redactie voor de reeks vooral geput te hebben uit de rijke schare aan academici die Utrecht nu eenmaal telt. Wie de lijst van auteurs beschouwt, telt tal van relatief gerenommeerde namen, merendeels (kerk- en kunst) historici. Daarin lijkt de reeks anders opgezet dan bijvoorbeeld de Drentse reeks. Bij die reeks leken de amateurs, afkomstig uit diverse plaatselijke verenigingen, in de meerderheid. Drie wetenschappers beoordeelden vervolgens of de bijdragen door de beugel konden.

Wat dat betreft is de redactie van de Utrechtse reeks doordachter te werk gegaan. De reeks telt geen drie maar zes redacteurs - geen overbodige luxe als het gaat om 43 bijdragen en dito illustratiemateriaal. De keuze om het eerste deel te vullen met, om zo te zeggen, 'stedelijke' biografieën lijkt al even verstandig. De stad Utrecht kent nu eenmaal zo'n rijke geschiedenis dat het geforceerd aan zou doen als besloten was de biografieën gelijkmatig over stad en omringende provincie te spreiden. De redactie voert in het 'woord vooraf' terecht het argu-

ment aan dat 'een evenwichtige geografische spreiding een veel minder herkenbaar profiel (zou) hebben opgeleverd.'

Toch laat dat de vraag onverlet hoe herkenbaar de reeks, afgezien van de geografische beperking, in deze vorm is. Daarmee doel ik op de alfabetische ordening waarvoor gekozen is. Dit is een vraag die eerlijkheidshalve niet alleen aan de Utrechtse redactie mag worden gesteld, maar aan iedereen die zich de lovenswaardige taak stelt om een biografische reeks te verzorgen. In de Utrechtse reeks wordt men op de ene bladzijde geconfronteerd met 16e-eeuwse doopsgezinde echtbaar Van de Vechte en Van Aerden om vervolgens te lezen over wethouder Van der Vlist (1900-1978). Het houdt iets onbevredigends voor wie dieper wil graven dan de biografie zelf. Hoe aardig zou het niet zijn geweest als de biografieën chronologisch waren gerangschikt. De lezer zou niet slechts kennis nemen van afzonderlijke biografieën maar zich ook een beeld kunnen vormen van de veranderde levensgeschiedenis door de eeuwen heen.

De biografieën zelf vergoeden dit gemis echter alleszins. Wel is het jammer dat kunstenaars, intellectuelen en politici overheersen. Is het de prijs die betaald wordt door voornamelijk academici te laten schrijven? Zij zijn meestentijds nu eenmaal meer geïnteresseerd in schilders en schrijvers dan in bakkers en koetsiers. Een uitzondering moet W. van den Broeke genoemd worden, die de beide laatste beroepen aan de hand van respectievelijk Do Schat (1897-1981) en vader en zoon Dieges (1807- 1886/1839-1894) beschreven heeft. Vooral die laatste bijdrage is uitstekend. Van den

Broeke beschrijft niet alleen de opkomst en ondergang van het familiebedrijf van de diligencekoetsiers Dieges, maar geeft in enkele zinnen ook aan hoe en waarom zij het moesten afleggen tegen de opkomende paardetram. Bovendien slaagt hij er in aan de hand van krant artikelen een beeld op te roepen van de reacties van tijdgenoten van de koetsiers. Ook de biografieën over de staalmagnaat De Muinck Keizer van Demka (1861-1932) en de architect Van Ravesteyn (1889-1983) mogen er zijn. Laatstgenoemde biografie is zelfs voorbeeldig. Auteur Volkers beschrijft niet slechts het leven van de ontwerper van talloze seinhuisjes, maar plaatst hem ook in een traditie en laat zien hoe er in en na zijn tijd tegen het werk van de 'kameleon' onder de architecten werd aangekeken.

Niet iedereen weet een beeld van zijn hoofdpersoon op te roepen. De biografie die H. Kaajan over de 'christelijk voorman' A.W. van Beeck Calkoen (1842-1922) schreef, gaat bijvoorbeeld mank aan een opsomming van diens vele werkzaamheden zonder dat men te weten komt wie Van Beeck Calkoen nu eigenlijk geweest is. Pas nadat hij diens overlijden gememoreerd heeft, komt Kaajan met karakterschetsen als 'consciëntieus', 'zeer accuraat' en 'hoffelijk'. Het had wellicht beter geweest als hij die karakertrekken verweven had in zijn beschrijving van de vele bezigheden van zijn hoofdpersoon - die ook niet allen genoemd hoeven te worden. Ook enkele andere stukken lijden onder die drang tot volledigheid, die het zicht op de hoofdpersoon benemen.

Een ander punt van kritiek geldt het bij tijd en wijle veel te academisch proza van wat toch als een boek voor een groot publiek bedoeld is. Zo veronderstelt M. Langenbach in de biografie van Maria Duijst van Voorhout (1662-1754) het begrip 'meritocratie' bekend bij de lezer. Helemaal bont maakt J. Aalbers het.

Hij laat op de eerste pagina van zijn op zichzelf goed verzorgde bijdrage over de Utrechtse burgemeester Cornelis Quint (1666-1743) blijken de klassieke talen te beheersen en maakt ook overigens duidelijk over een grote woordenschat te beschikken getuige het gebruik van niet nader uitgelegde begrippen als 'parentage' en 'matador'. Als lid van een redactie die in het 'woord vooraf' zegt dat 'de reeks bedoeld (is) voor geïnteresseerden in de geschiedenis van de stad Utrecht, zowel kenners als leken', had Aalbers strenger voor zichzelf moeten zijn. Het onderwerp heeft Aalbers echter goed gekozen. Aalbers laat, de kritiek op zijn woordkeus ten spijt, de bemoeienis van Quint met de Utrechtse politiek goed uitkomen. In de bijdrage van P. van Hees over de even befaamde als omstreden historicus en dichter F.C. Gerretson (1884-1958) is het precies andersom. Op zijn biografie valt stilistisch weinig aan te merken, maar qua inhoud des te meer. Voor de goede orde: Van Hees' kennis over leven en werk van Gerretson is boven alle twijfel verheven. Alleen: wat was nu het belang van Gerretson voor Utrecht? Van Hees trekt aan het eind van zijn bijdrage een verrassende conclusie: 'Hij was toch meer een figuur in het nationale leven dan in het stedelijke.' Uit de bijdrage van Van Hees valt inderdaad niets anders af te leiden. Hij schetst Gerretsons bemoeienis met de nationale politiek en geeft een bekwaam overzicht van diens betekenis voor de geschiedschrijving. Op de lange periode tussen 1925 en 1954, toen Gerretson hoogleraar aan de Utrechtse universiteit was, wordt echter nauwelijks ingegaan. Omdat daarover weinig vermeldenswaard was? Toch moet er veel te zeggen zijn over de betekenis van Gerretson voor de Utrechtse faculteit en zijn vriendschap met de historicus Geyl. Zoals de bijdrage nu geformuleerd is, had die beter niet opgenomen kunnen worden in dit eerste

deel van de Utrechtse biografieën, temeer niet daar Gerretsons 'nationale' leven in het derde deel van het Biografisch Woordenboek al uitvoerig aan bod is gekomen. Van Hees staat met zijn klemtoon op het nationale belang van zijn hoofdpersoon alleen. Zijn bijdrage, hoe verdienstelijk ook, kan de redactie als waarschuwing dienen voor de komende delen, waarbij ongetwijfeld 'nationale' figuren als bijvoorbeeld NSB-leider Mussert aan bod komen. In dergelijke gevallen zou vooral de Utrechtse periode belicht moeten worden. In dit deel gebeurt dat in de overige bijdragen gelukkig al voldoende. De bijdragen mogen dan wisselend van kwaliteit zijn (hoe kan het ook anders met zoveel verschillende bijdragen?), de redactie verdient een groot compliment in nog geen twee jaar tijd zoveel leesbare bijdragen bijeen te hebben vergaard. Een compliment verdient ook de Gemeentelijke Archiefdienst en de Vereniging Oud-Utrecht, die aan de basis van dit project hebben gestaan. Volgens het 'woord vooraf' is het de bedoeling (in verdere samenwerking met boekhandel Broese Kemink) nog vier delen Utrechtse biografieën uit te geven. Op grond van dit eerste deel valt dat voornemen toe te juichen.

A. Pietersma e.a. (red.) Utrechtse biografieën: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters. Boom / Broese Kemink / SPOU, Amsterdam/Utrecht 1994, 208 pp., ill., prijs: f 25, ISBN: 90 5352 181 X. Bij intekening op de eerste drie delen van de reeks geldt een speciale aanbiedingsprijs van f 60 (zie bijgaande folder).

Utrechtse fysica

De jaren 1873-1940 waren voor de Nederlandse natuurwetenschap een 'Tweede Gouden Eeuw'. In de natuurkunde is de meeste aandacht tot nog toe uitgegaan naar Leiden en Amsterdam, de centra waar de Nobelprijswinnaars werkten. Dat ook in Utrecht belangrijk onderzoek plaatsvond, laat Heijmans in zijn dissertatie zien.

In Utrecht werd de periode gedomineerd door Leonard Salomon Ornstein, hoogleraar natuurkunde van 1920 tot 1940. Hij was een energiek organisator, die zijn instituut enorm uitbouwde en in zijn eentje meer promovendi had dan al zijn collega's elders in Nederland samen. Uniek voor die tijd waren de nauwe contacten die Ornstein onderhield met het bedrijfsleven. Door zijn promovendi toegepast wetenschappelijk onderzoek te laten uitvoeren, vergrootte hij hun kansen op een carrière in de industrie en boorde hij bovendien de 'derde geldstroom' aan.

Door de Utrechtse fysici is het boek enthousiast ontvangen. Het geeft hun een verleden, met als hoogtepunt het Utrechtse onderzoek van 1922/24 dat een belangrijke bijdrage leverde aan het ondermijnen van de zogeheten 'oude' quantummechanica. Ook fascinerend om te lezen is hoe Ornsteins voorganger Willem Henri Julius zich tien jaar lang vastbeet in een vernuftige theorie waarmee hij tal van verschijnselen op de zon kon verklaren. Die theorie bleek uiteindelijk toch onjuist.

Voor niet-fysici zijn vooral Ornsteins unieke contacten met het bedrijfsleven interessant. Het belang dat Heijmans aan die contacten hecht, blijkt uit de titel die hij aan zijn boek gaf. Toch wijdt hij hier maar twintig bladzijden

aan en ligt het zwaartepunt van het boek bij een traditionele 'interne' geschiedschrijving van het fundamentele onderzoek. Het is jammer dat Heijmans deze kans heeft laten liggen om de wederzijdse wisselwerking tussen wetenschap en buitenwereld verder uit te diepen.

H.G. Heijmans, *Wetenschap tussen universiteit en industrie. De experimentele natuurkunde in Utrecht onder W.H. Julius en L.S. Ornstein 1896-1940*. Rotterdam, Erasmus Publishing, 1994. 241 pp., ill. ISBN 90 5235 064 7. f 64,50

Follies en tuinsieraden

Wim Meulenkamp, *Follies en tuinsieraden (Stichtse Monumenten Reeks 3)*, uitgeverij Matrij, Utrecht 1994, ISBN 90-5345-040-8, 32 p.; fl. 13,50.

Kippenpaleis, tempel, krakeling, sphinx en piramide. Alle liggen ze in de provincie Utrecht net als de Romeinse brug en het Moorse huis. Kunststukken als het helaas afgebrande neogotische kalverhok te Doorn en de piramide van Austerlitz noemt men ook wel follies. Het zijn de rareiteiten uit het kabinet van architect en amateur, gemaakt ter verwondering en amusement. Opvallend is het wel dat bij dergelijke knutselwerken vaak voor het eerst nieuwe bouwstijlen als de neogothiek zijn gebruikt. Wim Meulenkamp bespreekt in dit aardige boekje 20 Utrechtse follies door ze onder andere te dateren en in hun context te plaatsen. Het merendeel hiervan ligt op de Heuvelrug. Wie wil, kan ze met de bijgevoegde fietskaart in het echt gaan bekijken. Wanneer dit naar meer smaakt: dit jaar verschijnt van dezelfde au-

teur een boek over follies in de Benelux.

Everwach, de rentmeester van de bisschop van Utrecht

J.L. van der Gouw, *Everwach, de rentmeester van de bisschop van Utrecht*. Een verhaal uit het begin van de dertiende eeuw, uitgeverij Verloren, Hilversum 1994, ISBN 90-6556-010-3, 119 p., fl. 29,-.

Een van de wonderverhalen, die de cisterciënzermonnik Caesarius van Heisterbach in het begin van de 13e eeuw schreef, vertelt de geschiedenis van Everwach, rentmeester van de bisschoppen Dirk van Are (1198-1212) en Otto van Lippe (1216-1227). Een financiële expert, benijd om zijn invloed bij de bisschop, die onder druk gezet wordt wanneer zijn administratie zoek is. In het nauw gebracht verkoopt hij zijn ziel aan de duivel, die op aards vlak alle eindjes weer aan elkaar breit. De problemen beginnen pas goed als Everwach na zijn dood in de hel belandt. Gelukkig wil God hem wel terugsturen naar de aarde om daar te vertellen hoe gruwelijk de hel wel niet is. Een dankbare Everwach neemt dit aanbod graag aan en betert zijn zonden door met de bisschop mee te gaan op de vijfde kruistocht. Van der Gouw bespreekt dit verhaal van Caesarius enigszins wijdlopig en gaat vervolgens na hoe het bij latere auteurs is overgeleverd. Dit laatste is nieuw maar levert voor de regionale geschiedenis niets op. Een mooi uitgegeven boek met fraaie afbeeldingen, dat wel. (BHG)

The calvary of Hendrik van Rijn

Marta O. Renger - The calvary of Hendrik van Rijn' Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen 1993, 9-45.

Op het oudst bekende schilderij uit Utrecht staat de in 1363 overleden proost van Sint-Jan Hendrik van Rijn afgebeeld. Omdat niet iedere Utrechter dit Antwerpse jaarboek zal bijhouden, vestig ik de aandacht op een artikel over dit grote schilderij, dat tot het eind van de 16de eeuw op het belangrijkste altaar in het transept van de Janskerk stond. Martha Renger probeert Hendrik van Rijn te schetsen in de woelige Utrechtse periode rond het midden van de 14de eeuw met haar factiestrijd en het conflict met de graaf van Holland. Opvallend daarbij is dat ze het achtergrondmotief van het schilderij verklaart uit het feit dat de familie Van Rijn de Hollandse leeuw in zijn wapen had opgenomen, nadat men leenman van de graaf was geworden. Hierbij leunt ze wel heel zwaar op een vermoeden van de 17de-eeuwer Booth zonder andere mogelijkheden - bijv. verwantschap met de familie Van Jutphaas - in ogenschouw te nemen. Daarnaast probeert ze het schilderij kunsthistorisch te duiden, wat niet makkelijk is omdat er uit Utrecht geen vergelijkingsmateriaal is. Hendrik liet zich en profiel afbeelden zoals adiel en elite elders ook deden; ook motieven die aan andere oudere stijlen zijn ontleend kunnen misschien worden verklaard omdat hij zijn prestege door een verwijzing naar de traditie wilde verhogen. De belangrijkste conclusie is misschien wel dat de schilder verschillende stijlen heeft toegepast. Er is dus niet duidelijk één voorbeeld of

school nagevolgd. Utrecht was geen Europees centrum; wel was men er goed op de hoogte van de in deze centra gebruikte stijlen en technieken, die men in Utrecht voor eigen doeleinden aanwendde. (BHG)

Ziekenzorg

K.P. Comanje, *Ziekenzorg. De geschiedenis van een ziekenfonds en zijn eigen instellingen*, Zeist 1994, 159 bldz., ISBN 90-75149-01-8.

Ter gelegenheid van het 60-jarige bestaan van de aan de Catharijnesingel gevestigde apotheek Ziekenzorg is dit aardige boek over één van de vroegere Utrechtse ziekenfondsen, eveneens Ziekenzorg geheten, verschenen. In 1899 werd dit ziekenfonds opgericht in kringen uit de vakbeweging ten behoeve van 'den kleine burger- en handwerkstand'. Als onderling ziekenfonds zonder winst oogmerk, bestemd voor arbeiders en niet gecontroleerd door de medische stand, kende het geen makkelijke eerste 50 jaar. Lokale en landelijke medische belangenorganisaties - ook toen al - waren op een monopolie belust en zaten, net als het door hen beheerste grootste Utrechtse ziekenfonds Voorzorg, waar mogelijk Ziekenzorg dwars. Tijdens één van de hieruit voortkomende crises werden een eigen apotheek en tandheelkundige praktijk opgericht. Het boek zet helder alle problemen die Ziekenzorg ondervond uiteen en biedt onbekende Utrechtse geschiedenis, die naar meer smaakt. Wel valt duidelijk te merken dat de eigen bestuursnotulen de basisgegevens voor het boek waren. Het tweede deel,

handelend over de naoorlogse periode en de fusies tot RZMN en Anova, is dan ook beperkter dan het eerste stuk waar de context een grotere rol speelt. Jammer vind ik het ook dat de schrijver niets meldt over de verdere lotgevallen van zijn hoofdpersonen: pas op p.89 lezen we dat Lindemann, gedurende 32 jaar voorzitter van het bestuur, een bekende CPN'er was wiens winkel en inboedel na de Hongaarse opstand door oproerige Utrechters kort en klein werd geslagen. En wat is er geworden van de opvallende arts Henriëtta Graanboom? Tijdens haar conflict met het bestuur in 1910-1912 werd zij gesteund door honderden patiënten, die de ledenvergadering in een chaos deden onttaarden; desalniettemin beëindigde het bestuur haar contract? (BHG)

vervolg van pag. 13

nieuwe commissie voor Oud Utrecht:

de weg kan worden gegaan. Ontwikkelingen sturende voornemens die kunnen leiden tot ingrepen in het "cultureel erfgoed" zal men dienen te beoordelen op zowel hun materiële als immateriële uitwerking.

Tot slot: de Commissie heeft er geen bezwaar tegen door de leden veel sterkte te worden toegewenst. Zij dankt het Bestuur voor het bij haar totstandkoming in haar gestelde vertrouwen.

De commissie:
 Marka Spit (030 - 960273)
 Jeroen van Lemmen (030 - 715024)
 Dirk van Batenburg (030 - 322610)
 Correspondentieadres:
 Hugo de Grootstraat 10;
 3581 XS UTRECHT.

25 jaar Werkgroep Herstel Leefbaarheid

Krakers in gesprek met gemeenteraadsleden, ca 1970

Oecologie

In 1995 is het 25 jaar geleden dat de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stads wijken, zoals de naam van de Werkgroep voluit luidt, is opgericht. Bert Maes (50) is één van de mensen van het eerste uur en vertelt daarover.

“De oorsprong van de Werkgroep ligt bij een aantal studenten biologie. In het kader van Studium Generale maakten ze deel uit van een groepje kritische studenten, dat vooral het begrip ecologie, of oecologie zoals dat toen nog heette bestudeerde. In dit groepje ontstond het idee om ook eens naar de stedelijke leefomgeving te kijken vanuit een ecologisch standpunt. Dat was in wezen de geboorte van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid. Andere mensen uit deze beginperiode waren Bart Klück, Emma van den Dool, Henk Bijlsma, Han Helsloot en Els Rongen.

Bij het begrip ecologie moet je je zaken voorstellen als, respect voor het historisch gegroeide, kleinschaligheid, samenhang. Zo

ontdekten we dat er in Utrecht nog ontzettend veel middeleeuwse geschiedenis letterlijk en figuurlijk voor het grijpen lag. Tegelijkertijd bleek dat er allerlei bedreigingen waren. Nu kunnen we het ons niet meer voorstellen maar in die tijd zag je de verkrotting en de leegstand van oude wijken nog om je heen. De bouw van Hoog Catharijne moest nog starten, maar er werden al panden gesloopt. Ook in de bouwputten was het een soort archeologische wildwest. Schatgravers, antiquairs, goedwillende amateurs, allemaal konden zij hun gang gaan op zoek naar archeologische vondsten. Utrecht had toen, ik spreek nou van 1970, nog geen stadsarcheoloog”.

Naief

“Wij waren natuurlijk als biologen ook maar amateurs op het gebied van de cultuurhistorie. We gingen vooral te werk vanuit ons enthousiasme en een gevoel dat dit toch maar niet zomaar

verloren kon gaan. Op een gegeven moment ontdekten we een nageoeg gaaf middeleeuws huis aan de Lage Noord dat leeg stond. We zijn gaan praten met de toenmalige wethouder Hartevelde. We hadden het idee om het huis weer te bewonen en op te knappen. Hartevelde voelde hier best wat voor, maar voordat we verder konden gaan was het pand al gesloopt. Wat bleek, in die tijd was het heel gebruikelijk dat sloopbedrijven belden met de ambtenaren en vroegen of er ergens nog iets te slopen viel.

Op een gegeven moment ontdekten we ook het pand Achter Clarenburg 2. Ook dat stond leeg. We zagen meteen dat het een belangrijk huis was en na wat speurwerk kwamen we erachter dat we te maken hadden met een gaaf middeleeuws huis, eertijds deel uitmakend van de immuniteit van Sint Marie. Ook was al snel duidelijk dat het pand wegbestemd was voor de aanleg van een vierbaans snelweg. Onze voorgaande ervaring had ons inmiddels wat minder naief gemaakt. Dit moesten we op een andere manier aanpakken, we besloten het huis te kraken”.

Gekraakt

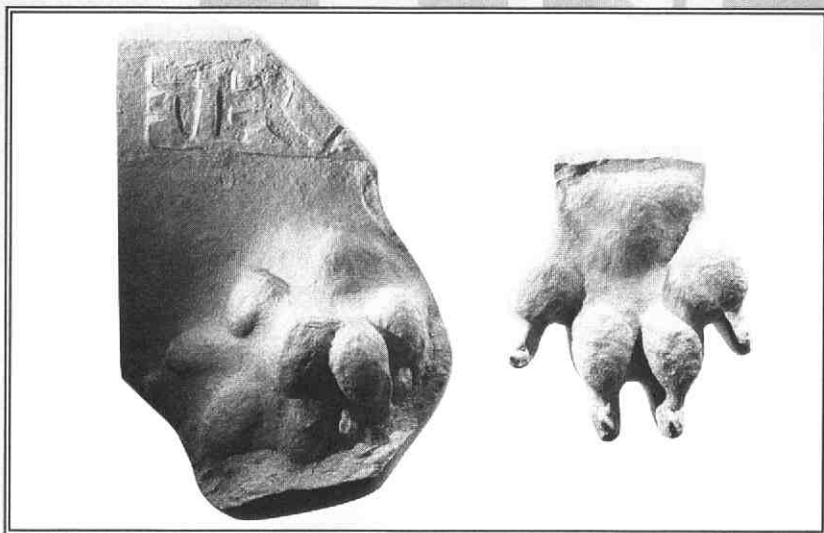
“Kraken was toen nog een nieuw fenomeen, niet te vergelijken met wat het later is geworden. Het was voor ons ook geen huisvestingsprobleem, we hadden allemaal gewoon regulier onderdak. Het ging echt alleen om het behoud van het pand, maar ja, spannend was het natuurlijk wel. Dat was in februari 1971. Water, gas en licht waren er niet.

Net zomin als dat wij wisten hoe je dit aanpakte, wist de overheid hoe ze hierop moest reageren.

Maar op de een of andere manier heeft het niet tot confrontaties geleid, ambtenaren en politici hadden er wel oor naar. Natuurlijk hadden we de tijd ook mee. Er begon een andere wind te waaien. De aandacht die D'66, toen net opgericht, vroeg voor de stad, de motie Freriks (1970), wat later de nota Kernbeeld. We kennen allemaal de gevolgen. De singeldemping ging niet verder door, veel van de verkeersdoorbraken verdwenen van tafel en Achter Clarenburg 2 bleef behouden”.

Uniek

“De Werkgroep was inmiddels gelukkig versterkt met kunsthistorici, mensen als Frans Kipp en Rob Dettingmeijer en geograaf Ger Mik (thans wethouder). Omdat er in die tijd nog nauwelijks buurtcommittees waren, voerden we acties voor behoud van historische buurten als Lauwerecht, Abstede en Wijk C. Vaak ging het om behoud van hele straatwanden, zoals in Wijk C. Maar ook hebben we ons bemoeit met het ontwerp van de wijk Lunetten en integratie bepleit van de bestaande landschapselementen in de nieuwe wijk. In dit opzicht is de Werkgroep uniek, juist omdat wij ons niet richten op een enkel object of een buurt. Daarom vervult de Werkgroep ook nu nog steeds een rol. Wij kunnen inspelen op zaken die andere laten liggen. Ook kunnen we een onafhankelijke positie innemen, boven het buurtbelang. Maar het is natuurlijk teleurstellend dat het na 25 jaar nog steeds nodig is om er met je neus bovenop te zitten omdat er anders van allerlei waardevoels verdwijnt. Ik geloof niet dat wij dat destijds hadden gedacht”

Voer voor een paleo-zoöloog

Af en toe komen bij reorganisatie-werkzaamheden in het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum wel eens vondsten van vroegere opgravingen te voorschijn, die soms even wat meer dan oppervlakkig de aandacht trekken. Dat was ook het geval toen in enkele dozen een aantal fragmenten van gestempelde romijnse dakpannen werd aangetroffen, waarvan zich in enkele ervan pootafdrukken aftekenden. De fragmenten waren afkomstig uit de opgravingen van Vollgraff in de jaren dertig op het Domplein. Na een ogenblik geïntrigeerd te zijn kwam de gedachte op om van het negatieve spoor een positief beeld te maken om daarmee het onbekende dier wat meer tastbaar te maken. Omdat het niet mogelijk is in baksteenmateriaal met gips direct een positief te maken, werd de indirecte weg bewandeld door enig geknutsel met plastisch afdrukmetaal. Daarbij kon met behulp van een elastische replica van het

fragment het beoogde doel worden bereikt. Er werd een stuk dakpan uitverkoren, waarin zich ook een deel van een stempel (de meeste daaronder toonden EX GER INF) aftekende. Bij het vorm geven aan de poot werd - tegenover de zool met kussentjes - onontkoombaar enige fantasie gehanteerd, vermoedelijk op een onjuiste wijze. De vraag of het - niet op kennis gestoelde - vermoeden juist is dat het hier om de poot van een vertegenwoordiger van de "canus vulgaris" gaat - uit het oogpunt van de dakpanvormer wellicht ook wat "brutalis" - blijft hier onbeantwoord. Of vorm, pootafmeting en scherpte der nagels misschien nadere aanwijzingen geven, kan een deskundige wellicht beantwoorden. Waar deze dakpannen werden gemaakt is niet bekend, mogelijk bij een grotere garnizoensplaats, waar blijkbaar ook dergelijke gedierde rondwaarde?

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

J. R. HOOGEZAND
ATELIERS VOOR BINNENHUISKUNST
B.V.
UTRECHT
OUDKERKHOF 25
TEL. (030) 31 52 51

3512 GJ UTRECHT

FAX (030) 367144

**„Hier had uw
advertentie
kunnen staan”**

**„Hier had uw
advertentie
kunnen staan”**

**„Hier had uw
advertentie
kunnen staan”**

De juiste dosering voor doeltreffende bestrijding
en vaak is ons advies al voldoende

afdeling Ongedierte Bestrijding

Reinigings- en Havendienst Utrecht
Tel. 030 - 443986

KERSBERGEN INSTALLATIE- TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- * Elektra
- * Klimaat
- * Sanitair
- * Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Makelaardij in
onroerende goederen

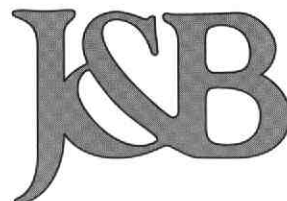
- Aan- en verkoop-
begeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetoengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

Janssen & Bouineau Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 54 32 12, Fax 030 - 54 32 11

FINANCIËEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

ANTIQUARIAAT DESTOUCHES

Donderdag 11-21 uur
Vrijdag 11-18 uur
Zaterdag 11-17 uur

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-31 01 74

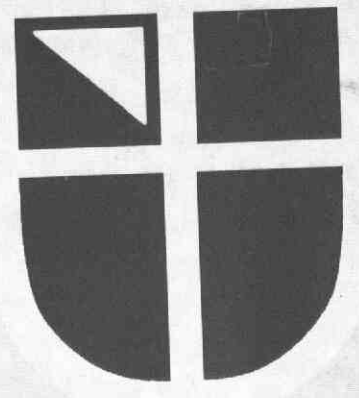
ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CEN E
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

13 oct. 1903

OUDE Utrecht

68e jaargang nummer 2

STREEK DER
IN VERBODEN
GEBIEDEN

Kerkebouw en kerkestrijd
Een Utrechts pastoorconflict anno 1840

Schandaal
Ernstige baldadigheid

"De zilveren
schaats" in de
winter van 1905

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godthelp b.v.

Antiquairs

Ltd Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 G.M. Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER

■ van Data tot Druk

Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
68e jaargang nr. 2
maart/april 1995
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. S.A.L. de Graaff,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J. Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 54,- per jaar (26- f 30,-; 65+ f 44,- per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw,
telefoon: 03645-62930.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
B. van Santen, E. Tigelaar,
M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht, Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
1 mei 1995, verschijningsdatum
1 juni.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Vanouds wordt een groot deel van het tweede nummer van Oud Utrecht in beslag genomen door het register over het voorgaande jaar. Ook in dit nummer treft u dat aan. Op zich geen spannend artikel, maar door zeer velen altijd bijzonder gewaardeerd als waardevolle documentatie.

Nog altijd zijn er leden die hun tijdschrift keurig laten inbinden, per jaargang voorafgegaan door het register! De redactie wil graag van de gelegenheid gebruik maken om de trouwe samensteller van het register de heer van Antwerpen te bedanken voor zijn arbeid.

Bij het september/oktober nummer 1994 van Oud Utrecht ontving u ook meerdere folders. Wellicht heeft deze massa ongevraagd drukwerk uw ergernis gewekt. Ook het bestuur en de redactie meenden dat dit te veel van het goede was. Wij vinden het meezenden van dergelijk materiaal op zich niet verwerpelijk mits het gebodene aansluit bij de doelstelling van onze Vereniging. Desondanks is besloten om hooguit één folder per aflevering mee te zenden. Overigens worden de eventuele extra kosten hiervoor niet door de Vereniging betaald maar door degene wiens drukwerk wordt bijgesloten.

Inhoud

Van de redactie	27
Kerkebouw en kerkestrijd Een Utrechts pastoorconflict anno 1840 A. Pietersma	28
Van de leestafel	33
Agenda/Vondsten	34
Register 1994	35
Boekenschouw	39
Schandaal	40
Ooggetuige	42
Ernstige baldadigheid P.D. 't Hart	44
Oproep Bibliografie van de provincie Utrecht. Wie verzint een naam?	45

Kerkebouw en kerkestrijd

Een Utrechts pastoorsconflict anno 1840

Toen in 1840 de voormalige Augustijnerkerk aan de Herenstraat leeg kwam te staan, werd forse druk uitgeoefend op pastoor J. Hartman van Onze Lieve Vrouwe om de kerk voor zijn statie over te nemen. Hartman wilde wel een andere kerk, maar hij prefereerde nieuwbouw. Het conflict wat toen ontstond illustreert de praktijk van de hiërarchische verhoudingen binnen de r.k. kerk, de rol van de overheid bij de bouw van kerken, de geldingsdrang en de onderliggende naijver binnen de clerus en de concurrentieverhoudingen tussen regulieren en seculieren.¹

‘Indien ik het noodig mogte achten, raad in te nemen op welke wijze mij te beklagen over de onaangenaamheden en schaden, door Uwe schandelijke en hoogstergende behandeling geleden, dan zal ik zeker tot Uw Eerwaarde mijne toevlugt nemen, welverzekerd dat Uwe hoogstwijze voorlichting mij zeer zal te stade komen. Overigens zal ik Uwen brief zorgvuldig bewaaren als een toonbe(e)ld van goede stijl, regt christelijke gevoelens en burgerlijke beleefdheid, terwijl ik niet zal in gebreken blijven, dezelve aan yder ter leezing over te leggen, opdat Utrechts Catholyken overtuigd van Uwe hooge wijsheid, voortreffelijke opvoeding en vriendelijke geaardheid Uw Eerwaarde meer en meer hoog waardere(n) ...’²

Dit is niet de gebruikelijke aimabele toon waarmee pastoors met elkaar plegen te corresponderen. De schrijver van deze brief, gedateerd 4 oktober 1841, was pastoor W. Stas van de augustijner statie, sinds 1840 kerkend in haar nieuwe, monumentale St. Augustinuskerk aan de Oudegracht in Utrecht. De geadresseerde was zijn Utrechtse collega J. Hartman

van de statie van Onze Lieve Vrouwe, sinds 1659 kerkend in een gribus in het Dorstige Hartsteegje. Stas was pater (aangesloten bij een orde), Hartman seculier.

Missiegebied

Nederland was destijds canonic nog een missiegebied en stond onder leiding van een pauselijk legaat, de vice-superior van de Hollandse Zending in Den Haag. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en daarmee de formele instelling van parochies zouden nog tot 1853 op zich laten wachten. De staties - de voorgangers van de parochies - maakten deel uit van een kerkelijk district dat onder toezicht stond van een aartspriester. Deze functionaris is enigszins te vergelijken met de tegenwoordige deken, maar bij ontstentenis van bisschoppen bezaten de aarts priesters veel meer bevoegdheden.

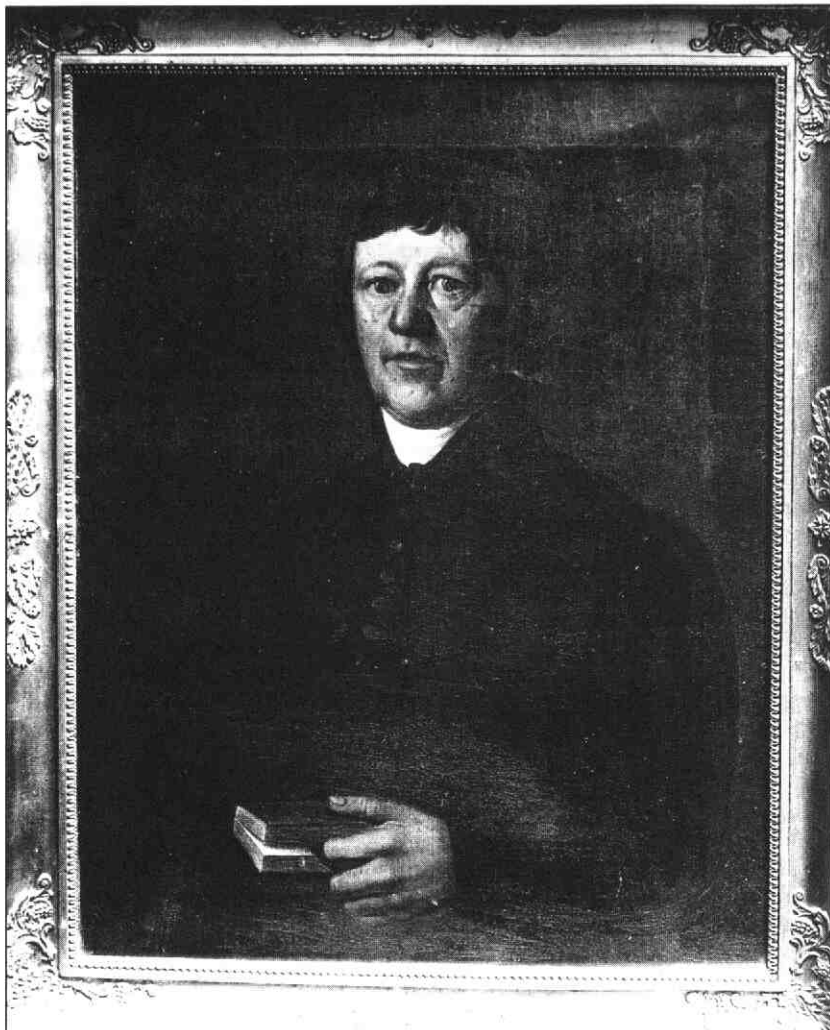
Ongeveer een derde deel van de Utrechtse bevolking was rooms-katholiek. De ruimtenood in de ‘huiskerken’, die merendeels nog uit de periode van de ‘vreedzame onderdrukking’ ten tijde van de Republiek stamden, was groot.

Ondanks alle goede voornemens was alleen de Catharijnekerk aan de rooms-katholieken overgedragen. Bovendien lagen de acht staties slecht gespreid over de stad. Men zal zich toen moeilijk hebben kunnen voorstellen dat er een tijd zou komen waarin niet te weinig, maar teveel ruimte de kerk zou plagen.

Silo

In 1838 hadden de augustijnen van de vice-superior en van het departement van de r.k. eredienst toestemming gekregen tot de bouw van een nieuwe kerk. Het departement stelde hierbij de voorwaarde dat er geen beroep zou worden gedaan op ‘s rijks schatkist. Er werden forse leningen afgesloten en in 1840 verlieten de augustijnen hun kerkgebouw in de Herenstraat, dat ze twintig jaar eerder nog grondig hadden gerenoveerd. De ingang was hierbij verplaatst vanuit de Jeruzalemssteeg. Het is het gebouw dat later als de Silo bekend stond. Tegenwoordig dient het als onderkomen van de Baptisten. Het is de enige rooms-katholieke ‘schoolkerk’ die in Utrecht nog als kerkgebouw dienst doet. En over deze kerk ontstond een scherp en pijnlijk conflict tussen Stas en Hartman.

De augustijnen wilden hun oude kerk zo snel mogelijk verkopen, omdat ze tot over hun oren in de schulden zaten. Het voordeel van een ‘huiskerk’ was dat er vrij gemakkelijk een andere bestemming aan kon worden gegeven en dat verkoop aan particulieren dus heel goed mogelijk was. De vice-superior, A. Antonucci, en de aarts priester van het district

Guilielmus
(Willem) Stas,
1771 - 1857,
pastoor van de
St.-Augustinus-
parochie
1815 - 1843.
Schilderij door
Brouwer.
GAU

Utrecht, G.A. Vermeulen, wens- ten het gebouw echter voor de eredienst te bewaren en hadden daarbij uiteindelijk het oog op overname door de statie van pas- toor Hartman.

Nieuwbouwplannen

Johannes Hartman, geboren in 1798 en dus nog vrij jong, zeker in vergelijking met de 27 jaar oudere Stas, was sinds 1837 pastoor (formeel 'primarius') van de statie Onze Lieve Vrouwe. Hij stond in Utrecht bekend als iemand die het hoog in zijn bol had. Zijn kerk aan het Dorstige Hartsteegje, 'met alle hare ongere- gelde uithoeken, bij en op kamer- tjes, heele en halve galerijen voor

de helft te klein ... de slechtste van het hele district'³, wilde hij vervangen door nieuwbouw. Tegenover hem zou de gerenoe- veerde Catharijnekerk worden geopend. Zijn toke liep gevaar.

De aartspriester had grote waar- dering voor Hartmans gedreven inzet voor de katholieke zaak, maar hij voelde weinig voor nieuwbouw. Hij probeerde Hart- man de oude augustijner kerk aan te praten. Hartman kreeg in 1839 toestemming om een finan- ciële commissie van notabele parochianen in te stellen en deze nam het gebouw op. Benoemd werden W. van Oostrum, P. v.d. Berg, W.G.F. van Romondt en J.L. de Wildt. De commissie bere- kende dat het aantal zitplaatsen

nog minder was dan in de Dorstige Hartsteeg (394), terwijl men zit- plaats wilde voor 2/3 deel van de communicanten (1100). De augustijnen waren bereid kerk en pastorie voor f 26.300 te ver- kopen. De commissie berekende verder dat zeker f 55.000 nodig was om de kerk aan te passen en dan zou het ook nog een archi- tectonisch monstrum worden. Ergo: men besloot in 1840 ten tweede male toestemming tot nieuwbouw aan te vragen.

Via Vermeulen kregen pastoor en commissie te horen dat zij mocht- ten proberen de benodigde mid- delen bijeen te brengen. Pas een half jaar later liet men Stas, die natuurlijk op hete kolen zat, des- gevraagd weten geen belangstel- ling meer te hebben. De augustij- nen hadden zelf ondertussen de grootste moeite om de touwtjes aan elkaar te knopen. Ondanks de eerdere voorwaarde schroom- de men zelfs niet om subsidie aan te vragen bij het departement. Het argument was dat de bouwkosten van de nieuwe kerkgebouw aan de Oudegracht onverwacht hoog waren opgelopen in verband met extra heiwerkzaamheden. Het de- partement gaf echter geen krimp.⁴

Met de nieuwbouwplannen ging het ondertussen niet van een lei- en dakje. Hartman had een ge- bouw aan de Oudegracht op het oog waarvan hij dacht dat het rijkseigendom was en dat hij hoopte te kunnen overnemen. Dit bleek echter niet het geval te zijn. De correspondentie hierover met het departement sterkte hem echter in zijn overtuiging dat de nieuwe koning Willem II met zijn plannen instemde. De katholieken hadden hoge verwachtingen van hem. Op aanraden van Vermeulen

Kerkebouw en kerkestrijd

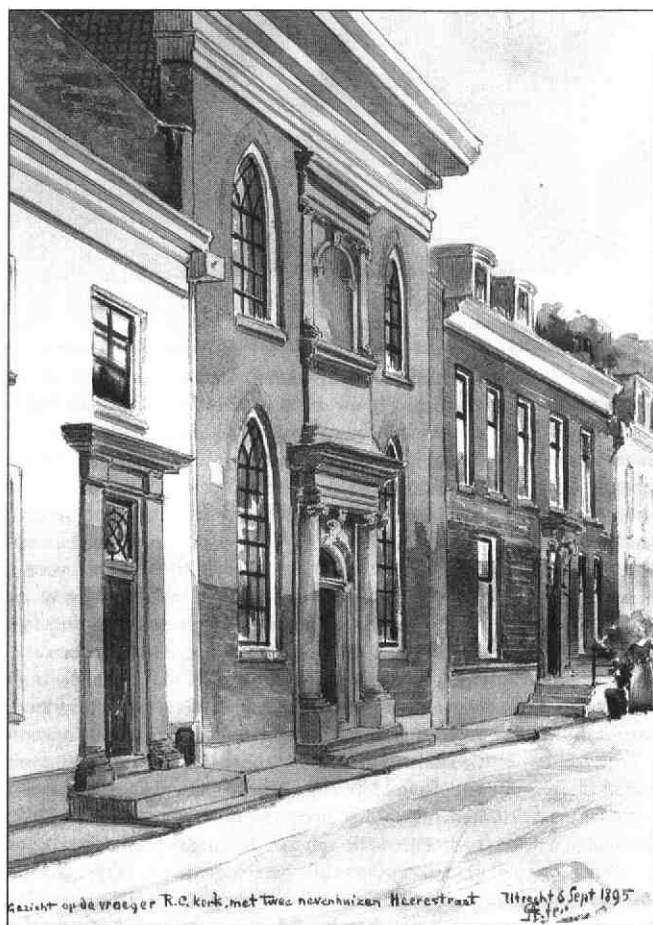
Een Utrechts pastoorsconflict anno 1840

richtte Hartman zich met een verzoekschrift tot de koning, waarin hij toestemming vroeg voor aankoop van een terrein en een subsidie van f 50.000. Volgens Hartman betrof het hier slechts een derde deel van de bouwsom en was het verzoek niet overdreven 'voor eene stad die in andere opzigten (de catholyken eeredienst uitgezondert) door het Rijk zeer begunstigd is, zij erkent dit dankbaar, voor eene stad ... waar onze voorvaderen zoo vele en prachtige tempels bezaten, en waar nu meer dan twee eeuwen de catholyken in gebrekkige en ondoelmatige verblijven hunne godsdienst hebben moeten uitoefenen; voor eene stad welker zeventien duizend catholyken inwoners tot hier toe voor hunne eeredienst geene cent van rijkswege hebben genoten ...'.⁵ Ondertussen deden de vice-superior en de aartspriester koortsachtig pogingen de kerk in de Herenstraat op te dringen aan S.H. Meuleman, pastoor van de statie St. Servaas Onder de Linden.⁶ Deze statie was straatarm en genoot gratis het vruchtgebruik van de kerk, die eigendom was van het r.k. weeshuis. De kerkelijke overheid probeerde echter aannemelijk te maken dat hier louter sprake zou zijn van formeel eigendom. Vele r.k. kerkegoederen hadden tot de Franse tijd immers op naam gestaan van leken. Dat het r.k. weeshuis het eigendomsbewijs in het eigen archief wist op te sporen, maakte dus geen indruk. Uit de verkoop van het kerkgebouw zou mooi de overname van de augustijner kerk kunnen worden bekostigd. Meuleman en zijn kudde verzetten zich echter, daarbij gesteund door het oordeel van het stadsbestuur. De regenten van het weeshuis kon-

den een bevel van de vice-superior niet naast zich neerleggen, maar wel het besluit nemen '... om liever de geheele administratie van het weeshuis aan de hooge geestelijkheid aan te bieden dan over dit punt in het gevoelen van de geestelijkheid te deelen of daarmede in daaruit voortvloeyende botsingen te geraken'.⁷ Zover wilde Antonucci het echter niet laten komen. Het feest ging niet door en Hartman dolf het onderspit.

Ontgoocheld

Terug naar de subsidieaanvraag van Hartman. De aarts-priester merkte al snel dat de stad Utrecht bij de plannen dwars lag. Het stadsbestuur erkende weliswaar de slechte toestand van het kerkgebouw aan het Dorstige Hartsteegje, maar begreep niet waarom uitbreiding nodig zou zijn. De augustijnerkerk was net gebouwd, de Catharijnekerk zou binnenkort worden overgedragen en de oude augustijnerkerk aan de Herenstraat stond leeg. Boven-

De voormalige St.-Willibrorduskerk in de Herenstraat, 1895. Aquarel door A. Grolman. GAU

dien wenste de hoge overheid toch samenvoeging van staties om de lasten voor de r.k. inwoners te verlichten? Men adviseerde negatief.⁸ Vermeulen liet Hartman daarna weten dat volgens hem niet op een positief bericht kon worden gerekend. Hartman zou er verstandig aan doen de oude augustijnerkerk over te nemen. De ontgoochelde Hartman beschuldigde op zijn beurt 'zijne amplitudo' van wankelmoedigheid.⁹

Toen greep de vice-superior in en ontbood Hartman in Den Haag. Het werd een stormachtig onderhoud. Hartman ging echter door de knieën en kwam daar ook openlijk voor uit. Had hij volhard in zijn weigering met de overname van de oude augustijnerkerk accoord te gaan, dan zou hij ontslag hebben gekregen. Desalniettemin bleef Hartman voor de vice-superior 'een gehoorzaam geestelijke, met een goede geest en uitstekende principes', maar 'het welzijn van de kerk is te verkiezen boven dat van individuen'.¹⁰ Via Vermeulen stelde hij Hartman als troostprijs het pastoraat van de statie St. Catharina in het vooruitzicht.

Na deze inleidende schermutseringen nam de vice-superior vervolgens op 13 april 1841 het besluit dat de statie in het Dorstige Hartsteegje de augustijnerkerk in de Herenstraat voor *f* 23.300 zou overnemen. Het gebouw in het Dorstige Hartsteegje moest verkocht worden en van de opbrengst zou minstens *f* 10.000 worden overgedragen aan de augustijnen. Van de resterende schuld zou *f* 1000 per jaar worden afgelost uit de opbrengst van het plaatsengeld. Het nieuwe be-

dehuis zou gewijd worden aan de H. Willibrord.

De commissie van Hartman was des duivels en trad en bloc af.

Tevoren had Antonucci Stas onder druk gezet om de verkoopprijs te verminderen en uiteindelijk stemden de augustijnen toe in een vermindering met *f* 3000. Bovendien moesten zij twee jaar rentevrijstelling gedogen. Tot hun ontsteltnis kreeg Hartman vervolgens drie maanden uitstel voor de verhuizing. Met deze verhuizing maakte hij daarna overigens volstrekt geen haast, hoewel hij inmiddels wel de sleutels had laten halen. Hij was het oneens met de verbouwingsplannen die de hoofdingenieur van de waterstaat in opdracht van de gouverneur had opgemaakt. Hartman maakte een nieuw plan dat inclusief de bouw van een nieuwe pastorie *f* 45.000 zou moeten kosten. De gevraagde subsidie werd echter nooit verleend. Het leek het departement weggegooid geld. Het wachten was op een definitieve kerkelijke indeling en dan kon het gebouw hoogstens nog als kapel dienen.

Geen cent

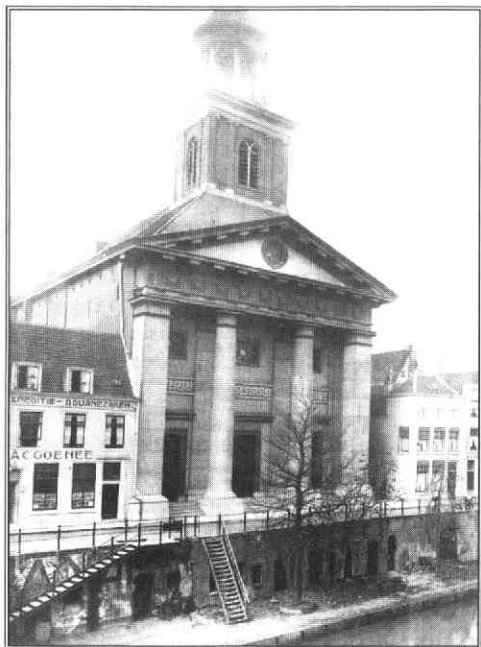
In augustus 1841 vroeg Hartman toestemming aan Vermeulen om een huis naast de kerk in de Herenstraat als pastorie aan te kopen. Hij vond de pastorie van de augustijnen te klein en te vochtig en wilde die ruimte bij de kerk trekken. Vermeulen - die het overigens met Hartman eens was - schoof de zaak door aan de nieuwe vice-superior F. Capaccini. Die rook onraad. Kom, kom, de augustijnen waren daar toch ook altijd gezond gebleven, Stas was

zelfs 70! Hartman had bovendien eerder al laten weten zo een ton voor een nieuw kerkgebouw bijeen te kunnen brengen. Hij moest het gevraagde bedrag van *f* 7500 dan zelf maar fourneren, een subsidie uit de districtskas leek niet wel passend.¹¹ Hartman kwam echter met een nieuw argument: het bewuste huis werd bewoond door 'acatholic' die uitzicht hadden op het altaar.¹² Of de vice-superior hiervoor door de knieën ging is niet duidelijk, maar op 3 november 1841 kocht Hartman zijn nieuwe pastorie. Misschien speelde een rol dat Vermeulen zijn pastoor bij de vice-superior de hemel in prees. In tegenstelling tot de augustijnen zette Hartman zich vol geestdrift in voor de hoogheid van de kerk en was hij een stuwende kracht achter katholieke onderwijs en wezenzorg.¹³ Capaccini, murw, gaf toestemming voor deze aankoop *f* 9000 uit de districtskas toe te kennen. Dit moest echter wel geheim blijven. Men kan zich voorstellen wat de augustijnen, die smartelijk op hun geld zaten te wachten, van deze transactie zouden hebben gevonden.

Ondertussen had Stas dus nog geen cent gezien. In september begon deze Hartman te dreigen met een rechtzaak. Het verweer van Hartman was dat hij wachtte op toestemming tot aankoop van het bovengenoemde huis en vóór 1 augustus 1841, de datum van de verhuizing, niets had kunnen doen. Bovendien moest de koning nog machtiging verlenen voor de verkoop van de oude kerk in het Dorstige Hartsteegje en de aankoop van de nieuwe kerk. De koninklijke goedkeuringen kwamen in maart 1842.

Kerkebouw en kerkestrijd

Een Utrechts pastoorsconflict anno 1840

De St.-Augustinus-kerk aan de Oudegracht, 1934. Foto door A. van de Pol. GAU

Stas, er langzamerhand van overtuigd dat de aartspriester 'een blinde en onderdanige dienaar'¹⁴ van Hartman was, eiste steeds indringender zijn *f* 10.000 op. Het kerkgebouw in de Dorstige Hartsteeg bracht bij de verkoop op 21 mei 1842 echter maar *f* 7150 op, minder dan was verwacht, maar volgens de augustijnen onder meer een gevolg van de lange leegstand en het nodige brute breekwerk. Vervolgens weigerde Stas een kwitantie te ondertekenen voor de ontvangst van de *f* 7150. Hij vreesde dat Hartman de zaak daarheen zou leiden dat dit bedrag in plaats van de toegezegde *f* 10.000 zou komen. Op 31 juli stelde Vermeulen uit de districtskas de ontbrekende som aan Hartman ter hand. Deze meldde pas in september aan Stas dat hij het gehele bedrag nu beschikbaar had. Hartman vroeg hem nu de kwitantie te tekenen,

en herhaalde dit verzoek in het Latijn. Uiteindelijk tekende Stas. Dat daarover goed is nagedacht blijkt uit verschillende conceptversies die bewaard gebleven zijn.

Afgekocht

Het drama werd voortgezet in 1844. Een der hoofdrolspelers had inmiddels het veld moeten ruimen: Stas was op eigen verzoek gepensioneerd. Zijn opvolger was pater P. Butot. Deze werd plotseling geconfronteerd met een weigering van Hartman de eerste aflossing te doen en de rente te betalen. Jammer, maar de kerkekas was leeg. Een compliceerende factor voor de augustijnen was dat Hartman het inmiddels tot aartspriester had geschopt en dus een geduchter tegenstander was geworden. Om een publiek schandaal te voorkomen moest de vice-superior zich er weer mee bemoeien. Hij stelde een alkoop-som voor. Hartman bood *f* 9000, maar de augustijnen wilden minimaal *f* 11.300. Uiteindelijk hakte I. Ferrieri, de opvolger van Capacini, de knoop door en bepaalde de prijs op *f* 10.000. Butot werd ontboden en gedwongen om de kwitantie te tekenen.

Het laatste bedrijf speelde zich af in 1852. Hartman eiste in april van dat jaar plotseling twee huisjes op die gelegen waren naast zijn kerk in de Herenstraat. Hij meende ontdekt te hebben dat die mede begrepen waren in de overdracht van 1841. De nieuwe pastoor H. Stappershoef vroeg zijn voorganger Butot om advies. Deze was zeer verwonderd. De kapelaan van Hartman had ooit nog geld geboden voor de huisjes. Eigendomsstukken waren er

niet. De augustijnen gaven de zaak in handen van hun commissie. Met leken wilde Hartman echter geen zaken doen. De formele kerkbesturen dateren pas uit 1855. De commissie bood hem de huisjes aan voor een bepaald bedrag, maar Hartman weigerde. Toen zijn aanspraken later toch niet werden erkend, ging de commissie dwars liggen en probeerde op alle mogelijke manieren verkoop en zelfs taxatie te voorkomen. Toen voelde vice-superior C. Belgrado zich in zijn waardigheid aangetast. Met zuidelijke passie en uiteraard in het Latijn riep hij Stappershoef tot de orde. Gij zijt toch voorzitter van deze commissie van leken, zij zijn aan u verantwoording verschuldigd, u moogt ze wat mij betreft afzetten. Zijn dit nog katholieken, die zich tegen mijn wensen durven te verzetten.¹⁵ Stappershoef bond toen in, maar hield wel vol dat hij niet tegen zijn commissie kon ingaan. Dat waren immers de meest aanzienlijke Utrechtse rooms-katholieken.

Uiteindelijk kreeg de parochie van de H. Willibrord toch nog het felbegeerde nieuwe bedehuis. In 1877 kon de door A. Tepe ontworpen neo-gotische kerk aan de Minderbroederstraat in gebruik worden genomen.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- GAU, archief parochie St. Augustinus, inv.nrs. 2, 100 en 101
- GAU, archief parochie St. Willibrordus, inv.nr. 2
- RAU, archieven van de aarts priesters van de Hollandse Zending, correspondentie van de aarts priester van Utrecht

- A.K. de Meijer, *Augustinus in de Domstad, 350 jaar zielzorg van de Augustijnen 1636-1986* (Utrecht, 1986)
- A. Pietersma, D.J. Wijmer m.m.v. J.A.C. Mathijssen, *Inventarissen van de archieven van de in 1855 opgerichte r.k. parochies in de stad Utrecht ...* (Utrecht, 1993). Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht 6. Algemene inleiding, 7-32.

Noten

1. Bewerking van een voordracht gehouden bij de uitreiking op 29 april 1993 in de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht van het eerste exemplaar van de inventarissen van de Utrechtse parochiearchieven.
2. Augustinus, 2, Stas aan Hartman, 4-10-1841
3. Willibrordus, 2, Hartman aan Vermeulen, 26-8-1839
4. SA IV, 94, 11-1-1841/1-4-1841
5. SA IV, 94, 28-1-1841, insertie 96
6. Augustinus, 2, ing. brief van Joh. Ooms, 14-2-1841
7. R.K. Armenkamer, 15, 19-8-1840; 59, 7-2-1841
8. SA IV, 94, 28-1-1841, insertie 97
9. Willibrordus, 2, Hartman aan Vermeulen, 16-3-1841
10. Aartspriesters, 1052, Antonucci aan Vermeulen, 30-3-1841, 18-3-1841
11. Aartspriesters, 1052, Capaccini aan Vermeulen, 30-8-1841
12. Willibrordus, 2, Hartman aan Vermeulen, 10-9-1841
13. Aartspriesters, 1058, Vermeulen aan Capaccini, juli 1841
14. Augustinus, 2, Stas aan Ferrieri, 4-5-1842
15. Augustinus, 2, Belgrado aan Stappershoef, 30-3-1853

De Bilt

Het december 1994-nummer van De Biltse Grift bevat een selectie van materiaal uit twee brochures, die in 1918 en 1921 verschenen om de wijk Bilt-station, later Bilthoven, onder de aandacht van potentiële bouwers te brengen.

Bilthoven, 'een magneet voor allen, die gezondheid, kalmte en rust' zoeken, was door het treinstation goed vanuit diverse grote plaatsen te bereiken en men hoopte dat zakenmensen, na gedane arbeid, hier een plaatsje zouden willen zoeken waar zij zich in de prachtige natuur konden verpozen. In de prospectus zijn bouwplannen voor luxe-hotels opgenomen, diverse parken waarin mooie woningen waren gepland en zelfs werd er ruimte geschapen voor een soort dorpscentrum, waar een postkantoor, een vergaderruimte en andere gemeenschappelijke voorzieningen gevestigd zouden worden. In de tweede prospectus wordt duidelijk gemaakt, dat Bilthoven een lage belasting kent, beschikt over elektrische straatverlichting en een telefoondienst.

IJsselstein

Ook in IJsselstein heeft de kastelenkoorts toegeslagen. Het decembernummer 1994 is geheel gewijd aan drie kastelen die in de gemeente bestaan hebben. Hermans gaat in op een belangrijke bron voor de bouwgeschiedenis van kasteel IJsselstein, het notitieboekje van Jan van Stolk uit 1769, waarin hij verslag doet van een inspectie van het kasteel. In dat boekje staan ook door Van Stolk uitgevoerde inspecties van andere gebouwen in IJsselstein en zaken als de stadsmuren en het

riool. Het boekje kent ook een aantal plattegronden, waarvan er diverse zijn afgebeeld bij het artikel. De vroegere archivaris van Montfoort, C. Noordam, nu werkzaam in Amsterdam, gaat in twee artikelen in op de geschiedenis van het Huis te Vliet en het Huis ter Heul. Beide huizen stammen uit de veertiende eeuw, maar waar Te Vliet is omgebouwd tot een statig landhuis, is van Ter Heul niets meer over. Via minitieuus archiefonderzoek kon bij benadering de plaats waar het ooit gestaan heeft, worden vastgesteld. In het in 1995 te verschijnen nieuwe Utrechtse Kastelenboek kunt u meer lezen over deze en andere kastelen.

Breukelen

Net als in IJsselstein is in Tijdschrift Historische Kring Breukelen december 1994 een artikel gewijd aan de veertiende eeuw. Het gaat hier om een onderzoek naar de leenmannen en -vrouwen van Laag-Nieuwkoop, uitgevoerd door A.A. Manten. De ontginning van Laag-Nieuwkoop is jonger dan de ontginning in de Vechtstreek er vlakbij, mede te zien door de onregelmatiger vorm. Manten gaat er van uit, dat de gerechtsheerlijkheid Laag-Nieuwkoop in handen is gekomen van het machtige geslacht Uten Goye. Via een huwelijk met Hendrik van Vianen kwam het daarna in bezit van dat geslacht. Latere gerechtsheren komen uit het geslacht Uten Hamme, dat kasteel Den Ham nabij Vleuten in bezit had. In 1728 bleek dat de laatste Uten Hamme een nicht Van der Borch als erfgenaam aangewezen had. Aan het einde van de achttiende eeuw kwam het gerecht aan de Staten van Holland.

25 april 1995

Concert Reicha Quintet ten bate van het restauratiefonds Gertrudiskapel

Het Utrechtse blazersensemble Reicha Quintet geeft een concert waarvan de baten geheel ten goede komen aan de Stichting Restauratiefonds Gertrudiskapel. De toegangsprijs bedraagt f 35,- p.p., incl. een glas wijn tijdens de pauze van het concert.

De voormalige schuilkerk van Ste Gertrudis werd in 1992 volledig gerestaureerd. De restauratiekosten zijn echter nog niet geheel "afbetaald". De Stichting heeft nog een aflossingsverplichting van f 350.000,- aan het Nationaal Restauratiefonds en probeert onder meer door fondsenwerving hieraan te voldoen.

Het aantal zitplaatsen is beperkt: men wordt aangeraden te reserveren. Kaarten zijn vanaf 1 april verkrijgbaar bij Muziekhandel Broekmans en Van Poppel, Korte Jansstraat 13, Utrecht

Aanvang : 20.15 uur, de kapel is open vanaf 19.30 uur.

In een oude stort

Tussen de bebouwing aan de Lange Nieuwstraat en het pand Payenborch aan de Oude Gracht kwam na de sloop van een deel van dit pand, begin '94, een flink binnenterrein voor archeologisch onderzoek beschikbaar. Bij de opgraving werden in een paar oude puinkuilen enkele fragmenten bewerkte natuur(kalk)-steen gevonden met opmerkelijk scherpe aanvankelijk raadselachtige reliëfs. In de loop der dagen groef men meer brokken op en groeide het aantal tot zo'n vijftien aan, waarvan een deel aan elkaar bleek te passen. Toen rees het vermoeden dat het hier om delen van een schoorsteenfries ging en na oriëntatie in o.a. de catalogus (1928) van het Centraal Museum werd dat bevestigd. Hoewel maar nauwelijks twintig procent van de fries (die ongeveer 45x150x8 cm groot zal zijn geweest) behouden was, blijken de daarop aangetroffen motieven in belangrijke mate identiek te zijn aan die van een aantal schoorsteenfriezen uit het museumdepot. Voor hun datering wordt de late 15de, mogelijk

vroege 16de eeuw, aangehouden. Vooruitlopend op een nadere bestudering, zij hier slechts vermeld dat het beeldvlak binnen een geprofileerde omlijsting in drie medaillons verdeeld is, omgeven door flamboyant gotisch traceerwerk. Het centrale medaillon, slechts een kwart bleef behouden, toont de Heilige Maagd met hoofddoek, omgeven door een stralenkrans. Het daarbij behorende Christuskind in haar armen en de gebruikelijke maan-sikkel gingen helaas verloren. Een klein onregelmatigheidje onderaan de kin van Maria kan op een handje van het Christuskind wijzen.

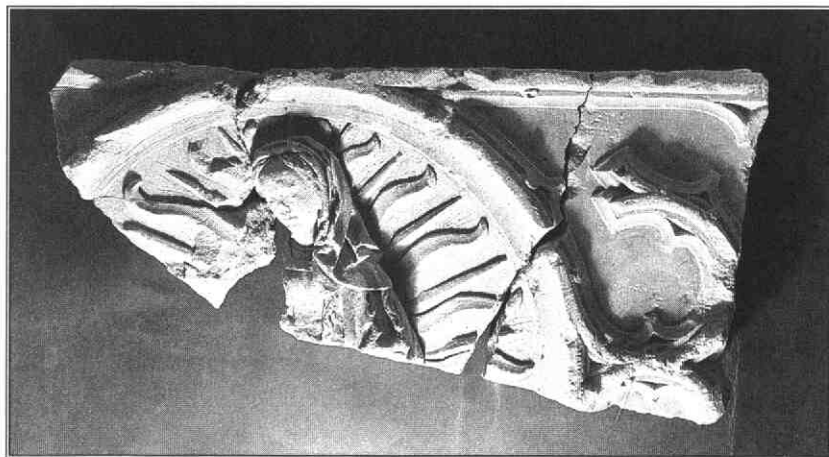
Van de flankerende medaillons is links vrijwel niets, rechts daarentegen een substantieel deel behouden gebleven. Het toont een wapenschild, dat aan riemen met een gesp is opgehangen. Het nog niet geïdentificeerde familie-wapen is in acht horizontale balken verdeeld, afwisselend glad en geblokt uitgevoerd.

t/m 1 oktober 1995

Tentoonstelling "Amersfoort bevrijd. De laatste dagen van een frontstad"
Museum Flehite, Westsingel 50, Amersfoort

Open: di. t/m vrij. 10-17 uur, zat. en zon. 14-17 uur

In Museum Flehite is een tentoonstelling te zien over de bevrijding van Amersfoort, 50 jaar geleden, en de dagen erom heen. Amersfoort ontsnapte in april op het nippertje aan een verwoesting en werd pas op 7 mei door de Canadezen bevrijd, waarna de opmars naar het Westen kon beginnen.

Utrecht in vogelvlucht

DR. A. VAN HULZEN

UTRECHT

Een beknopte geschiedenis van de oude bisschopsstad

BIJLEVELD

De bijna negentigjarige A. van Hulzen is een monument. Dr. Van Hulzen, hij promoveerde in 1932 bij de Utrechtse historicus Kernkamp op een onderwerp uit de Nederlandse Opstand, heeft zo langzamerhand meerdere boekenplanken volgeschreven over de geschiedenis van Utrecht en tot de dag van vandaag vult hij wekelijks een historische rubriek in Het Stadsblad. Als geen ander weet hij het brede publiek aan te spreken, een verdienste die niet lichtvaardig afgedaan mag worden.

In zijn jongste publikatie behandelt hij de geschiedenis van Utrecht in vogelvlucht. Het boek is aantrekkelijk geprijsd, toegankelijk geschreven en geïllustreerd.

Een aanrader voor de geïnteresseerde leek.

A. van Hulzen, Utrecht. Een beknopte geschiedenis van de oude bisschopsstad. Uitgeverij Bijleveld, Utrecht 1994, 176 pp., ill., prijs: f 29,90, ISBN 90-6163-352-X. (AvdZ)

Studeren over de grens

Katholieke jongens die in de 17de en 18de eeuw priester wilden worden, waren gedwongen hun opleiding buiten Nederland te volgen. Katholiek onderwijs was in de Republiek bij wet verboden. De meeste studenten gingen naar Keulen of Leuven waar speciale Nederlandse opleidingsinstituten waren opgezet. Het Hogenheuvelcollege was aanvankelijk gevestigd in Keulen maar werd in 1683 naar Leuven verplaatst. In die tijd lag Keulen zo ongeveer aan de andere kant van de wereld: het vergde twee maanden reistijd om er te komen. Leuven was eenvoudiger bereikbaar en er waren minder problemen met de taal.

Als in 1702 de Utrechtse apostolisch vicaris Petrus Codde door paus Clemens XI geschorst wordt, raakt ook het Hogenheuvelcollege betrokken bij het conflict dat uiteindelijk zou leiden tot een afscheiding en het begin van de Oud-Katholieke kerk. De studenten zaten in een moeilijk parket want door wie moesten zij zich laten wijden? Na de dood van Codde (in 1710) ging het Utrechtse kapittel in het buitenland op zoek naar potentiële wijbisschoppen, die onder andere in Ierland en Frankrijk werden gevonden. Onder strikte geheimhouding vertrokken de wijdelingen naar deze beide landen waar-

bij zich soms vermakelijke tafereeltjes afspeelden. Zo gebeurde het een keer dat enkelen van hen gearresteerd werden onder verdenking Ierse vrijheidsstrijders te zijn. Als in 1723 de Hogenheuvelse president Verschuieren overlijdt, valt het doek voor het college. Snelle actie vanuit Utrecht voorkwam niet dat de Brusselse internuntius Spinelli erin slaagde het college in 'roomse' handen te brengen. De priesteropleiding voor de Oud-Katholieke kerk zou enkele jaren later in Amersfoort gevestigd worden.

Het informatieve en aantrekkelijk geschreven boekje heeft een tragische voorgeschiedenis. Eerstgenoemde auteur, pastoor van de Oud-Katholieke parochie Johannes de Doper in Schiedam, was de eigenlijke initiatiefnemer van het project. Hij overleed tamelijk plotseling in 1990. Het door hem verzamelde materiaal is voor publikatie geschikt gemaakt door de Tilburgse hoogleraar Jacobs. Fred Smit & Jan Jacobs, Van den Hogenheuvel gekomen. Bijdrage tot de geschiedenis van de priesteropleiding in de kerk van Utrecht 1683-1723.

Valkhof Pers, Nijmegen 1994, 253 pp., ill., prijs: f 35, ISBN 90-5625-002-7. (AvdZ)

Vechtpartij op de Piazza Navona

Twee mannen (van buitenlandse afkomst) zijn gisteren op de Piazza Navona met elkaar slaags geraakt. Giovanni van S. en Arnaldo R., beide afkomstig uit het nederduitse Utrecht, lagen al enige tijd met elkaar overhoop. Toen zij elkaar gisteren tegen kwamen op Rome's fameuze plein begonnen zij elkaar uit te schelden. Arnaldo R. sloeg Van S. een blauw oog, waarop Van S. een stok pakte en terug sloeg. Arnaldo R. heeft bij de politie een aanklacht ingediend tegen zijn landgenoot Giovanni van S. De laatste zal zich binnen enkele dagen voor zijn wangedrag moeten verantwoorden. Klachten over misdragingen van vlaamse en nederduitse ambachtslieden nemen de laatste maanden enorm toe. Zie ook "van de redactie".

Dit berichtje zou heel goed de voorpagina van een Romeinse Telegraaf gesierd kunnen hebben op 11 april 1606. Achter zo'n klein berichtje gaat natuurlijk altijd een heel verhaal schuil. Het betreft hier een langlopend conflict tussen de houtsnijder (of timmerman) en later architect Jan van Santen (Giovanni Vansanzio) en Arnaldo Romolar (of Arumelar), beiden afkomstig uit Utrecht en beiden gevestigd in Rome om daar een bestaan op te bouwen als ambachtsman/kunstenaar.

Fielt

Eerst iets meer over de ruzie op de Piazza Navona. Romolar was een korte tijd hiervoor in Rome gearriveerd en was bij aankomst niet in goede doen. Op aandringen van vrienden had Van Santen een tijdje de zorg voor het onderhoud van Romolar, die "arm en hongerig was", op zich genomen. Maar deze barmhartigheid had niet tot dankbaarheid geleid. Integendeel: het lijkt erop dat Romolar voor de - in Rome al

vrij succesvolle - Van Santen een hardnekkige afgunst ontwikkelde. Barmhartigheid wil nog wel eens tot nijd leiden in plaats van tot dankbaarheid.

Zo beschuldigde Romolar Vansanzio op een gegeven moment van oplichting. Van Santen had het binnen de nederduits/vlaamse broederschap in Rome (de Santa Maria del Campo) gebracht tot bestuurslid. In die positie had de Utrechter een brief in handen gekregen - bestemd voor aan andere nederlander in Rome - met bijgesloten een geldwissel voor 24 scudi. De brief met de wissel moest afgegeven worden bij een kapelaan, maar deze had de brief nooit ontvangen. Romolar stroomde het bericht rond dat Van Santen de brief, met het geld, opzettelijk had achtergehouden om zelf in te wisselen. Hij ging zelfs zo ver dat hij Van Santen officieel aanklaagde voor oplichting. Vansanzio voerde bij zijn verweer aan dat hij - stom natuurlijk - de brief op de schoorsteen had gezet en vervolgens drie maanden was vergeten.

Gelukkig voor hem kreeg Van Santen van de kapelaan een schriftelijke bevestiging dat het achterhouden van de postwissel geen opzet was geweest. Van Santen werd vrijgesproken, maar haalde zijn gram door Romolar twee maal vast te laten zetten op beschuldiging van laster.

Het was juist na zijn vrijkomst dat Romolar Van Santen tegen kwam op de Piazza Navona.

Getuigen verklaren - onder andere twee vrienden met wie Van Santen over het plein liep (de heren Cornelis Duyst en Wouter Strip) - dat Romolar op hen af was gekomen en hen had lastig gevallen. Hij liep dreigend om Van Santen heen en voegde hem nogal wat scheldwoorden toe. Daarbij ging hij te ver. Zowel Van Santen als de getuigen verklaren met nadruk dat Romolar het woord "fielt" gebruikte, hetgeen een zeer onbetamelijk woord was ("dicendoli "fil" che e in detta lingua e parola molto inguirirosa: hij noemde hem fielt, hetgeen in die taal (nederlands) een zeer beledigend woord is"). Dit woord deed het handgemeen ontvlammen. Romolar zou Van Santen in het oog gestoken hebben, iets wat Van Santen op het politiebureau nog kon laten zien. (Een vergelijkbaar voorval vond onlangs plaats met een speler van F.C. Utrecht. Zou het 'in de ogen prikken' een typisch Utrechts verschijnsel zijn?). Van Santen vluchtte daarop een boekwinkel in en vond daar een stok, met welke hij weer naar buiten liep en de vechtpartij voortzette.

De processtukken laten verscheidene getuigen aan het woord. Jammer genoeg voor Romolar konden zijn getuigen alleen bevestigen dat er 'boze geruchten'

de ronde deden over Van Santen en een verduisterde postwissel. De andere getuigenverklaringen lieten betreffende de vechtpartij een duister licht schijnen op het handelen van Romolar.

Architect van de paus.

Al met al werd Giovanni Vansanzio niets ten laste gelegd. De kwade geruchten, de ruzie op het plein en de dagvaardiging hebben blijkbaar ook zijn carrière niet beschadigd. Nog geen jaar later wordt Van Santen in de officiële boeken genoemd als architect van de paus.

Jan van Santen was rond 1580 vanuit Utrecht naar Rome gekomen en werd aanvankelijk ingeschreven als schrijnwerker, maker van onder andere (kunst)kasten. Hierbij bekwaamde hij zich met name in de architectonische detaillering, die destijds mode was bij dergelijke meubels. Dit beviel hem blijkbaar zo goed, dat hij -zoals de kunstenaars biograaf Baglione opmerkte - "zin kreeg de regelen der architectuur nader te bestuderen en zich de kunst eigen te maken welke nodig is om een bouwwerk naar eis samen te stellen". Dit is niet zo vreemd als men zich bedenkt dat het binnen het gedachtegoed der Renais-

sance volstrekt gebruikelijk was dat allerlei soorten kunstenaars gebouwen ontwierpen. Het enige dat telde was het vermogen tot 'disegno' (ontwerpen). Jan van Santen werd assistent van de pauselijke architect Flaminio Ponzio en na diens plotselinge dood in 1613 officieel 'architetto di papa'. Hiermee passeerde de relatief onbekende Utrechter de verwachte opvolger en veel beroemdere architect Carlo Maderno.

In dienst van Paus Sixtus V en diens neef Scipio Caffarelli, beter bekend als Scipio Borghese, heeft Van Santen onder andere gewerkt aan de villa Mondragone, het Casino Rospigliosi-Pallavicini, de Villa Borghese en aan diverse fontein.

Na zijn dood is Van Santen vrij snel in de vergetelheid geraakt. Zo'n uitzonderlijk architect was hij nu ook weer niet en de kunstgeschiedenis zag hem over het hoofd tussen de grote namen voor en na hem, zoals Bramante, Maderno en Bernini. (Van Santen heeft overigens nog wel samengewerkt met de vader van Bernini). Het is dan ook alleen vanuit Utrechts gezichtspunt bekeken, dat die vergetelheid een groter schandaal is dan een vechtpartij op de Piazza Navona.

Jan van Santen is in 1621 over-

leden en werd begraven in de Santa Maria del Anima, de kerk waar ook het graf van die andere Utrechter ligt: Paus Adrianus.

Bronnen:

- Baglione, *Le vite de pittore, scultori et architetti*, Rome 1642
- Hoogewerff, *De bouwmeester Jan van Santen en zijn tijdgenooten*, Mededeelingen van het Nederlandsch Instituut te Rome, I, 1942
- Met name Hoogewerff heeft tijdens zijn verblijf in Rome veel onderzoek gedaan naar Nederlandse kunstenaars. Hij verhaalt onder andere van het proces tegen Van Santen.

De Piazza Navona

Douchen buitenshuis

Chris van Staa (geb. 1927): In 1959 begon ik als badknecht in het badhuis aan het Willem van Noortplein. Binnen een heel snelle tijd was ik badknecht/stoker. Het is een beroep apart, maar ik wilde mijn tanden er toch inzetten. Er werd toen gestookt met brechcokes, van die hele grote kolen. Alleen het badhuis aan de Kanaalstraat was al omgebouwd tot oliestook: dat was toendertijd al één van de drukste badhuizen. De stoker leerde mij de fijne kneepjes hoe je een ketel moet verzorgen: dat is echt machinistenwerk waar heel wat bij komt kijken. Je moet het vergelijken met een grote locomotief. Om de ketels zit een buitenmantel met water dat heet gestookt moet worden om warm water voor de douches te hebben. De boilers in het badhuis aan de Zonstraat, waar ik later badmeester werd, hadden een capaciteit van 12000 liter met heet water van tussen de 700 en 800.

De ronde

In koudere periodes begon de stoker doorgaans om zes uur 's morgens. Ik ging dan alle badhuizen af, eerst dat van de Thorbeckelaan, omdat dat het dichtst bij lag. Ik begon dan met ketelverzorging. Als de ketels uit waren dan ik moest ik ze weer aanmaken met behulp van takkenbossen of droog hout. Daarna maakte ik een rondje langs de andere badhuizen: Utrecht had er in totaal zes. Dat ging allemaal op de fiets, pas later kreeg ik een brommer. Eén keer per week werden de boilers en ketels geheel verzorgd, een soort grote schoonmaak. Door de zes badhuizen te rouleren, kwamen ze in de loop van de week allemaal aan de beurt.

In 1970 werd ik badmeester in het badhuis aan de Zonstraat. De badmeester was verantwoordelijk voor de bedrijfsvoering; hij was de bedrijfsleider. Belangrijk was

de dienstverlening aan het publiek. Je ontving de mensen, zorgde dat de verlichting goed was binnen, de kranen werkten en dat de brandstof op peil bleef. En je deed de kaartverkoop. Er waren er bij waar de vrouwen van de badmeesters meewerkten als cassières. Er mocht ook niks lekken. We repareerden zoveel mogelijk zelf, het grotere werk lieten we over aan monteurs.

Schoolbaden

De eerste twee baddagen, dinsdag en woensdag, waren de badhuizen geopend van 9 tot half 12 en 's middags van 2 tot half 7. Donderdag werd er 's avonds een uur bij aangeplakt. Dinsdagmorgen kwamen hele klassen lagere schoolkinderen onder begeleiding van een onderwijzer of onderwijzeres. Allemaal gratis en voor niks: de gemeente betaalde dat. Die schoolkinderen kwamen één keer

per week en soms zelfs twee keer. Tijdens schooltijd, tussen 9 en 11 uur. Op gemeentekosten kregen ze een handdoekje en een stukje zeep. Zeker tot 1970 bleven die groepen schoolkinderen komen.

Verder kwamen er gezinnen. Je had een speciale gezinskaart en de knipkaarten waarmee je vijf keer kon. Die waren alleen maar geldig van dinsdag tot en met donderdag. Er is nog een periode geweest dat de bejaarden donderdagmorgen apart mochten komen. Vrijdag en zaterdag waren de drukste dagen, de baden waren dan duurder. Het was het einde van de werkweek en de arbeiders kwamen dan. Mensen hadden thuis nu eenmaal geen douches. Het badhuis aan de Thorbeckelaan kreeg bijvoorbeeld mensen van Werkspoor, de Demka en Pannevis. Vrijdags was het badhuis geopend tot half 10 's avonds. Maar voordat het publiek weg was en alles weer schoon was voor zaterdagochtend... Het is net als bij een kruidenierswinkel: de vakken moeten gevuld zijn en alles moet gereed staan. Zaterdag was het badhuis geopend van 8 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds.

Gescheiden

Het badhuis aan de Zonstraat had 10 kuipbaden en ongeveer 40 douches. Voor 12 cent kon je een handdoek huren. Je mocht 25 minuten douchen, inclusief aan- en uitkleden. Vrijdag en zaterdag 5 minuten korter. Aan elke douchedeur hing een klokje. Als de tijd voorbij was, moest ik op de deur kloppen. In badhuis de Spaarnestraat kwam op vrijdagavond altijd een mevrouw met een wekker: die was bezorgd dat

ze niet op tijd uit bad zou zijn. Ze nam altijd twee kaartjes voor een kuipbad, zodat ze de dubbele tijd kon blijven. Een kwartier voor tijd hoorde je dan de wekker aflopen. Dat werkte wel op de lachspieren.

Dames en heren moesten gescheiden douchen, je had een mannenkant en een vrouwenkant. Als het erg druk was mochten mannen ook wel aan de vrouwenkant (er kwamen over het algemeen meer mannen dan vrouwen). Maar nooit direct naast een vrouw. Je moest altijd een doucheruimte ertussen vrijhouden: anders hingen die mannen over de muur. Er waren ook mensen die in de doucheruimte hun behoefte deden en de stronttrotszooi in de put frommelden. Kreeg het er dan maar eens uit!

Op hoogtijdagen had je soms 5 à 600 mensen per dag. Met Oud en Nieuw en rond de kerstdagen was het altijd erg druk. In het badhuis aan de Thorbecke-

laan kreeg je soms de publieke vrouwen van de schuifjes aan het Zandpad. Die kwamen zaterdagmorgen, als ze 'nachtdienst' hadden gehad, met drie of vier in een prachtige luxe auto. Die gingen dan niet onder de douche maar namen de eerste twee kuipen. Er was altijd één leidster die voor het hele gezelschapje betaalde.

Sluiting van de badhuizen

Vanaf 1970 kwam het einde van de badhuizen geleidelijk in zicht. Vooral vanwege het aardgas. Mensen kregen geisers of elektrische boilers en konden voortaan thuis over warm water beschikken en dus een douche aanleggen. Op de gekste plekken werden in huis douches aangelegd. Er kwamen daardoor minder mensen in de badhuizen, die vanaf 1975 stapsgewijze werden gesloten. Het laatste werd het badhuis aan de Kanaalstraat gesloten, ik geloof in 1977. Dat is nu een moskee geworden voor

Turkse mensen. Ikzelf kwam bij de belastingdienst te werken, bij de gemeentelijke belastingen. Maar ik heb altijd met veel plezier in het badhuis gewerkt: vooral omdat je eigen baas was en veel contact met het publiek had. Ik kom nog vaak mensen tegen die vroeger bij mij in het badhuis kwamen. Vanmorgen nog een man bij V&D, die vroeger bij mij in de Thorbeckelaan kwam. Ik ken ze nog allemaal van gezicht. Stuk voor stuk.

Gezicht in en buiten het badhuis in de Zonstraat

Ernstige baldadigheid

Wie in de goede oude tijd rondkijkt, komt daar verhalen en gebeurtenissen tegen die verrassend modern aandoen. Neem nu het bericht uit het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 12 juli 1909. Verontwaardigd zullen de lezers zich hebben afgevraagd wat er van de jeugd terecht moest komen.

In den laatsten tijd werd herhaaldelijk ingebroken in de loodsen op de sportterreinen van den heer Moerkoert, nabij de Frederik Hendrikstraat, zonder dat het gelukken mocht de daders in handen te krijgen. Beroepsdieven waren het niet, want telkenmale werden alleen voetballen vermist, terwijl andere voorwerpen van méér waarde kalm op hun plaats werden gelaten. In de afgelopen week werden evenwel ook vischnetten en fuiken weggenomen, en roeibootjes van bewoners aan de Frederik Hendrikstraat moedwillig stuk geslagen. Het is thans gebleken, dat dit alles het werk is van opgeschoten kwajongens, leden van een korfbalclub, die in deze buurt hun sport beoefenen. Gisteravond werden de belhams op heeterdaad betrapt door een inspecteur van politie; toen deze ambtenaar hen aanhield, terwijl ze bezig waren met een hun niet toebehorende zandschuit in de fortgracht te varen, was een der vlegels zoo brutaal om z'n kameraden aan te sporen den inspecteur 'met steenen naar z'n sm...' te gooien.

De jongelui zullen van dit avondje heel weinig plezier beleven, want alle elf of twaalf werden door den inspecteur genoodzaakt hunne namen op te geven; tegen de geheele bende zal proces-ver-

baal worden opgemaakt. Toen ze even te voren door een dame, bewoonster van de Frederik Hendrikstraat, verzocht waren geworden hunne vernielzucht te staken, hebben ze deze op méér dan schandelijke wijze uitgejouwd. Het is te hopen dat een flinke straf, dezen korfballers op te leggen, een einde zal maken aan de baldadigheden, die in deze buurt schier avond aan avond worden gepleegd.

Dat journalisten ook een eeuw geleden weleens overdreven om de aandacht te trekken, bleek de volgende dag. Toen berichtte de krant dat van meerdere kanten was meegedeeld 'dat de joligheid

der jongelieden wel eens overlast geeft, maar niet de harde beoordeeling van gisteren verdient'. De inbraken konden hun niet toegerekend worden. Zij hadden alleen maar gespeeld op een 'onbeheerde praam, tot groot genoegen van glimlachend toekijkende bureu'. De inspecteur was een 'volontair geweest, die drie keer had gedreigd: "Lig stil of ik schiet". Daarbij had hij aanstalten gemaakt zijn pistool te trekken. Een van de jongens had hem daarop toegevoegd: "Daarvoor zou je wel eens lelijk op je gezicht kunnen krijgen".

De zaak was gewichtig genoeg om de daarop volgende dag - 14

juli 1909 - in een hoofdartikel nogeens uit de doeken te worden gedaan. Onder de kop 'Baldadigheid of erger?' behandelde de redacteur de schuldvraag. De jongens waren geen losgeslagen barbaren, dat was nu wel duidelijk geworden uit de talrijke reacties die op het bericht waren binnengekomen. Zij hadden wel ernstige baldadigheid, ruwheid, brutaliteit, zelfs 'een begin van verzet tegen een politie-ambtenaar' getoond. 'Eenerzijds is in het spel het prestige der politie. Anderzijds is er al te veel aanleiding om aan te nemen, dat er aan den buitenkant der stad om en bij de Prins Hendrikstraat een nieuwe

bijdrage tot de kennis van de ergerlijke tuchteloosheid der jeugd is geleverd.'

De situatie is gemakkelijk te herkennen. Wat kwajongens die na een partijtje korfbal op een warme zomeravond katekwaad uit haalden op een lege schuif; omwonenden die in hun achtertuin glimlachend toekeken; een buurvrouw die waarschuwde dat het uit de hand kon lopen en van de baldadige knapen een onbeleefd antwoord kreeg. Vervolgens de pontificale verschijning van een overijverige jonge politiemann. Die dacht wellicht dat hij in één klap een aantal diefstallen kon oplossen. Vol dienstijver dreigde hij zelfs zijn wapen te gebruiken.

De krant vond het bericht belangrijk genoeg om er flinke aandacht aan te besteden. Er werd allang geklaagd over de toenemende onveiligheid in de afgelegen buitenwijken. Daar moest met strenge straffen paal en perk aan worden gesteld. Op de achtergrond speelde een veel ernstiger probleem: het gezag van de politie kalfde af. Ook toen de zaak tot zijn werkelijke proporties was teruggebracht, bleef de krant aandringen op krachtige maatregelen. Als er niets gebeurde, zou de ergerlijke tuchteloosheid van de jeugd nog grote problemen kunnen opleveren, voorspelde de redacteur.

"De Zilveren Schaats"- het water achter de Fred. Hendrikstraat in de winter van 1905.

Ooproep

Bibliografie van de provincie Utrecht

Wie verzint een naam?

Een werkgroep, waarin ook de Vereniging Oud-Utrecht is vertegenwoordigd, werkt gestaag aan het opzetten van een algemene (dus niet alleen historische!) bibliografie van de provincie Utrecht. De titels van boeken en tijdschriften worden door een net van correspondenten in de provincie verzameld. De titels van 1992 zijn inmiddels binnen, aan die van 1993 wordt gewerkt. Binnenkort zal dit titelbestand bij wijze van experiment in enkele bibliotheken on line raadpleegbaar zijn. Het systeem kan ook jaaroverzichten in de vorm van een lopende bibliografie produceren. Het is de bedoeling - en voor een deel is dit al gerealiseerd - ook met terugwerkende kracht oudere titels in te voeren. Het ideaal is uiteraard een grote databank met de titels van alle boeken en tijdschriftartikelen ooit over welk onderwerp dan ook betreffende de provincie Utrecht verschenen.

Deze bibliografie kan straks on line worden opgeroepen onder de bestandsnaam 'UTRBIB', maar erg aansprekend is deze naam niet. De werkgroep zou graag suggesties ontvangen voor een betere. Het aantal letters voor een bestandsnaam mag maximaal 12 bedragen. Voor de gouden tip is een aardige attentie beschikbaar!.

Inzendingen aan:

A. Pietersma
p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

J. R. HOOGEZAND
ATELIERS VOOR BINNENHUISKUNST
B.V.
UTRECHT
OUDKERKHOF 25
TEL. (030) 31 52 51

3512 GJ UTRECHT

FAX (030) 367144

**KERSBERGEN INSTALLATIE-
TECHNIKEN B.V. UTRECHT**

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- * Elektra
- * Klimaat
- * Sanitair
- * Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

**Tijdschriften
wil ik als hobby voor u
INBINDEN**

**Redelijk tarief en
100% handwerk.**

**Co Passenier,
tel. 030-930867
(na 18.00 uur)**

**„Hier had uw
advertentie
kunnen staan”**

De juiste dosering voor doeltreffende bestrijding
en vaak is ons advies al voldoende

afdeling Ongedierte Bestrijding

Reinigings- en Havendienst Utrecht
Tel. 030 - 443986

Oud-Utrecht, een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst

Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums

Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.

Op lezingen en forums worden historische en actuele onderwerpen behandeld.

Tijdschrift, Jaarboek en Kroniek

Het blad Oud-Utrecht, twee-maandelijks tijdschrift, geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen.

Behalve het Jaarboek en het tijdschrift ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek.

De Oud-Utrecht-Prijs

In 1992 is de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekend aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.

MUUS

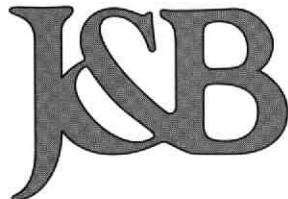
Makelaardij in
onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompstorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

Janssen & Bouineau Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 54 32 12, Fax 030 - 54 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

ANTIQUARIAAT DESTOUCHES

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

Donderdag 11-21 uur

Vrijdag 11-18 uur

Zaterdag 11-17 uur

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILHEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118

UTRECHT

TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CENE

CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

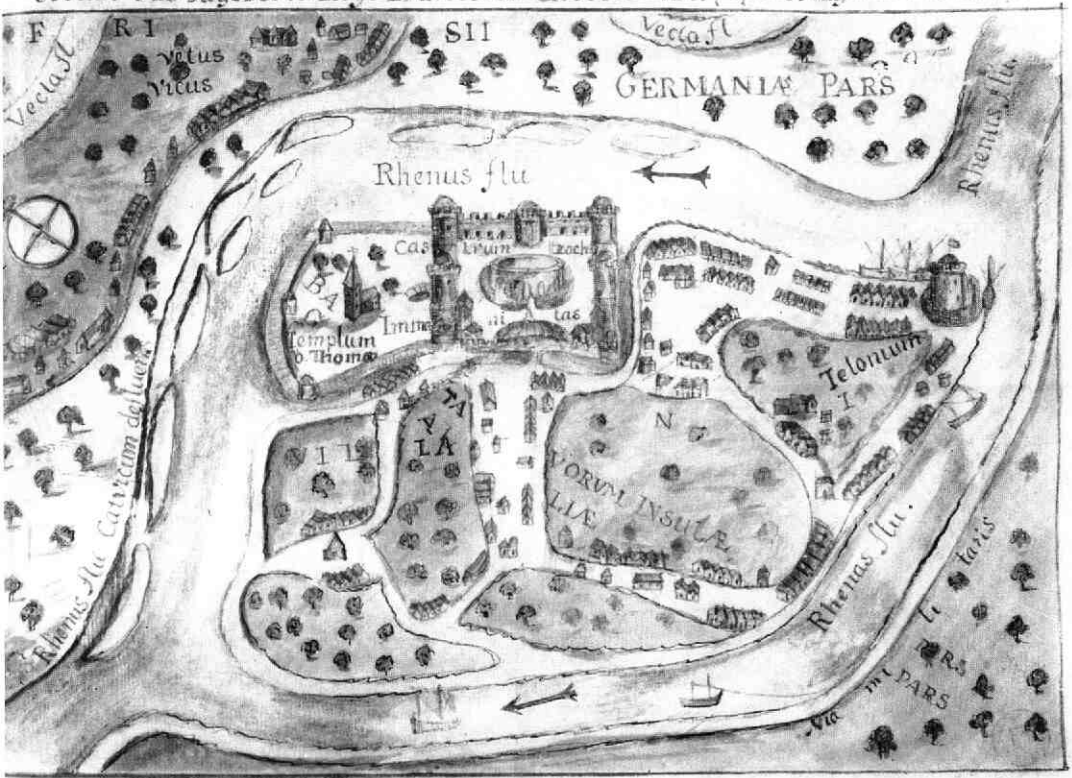
L 15 oct 1903

OUDE Utrecht

68e jaargang nummer 3

Delineatio Veteris Castri cum subiecta Villa in Batavorum Insula Situm sub Dagoberto Rege Francorum Clodoveo III et Pipino. Majore. A. dom. 600

Utrecht en den Burgat int iaer on Heeren vi. 1600.

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

Een Utrechtse school in de geschiedschrijving?

Ooggetuige

Delineatio Veteris
Castri

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godthelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jaansstraat 17-19

3512 G. W. Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER

■ van Data tot Druk

Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
68e jaargang nr. 3
mei/juni 1995
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. S.A.L. de Graaff,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.

Penningmeester: J. Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,

Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.

De contributie bedraagt f 54,- per jaar (26- f 30,-; 65+ f 44,- per jaar).

Contributie- en ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw,
telefoon: 03645-62930.

Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dollin, M. van Hattem,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
B. van Santen, E. Tigelaar,
M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.

Redactieadres:

Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht, Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
26 juni 1995, verschijningsdatum
1 augustus.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Met het uitkomen van dit nummer zijn de uitgebreide feestelijkheden rondom 50 jaar bevrijding in volle gang en in sommige gevallen zelfs al weer achter de rug. Vanwege de enorme aandacht die reeds in alle media besteed wordt aan de herdenking in het bijzonder en daarmee aan de Tweede Wereldoorlog in het algemeen, heeft de redactie gemeend de 'gewone' artikelen voorrang te mogen verlenen. Toch zult U ook twee kleinere bijdragen aantreffen die Utrecht in de Tweede Wereldoorlog tot onderwerp hebben. Geheel binnen de stijl van de rubriek ooggetuige en in overeenstemming met de huidige trend om het verhaal van gewone mensen te laten horen is er een bijdrage over de 'alldagse' werkelijkheid van een jongeman tijdens de laatste oorlogsjaren in Utrecht. De tweede bijdrage betreft een onlangs gevonden foto waarop een - door de redactie - nog niet nader geïdentificeerde gebeurtenis uit de jaren '40 is afgebeeld. Wellicht dat U als lezer daarbij behulpzaam kunt zijn.

Inhoud

Van de redactie	51
Waar bevond zich de Maartenskerk van Willibrord? <i>L.A. van der Tuuk</i>	52
Voorjaarsledenvergadering	59
Agenda	60
Boekenschouw	61
Een Utrechtse school in de geschiedschrijving? <i>Albert van der Zeijden</i>	62
Mededelingen	66
Schandaal	67
Ooggetuige	68
Vondsten	69

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

De discussie rond de recentelijk opnieuw onderzochte Heilige Kruiskapel op het Domplein te Utrecht heeft het vraagstuk van de Sint-Maartenskerk van de 13 eeuwen geleden tot bisschop gewijde Willibrord weer eens opgerakeld.

Moeten we deze kerk op het Domplein zoeken of misschien toch ergens anders?

Inleiding

In 753 blijkt de vakante bisschopszetel in Trecht inzet te zijn van een strijd tussen bisschop Hildigar van Keulen, die aanspraak meent te kunnen maken op oude rechten en de missionaris Bonifatius, die over deze kwestie een brief stuurt naar paus Stephanus III met een pleidooi voor het behoud van Traiectum als zelfstandig bisdom¹. In dit schrijven, waarin uitgebreid wordt ingegaan op het werk van Willibrord is sprake van twee door deze missionaris gebouwde kerken, één gewijd aan Sint-Salvator en de ander gewijd aan de beschutspatroon van de Frankische koningen: Sint-Maarten. Deze laatste kerk bouwde hij op de resten van een door heidenen verwoest Frankisch kerkje binnen de burch Trecht. Hoewel Bonifatius zijn brief wel wat gekleurd zal hebben om zijn pleidooi kracht bij te zetten, bestaat er geen reden om aan de juistheid van de inhoud te twijfelen. Is het nu na te gaan waar de in de brief van Bonifatius genoemde Sint-Maartenskerk (of het door de heidenen verwoeste kerkje) gestaan heeft? In het volgende betoog wordt geprobeerd hierop een antwoord te geven.

Het Frankische kerkje

Laten we eerst kijken naar dat Frankische kerkje. In dezelfde brief vermeldt Bonifatius de schenking van het castellum met het vernielde kerkje door de Merovin-

gische koning Dagobert I (623-639) aan het Keulse bisdom. Volgens de 14e eeuwse kroniekschrijver Johannes de Beka veroverden de Friezen de burch Trecht eerder op de Franken². Hierbij werd het Frankische kerkje verwoest. Maar de burch werd door koning Dagobert heroverd en versterkt. Beka noemt echter geen bronnen voor zijn bewering. Dagobert heeft Trecht evenwel spoedig weer opgegeven en aan de Keulse bisschop Kuniibert (625-665) geschonken, die natuurlijk niet zoveel kon beginnen met deze bezittingen op Fries grondgebied, omdat de Friezen weinig op hadden met de godsdienst van hun vijanden, de Franken. Deze schenking van Dagobert I moet de bovengenoemde uit de brief van Bonifatius geweest zijn. De Friese koningen waren nu heer en meester over Trecht totdat de Frankische hofmeier Pippijn de Middelste (687-714) tussen 690 en 695 het gebied heroverde. De Friese koning Radbod heeft na de dood van Pippijn Trecht nog eenmaal kunnen bezetten, maar de Franken hadden teveel overwicht en de oude koning Radbod werd uiteindelijk door Pippijns bastaardzoon Karel Martel in 718 definitief verslagen.

Het Frankische kerkje bestond dus al in de dagen van Dagobert I, maar het is niet bewezen, dat het kerkje door deze koning is gesticht, zoals vaak aan de hand van

de brief van Bonifatius beweerd wordt. In deze brief wordt de stichting door Dagobert echter niet genoemd. Wel is er volgens de 13e eeuwse Domtafelen (wandborden in de Dom, waarop latijnse verzen van de oudste geschiedenis van Utrecht) en Beka sprake van een verwoest kerkje, dat door Dagobert herbouwd wordt en dan wederom door de Friezen wordt vernield. Voorts is er een oorkonde, die een vroegere stichting aangeeft. In een bevestiging van een immunitetsprivilege van Koning Pippijn de Korte uit de jaren tussen 751 en 754 worden de Merovingische koningen Clotarius (Chlotachar) en Theodebertus (Theudebert) genoemd, die de Sint-Maartenskerk te Trecht gesteund hebben. Het is niet duidelijk of het om Chlotarius I (511-584) of Chlotarius II (612-623) gaat. Ook bij Theodebert kan het gaan om twee koningen: Theodebert I (534-547) of Theodebert II (595-612). Dit diploma is nogal omstrepen. Blok vermoedt een overschrijf fout, het zou gaan om de koningen Chlotarius IV (718-719) en Theudericus IV (721-737)³.

De stichting van het Frankische kerkje in Trecht gaat dus mogelijk terug tot in de 6e eeuw, misschien zelfs tot de dagen van de 'Austrasische' koning Theodebert I, die wellicht in dit gebied is geweest (in zijn strijd met de Deense koning Hygelac) en hier connecties (met de Warnen in het Rijnmondgebied) had. En dan is er nog de Westfrankische koning Chilperik I (561-584), die de Friezen betugelde volgens een lofdicht van Venantius Fortunatus⁴. Dit soort anecdotes geven natuurlijk geen duidelijk uitsluitsel dat de Frankische machtssfeer in deze dagen

tot onze streken reikte, laat staan dat de Franken hier een stevig gezag gevestigd hadden. De enige conclusie, die uit het voorgaande getrokken kan worden is, dat de aanwijzingen voor het bestaan van een Frankisch kerkje vóór de regering van Dagobert I slechts vaag zijn.

De Sint-Maartenskerk

Van de door Willibrord op de fundamenteën van het vernielde Frankische kerkje nieuw gebouwde Sint-Maartenskerk zijn wat meer bronnen, die ons iets vertellen over de plaats van deze kerk. Allereerst is er de brief van Bonifatius, waarin staat, dat deze kerk werd gebouwd binnen de burcht Trecht op de resten van een Frankisch kerkje, zoals hiervoor reeds genoemd. Voorts zijn er twee Karolingische oorkonden: één van koning Pippijn de Korte van 23 mei 753 en een bijna woordelijke herhaling daarvan door Karel de Grote (1 maart 769) waarin beide koningen tiendschenken van hun voorvaders bevestiging gedaan aan de Sint-Maartenskerk te Trecht, die gebouwd is in vico, qui dicitur Treiecto super fluvium Reno⁵. De Sint-Maartenskerk lag dus in de vicus Trecht. Een probleem in deze oorkonden is het woord vicus. Als hiermee een buiten de burcht gelegen wijk

wordt bedoeld, zoals in het klassiek Latijn, dan spreken deze stukken alle overige oorkonden tegen. Maar waarschijnlijk zullen we hier te maken hebben met de Merovingische aanduiding voor een minder belangrijke plaats, waartoe we ook de onbeduidende grensplaats Trecht moeten rekenen⁶. De bovengenoemde Karolingische oorkonden verwijzen hier immers naar voorgangers uit de Merovingische periode. Onder de vicus moeten we dan de hele plaats, inclusief burcht en burgerlijke nederzetting verstaan. Petri geeft een aantal voorbeelden met deze betekenis. Ook Levison ziet geen onderscheid tussen castrum en vicus in de Utrechtse 8e eeuwse oorkonden. Pas in de 9e eeuw blijkt Trecht belangrijk genoeg om in de stukken civitas genoemd te worden, zoals in een schenkingsoorkonde uit 838 van graaf Rodgarius, waarin het gaat om een ecclesiam sancti Martini que est infra muros iamdictae civitatis constructa⁷.

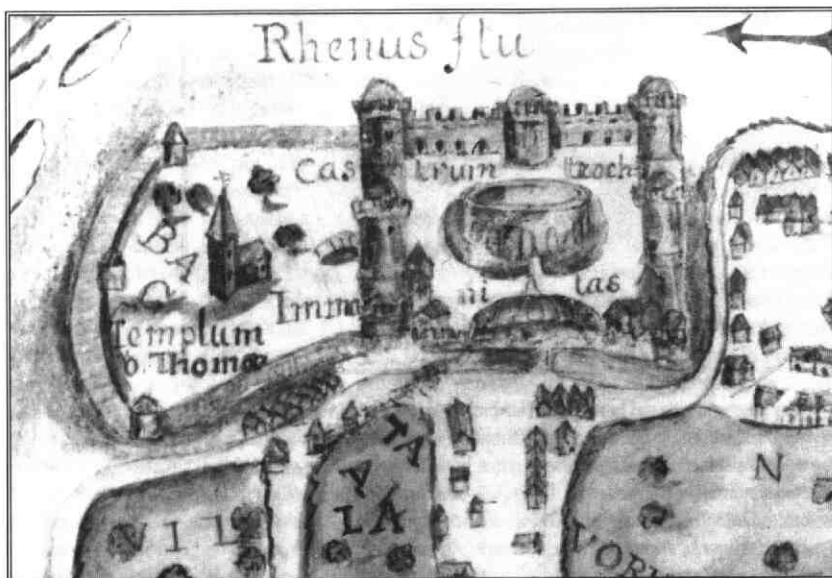
Een indirect gegeven vormt de kerkelijke bepaling, uitgevaardigd door de concilies van Sardica (344) en Laodicea (ca. 363), dat een bisschopszetel niet gevestigd mag zijn in een vicus. Hier is nog sprake van de klassiek Latijnse betekenis van het woord vicus. Het is aannemelijk, dat Willibrord

zich aan deze bepaling gehouden heeft. Verder is er een particuliere schenkingsakte uit 834, waarin staat: ad ecclesiam sancti Martini, que constructa est in castello Traiecto, dus de Sint-Maartenskerk staat ook volgens dit stuk in de burcht Trecht. Ook Beda, tijdgenoot van Bonifatius, noemt in zijn Historia de schenking van koning Pippijn van een plaats in het castellum als bisschopszetel (locum cathedrae episcopalis in castello)⁸. Het castellum behoorde tot de koninklijke domeinen, hierbinnen werd dus blijkbaar slechts een plaats afgestaan.

En dan is er nog de Delineatio Veteris Castri, een historische kaart, die Utrecht in het jaar 690 weergeeft waarvan hierbij een detail wordt gereproduceerd (afb. 1)⁹. Het is niet duidelijk welke geschiedkundige waarde wij moeten hechten aan deze plattegrond, die veel later ontstaan is, mogelijk in de 17e eeuw, en waarop de situatie is aangegeven zoals aangehouden door Willibrord bij zijn komst in Trecht. Hoewel er een aantal gefantaseerde details op staan, zoals de laat middeleeuwse bouwstijl, lijken andere details weer op een betrouwbare weergave van een vroeg middeleeuwse situatie die in de 17e eeuw onbekend moet zijn geweest, zoals bijvoorbeeld het uiterlijk en de ligging van het Romeinse/Frankische castellum en de rivierenloop¹⁰.

De Geer van Oudegein was de eerste die pas in de vorige eeuw een Romeins castellum in de buurt van het Domplein vermoedde¹¹. Dit castellum met de later bijgebouwde hoektorens en ten noorden daarvan (links op de tekening) de onregelmatig en licht gebouwde voorhof of curticula is duidelijk te herkennen. Binnen de burcht is een ronde sala (woning van de burchtheer) te herkennen. Hiervan is door archeologen echter niets teruggevonden. Eerder zouden de resten van de Romeinse principia (hoofdgebouw) als Frankische sala in aanmerking komen. Binnen de Frankische burcht is een Sint-Thomaskerk getekend.

Afb. 1
Delineatio Veteris
Castri, de mogelijk
in de 17e eeuw
gemaakte kaart
van de situatie in
het jaar 690.
Foto: GAU

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

Dat er een kerk aan de apostel Thomas gewijd was, werd onder andere beweerd in de 13e eeuwse Domtafelen en door Beka, maar dit wordt nergens door oudere stukken bevestigd. De getekende Sint-Thomaskerk zou een aanduiding kunnen zijn dat deze kaart teruggaat op een vroeger exemplaar als illustratie bij een kroniek, zoals die (uit de tijd) van Beka, hoewel dit soort illustraties uit de 14e eeuw ons niet zijn overgeleverd.

We weten nu, dat we de Sint-Maartenskerk van Willibrord binnen de Frankische burcht moeten zoeken, al weten we nog niet wanneer deze kerk is gesticht, maar waarschijnlijk is dit toch wel in de eerste jaren van zijn zendingsarbeid gebeurd. Willibrord kwam hier in 690 aan, zoals hij eigenhandig in de marge van zijn kalendarium heeft geschreven. In diverse stukken is er sprake van een bisschopszetel of kathedraal. In dat geval moet de bouw van de kerk pas na de bisschopswijding van Willibrord in 695 hebben plaatsgevonden. De bouw zal pas na het verdrijven van de Friezen hebben plaatsgehad, ook al schrijft Alcuin in zijn Vita Willibrordi dat Trecht nog door de Friese koning Radbod bezet was toen Willibrord hier aankwam. De aantekening van Willibrord in het bovengenoemde kalendarium waarin hij veniebat ultra mare in Francia, dus in het Frankenland kwam, spreekt de onwaarschijnlijke passage van Alcuin tegen. Het niet met name noemen van de Sint-Maartenskerk binnen Trecht in een schenkingsakte uit 723 van Karel Martel vormt een zwak argument voor een datering van deze kerk na dit jaar ¹².

Maar waar lag nu precies de Frankische burcht? Het is duidelijk, dat de Franken in ieder geval gebruik hebben gemaakt van de resten van het Romeinse castellum. Maar was de omtrek van deze burcht gelijk aan die van het Romeinse castellum? Dat hoeft niet. Een Frankische burcht bestond veelal uit een hoofdburcht en een voorburcht. In de hoofdburcht waren de hoofdgebouwen, zoals de sala opgenomen. Hier verbleef een eventuele vertegenwoordiger van de koning. Tegen de hoofdburcht was een voorburcht aangebouwd, waarin de bijgebouwen en vaak een kapel stonden ¹³. Dit kan dus ook de situatie in Utrecht geweest zijn. Nadat bisschop Balderik (918-976) in het begin van de 10e eeuw na een langdurige ballingschap de bisschopszetel weer had gevestigd in het door de Noormannen gron-

dig verwoeste Trecht begon hij waarschijnlijk de hoofdburcht van de oude Frankische burcht te herstellen, dat is dus alleen het Romeinse castellum ¹⁴. Of, zoals het in de Historia episcoporum van Heda staat, herstelde hij Utrecht met een kleiner oppervlak dan zij tot dusver besloeg ¹⁵. Bang voor nieuwe invallen van Noormannen heeft hij de Sint-Maartenskerk toen binnen deze burcht herbouwd. De burcht was voor de invallen van de Noormannen dus groter.

De topografie

Om een beter inzicht te krijgen moeten wij de plaatselijke geografische situatie in de vroege middeleeuwen in ogenschouw nemen. Belangrijk is in dit verband de plaats waar de Rijn door dit gebied stroomde. Het gebied van het castellum behoorde tot het hoogste van de omgeving; de

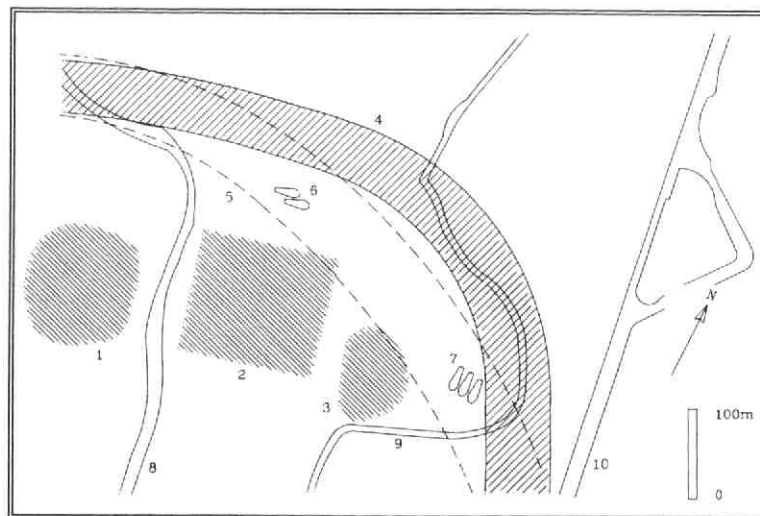

Fig. 1
De geografische situatie van het castellum en omstreken.

De geografische situatie van het castellum en omstreken (de grachten en de singel zijn uit de middeleeuwen en zijn hier slechts ter oriëntatie weergegeven).

1 westelijke Romeinse vicus	6 Christelijke begravingen 8e eeuw
2 Romeins castellum (laatste fase)	7 Pre Christelijke begravingen 5e eeuw
3 oostelijke Romeinse vicus	8 Oudegracht
4 Middeleeuwse Rijnbedding	9 Kromme Nieuwegracht
5 Romeinse Rijnbedding (gestippeld)	10 Maliesingel

Rijn stroomde er aan de oost- en noordzijde langs. Deze rivier kwam in de Frankische tijd in de buurt van het Lepelenburg de huidige binnenstad binnen en volgde ongeveer de noordelijke bocht van de huidige Kromme Nieuwegracht om via de Jansdam naar het westen, ongeveer door de huidige Minrebroederstraat, richting Ganzenmarkt/Oudegracht en verder naar het Achter Clarenburg te stromen¹⁶ (zie fig.1). De zuidelijke oever moeten we ongeveer ter hoogte van de Annastraat, parallel aan het Oudkerkhof, zoeken. Voor dit gebied en dit onderwerp relevante archeologische opgravingen zijn gepubliceerd door Hoekstra over het Janskerkhof, de Lange Jansstraat en het Oudkerkhof; door De Groot over de Korte Jansstraat en het Pieterskerkhof en door Vollgraff en anderen over Achter Sint-Pieter¹⁷.

Binnen het castellum zelf loopt de natuurlijke ondergrond in noordelijke richting sterk af naar de rivier en is er direkt ten noorden van het Romeinse castellum een oeverachtige structuur gevonden¹⁸. Ook in vroegere publikaties is steeds sprake van een rivier of rivieroever. Muller noemt schoeiingen die gevonden zijn tijdens de bouw van de 19e eeuwse Sint-Willibrorduskerk in de Minrebroederstraat en ook ten zuiden van het Oudkerkhof; Jongkees noemt schoeiingen op de Ganzenmarkt en in de Minrebroederstraat¹⁹. Complicatie hierbij is dat tussen de Romeinse periode en de late middeleeuwen de rivier zijn bedding minstens eenmaal heeft verlegd, zodat er door archeologen verschillende oevers aan het licht zijn gebracht. In de dagen van de Romeinse bezetting lag de bedding van de rivier meer naar het zuiden zoals gestippeld weergegeven in fig.1, ter plaatse van het huidige Oudkerkhof²⁰. Vooral bij vroegere auteurs is daardoor verwarring ontstaan, waar nu precies de rivier gestroomd heeft. Bedenken we daarbij, dat lang niet alle gevonden houtconstructies als schoeiingen geïnterpreteerd hoe-

ven te worden en dat er ook nog een Romeinse castellumgracht en een later gegraven burchtgracht door het gebied heen loopt, dan is het logisch dat er verwarring heerst. Daarnaast geven historische bronnen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een restgeul, zoals de vermelding van water ter plaatse van de Ganzenmarkt en de Minrebroederstraat in 1319, een oever, grenzend aan de woningen die in de Vuylsteech (tegenwoordig Annastraat) liggen en het bestaan van een strook 'niemandsland' tussen de immuniteitsgrenzen van het domkapittel en die van Sint-Jan. Deze strook was ten tijde van de stichting van deze immuniteiten immers water en daardoor waren alleen de oevers bruikbaar als grens. De asymmetrische (te noordelijke) ligging van de Sint-Janskerk ten opzichte van het kerkenkruis van bisschop Bernulf (1027-1054) wijst op de aanwezigheid van een obstakel, te weten de rivier.

Het Oudkerkhof

Uit het voorgaande blijkt, dat er tussen de noordelijke muur van de laatste, stenen fase van het voormalige Romeinse castellum en de rivieroever in de Frankische tijd een strook grond overbleef van ca. 75 m. Dit zou een mogelijke plaats kunnen zijn voor een Frankische voorhof; men hoefde dan alleen maar de oostelijke en westelijke castellummuur tot aan het water te verlengen met een (houten) pallasade. De rivieroever was een natuurlijke begrenzing. Ook vanuit strategische overwegingen was dit gunstig, zo kon de rivier beter beheerst worden. De omtrek van de burcht was voor Frankische begrippen dan wel wat fors. Wanneer de Franken binnen deze voorhof hun kerkje hebben gebouwd, dan zou dit ongeveer op of aan de zuidkant van het huidige Oudkerkhof gesitueerd zijn, zoals al eens door Immink en Jongkees geopperd is en zoals bij benadering ook is aangegeven op de eerder genoemde *Delineatio Veteris Castri*²¹.

Voor deze locatie als mogelijke plek voor het Frankische kerkje spreekt ook het toponiem Oudkerkhof. Dit kwam al voor in een oorkonde rond 1200, waarin een locatie in de Veteri Cymeterio vermeld staat. Diverse stukken uit de 13e eeuw noemen het Oudkerkhof, zoals een transportbrief uit 1294, die spreekt van een *aram sitam super Oude Kerkhof*. Van der Monde noemt voorts de vermelding van een *vicus qui appellatur Oude Kerkhof* in een erfpachtbrief uit 1321²². Het kerkhof was toen dus al oud. De al in de 12e eeuw gebouwde huizen op het Oudkerkhof doen vermoeden dat er toen al lang geen kerkhof meer was. Men zal immers uit piëteit niet snel op een kerkhof hebben gebouwd. Daarnaast zijn er ook nog west-oost gerichte begravingen zonder grafgiften, dus van christenen, gevonden uit de Karolingische periode (gedateerd 690-780), die de nabijheid van een kerk extra waarschijnlijk maken²³ (Afb. 2). De domkerk zal het niet geweest zijn, zoals Van der Monde gesteld heeft. Het Oudkerkhof en de genoemde graven liggen immers buiten de immuniteitsgrenzen van het domkapittel²⁴. De Groot interpreteert de bovengenoemde begravingen, zonder dit te motiveren, als onderdeel van een begraafplaats voor 'gewone' inwoners, zonder dat er een kerk in de buurt was²⁵.

De kans op het vinden van funderingsresten van het Frankische kerkje of de door Willibrord gebouwde opvolger, is zeer klein, omdat op het Oudkerkhof de grond boven de gevonden graven is geërodeerd. Het 8e eeuwse maaiveld zal op ca. 3.60m +NAP hebben gelegen. Van de onderliggende grond is ca. 1 meter weggeslagen, waarschijnlijk door overstromingen in de 12e eeuw. Daarna hebben de inwoners van de stad in hoog tempo het terrein weer opgehoogd. Daarom zullen er ook verder nauwelijks vondsten uit de Frankische periode op deze plek te ver-

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

Afb. 2
Begravingen aangetroffen bij een opgraving aan het Oudkerkhof.
Foto: GAU

wachten zijn. Deze maaiveldhoogte komt overeen met die welke is gevonden binnen het castellum vanaf de laatste Romeinse bouwfase tot aan ruwweg de Karolingische periode²⁶. Het Oudkerkhof was toen dus zeker geen lage, drassige rivieroever, maar een van de hoogste gebieden in de stad.

Dat er een kleine kerk dicht bij de rivier lag blijkt ook uit de Vita Bonifatii en de Vita sancti Sturmii. Na de moord op Bonifatius in 754 werd zijn lijk per schip naar Utrecht teruggebracht en in de miner ecclesia gebracht, omdat deze kerk 'dichter bij gelegen was' dan de basilica maier (Sint-Salvatorkerk, later ook aan Sint-Bonifatius gewijd) waar men zijn graf ging bereiden. Van Winter meent echter, dat de kleine kerk de Sint-Salvatorkerk is, omdat hier de lijken van de vermoorde metgezellen van Bonifatius begraven

werden en deze kerk dit steeds in haar overlevering bewaard heeft²⁷. Het is niet duidelijk welke waarde wij moeten hechten aan zo'n overlevering. Het is in ieder geval volgens de bovengenoemde Vitae niet logisch, dat de hierna te bespreken Heilige Kruiskapel dezelfde is als de miner ecclesia, omdat deze pal naast de Sint-Salvatorkerk lag en het daarom niet uitmaakte in welke kerk het lichaam van Bonifatius gebracht werd.

Andere mogelijke plaatsen

Direkt ten zuiden van het castellum is wel wat Romeins materiaal gevonden, maar geen bebouwing²⁸. Sporen uit de vroege middeleeuwen zijn hier niet gevonden. Het gebied was te laag en waarschijnlijk te drassig, zowel ten zuiden van het castellum als ten zuiden van de beide 'burgelijke' vici zijn aanwijzingen voor dit drassige gebied gevonden. Een heel

stuk naar het zuiden, in het gebied Twijnstraat-Vrouwjutenstraat-Lange Nieuwstraat, is pas weer een (pre-Romeins gevormde) hogere stroomrug te vinden, waarop bebouwing van betekenis kan hebben plaatsgehad, maar deze plaats ligt ca. 550 m van het castellum af²⁹. Het toponiem 'Oudelle' voor het oostelijk deel van dit gebied ten zuiden van het castellum geeft de laagte van dit komgebied al aan en wijst niet op een 'oud rivierdal', omdat hier in ieder geval sinds het begin van de jaartelling geen rivier (meer) heeft gestroomd. Veel auteurs hebben onterecht door het Nieuwegracht gebied een Rijnloop verondersteld. Bij opgravingen is hier niets van gebleken.

Ten oosten van het castellum zijn alleen sporen van Romeinse bebouwing gevonden, die alle wijzen op een hier aanwezige vicus³⁰. De vroeg middeleeuwse graven, gevonden aan de oostkant van het Pieterskerkhof liggen te ver van het castellum af (175 m) om nog binnen de voorburch te hebben gelegen. Het zijn overigens geen christelijke begravingen, getuige de (zuidelijke) oriëntatie van de lichamen en de gevonden bijgiften. Dat was ook niet te verwachten, omdat deze graven uit de 5e eeuw dateren. Er was toen hoogstwaarschijnlijk nog geen Frankische dus christelijke bezetting. De bijgaven verraden wel Frankische invloed. Aan de hand van de gevonden graven kan het maaiveld uit die tijd voorzichtig op ca. 3.20m +NAP geschat worden. Ook hier valt uit de graven op te maken dat een flink deel van het oppervlak is geërodeerd in de latere middeleeuwen zodat ook hier geen Frankische bewoningssporen zijn te verwachten.

Ten westen van het castellum is een mogelijke Romeinse vicus aangehouden met materiaal en bewonerssporen uit deze periode. Er zijn weinig aanwijzingen voor menselijke bewoning in dit gebied in de vroege middeleeuwen. Wel is er een schoeiing of perceelscheiding uit de tweede helft van de 5e eeuw, een mogelijke (post-Romeinse) waterloop ten zuidwesten van de vicus en vroeg middeleeuws materiaal gevonden. Uit deze gegevens valt weinig te concluderen. Het maaveld in de Frankische tijd van het gebied van het hoog middeleeuwse 'Stathe' rond de Buurkerk heeft lager gelegen dan dat van de Frankische burcht. Deze wijk is na de Noormannentijd tot bloei gekomen en vanaf deze tijd ook kunstmatig opgehoogd. Hier is wat Romeins en Karolingisch materiaal gevonden, maar verder geen vroeg middeleeuwse bewoningssporen³¹.

In het castellum zelf is nauwelijks een spoor van Merovingische activiteiten aangetoond en er is niets van een Frankisch kerkje gevonden. Toch is er veel onderzoek verricht. Dat is in 1929 begonnen onder leiding van Van Giffen, gevolgd door de onderzoeken van 1933-1935 onder leiding van Vollgraff en Van Hoorn. Het onderzoek is daarna weer opgepakt met onderbrekingen tot 1949 door Van Giffen. Een overzicht van deze opgravingen werd pas in 1989 gegeven door Ozinga en anderen. Helaas worden in deze publikatie voornamelijk de Romeinse vondsten belicht. Het middeleeuwse materiaal wacht nog op bewerking. De meest voor de hand liggende plaats voor het Sint-Maartenskerkje is de huidige Sint-Maartenskerk ofwel de huidige dom, omdat op veel plaatsen in Europa oudere kerken onder de nog bestaande liggen. In Utrecht is hiervan niets aangetoond. Slechts een muur onder het verdwenen Gotische middenschip wordt door Van Giffen aangeduid als afkomstig van een 'sacraal tweeperioden-gebouw uit

de vroeg- en laat- karolingische periode', dus vanaf de 9e eeuw. De reeds genoemde domtafelen melden, dat de huidige domkerk precies op de plaats van de door Willibrord gebouwde Sint-Maartenskerk staat. Dit lijkt echter in tegenspraak met de bovengenoemde levensbeschrijvingen van Bonifatius en Sturmius, omdat dan de miner ecclesia en de basilica mairer naast elkaar stonden.

De Heilige Kruiskapel is van later datum, zoals blijkt uit onderzoek van Van Giffen. Een recentelijk verrichte C-14 ouderdomsbepaling van houtskooldeeltjes in de kalkmortel maakt duidelijk, dat de meest waarschijnlijke bouw-tijd in de 10e eeuw valt, waardoor de Heilige Kruiskapel mogelijk pas door bisschop Balderik (918-976) gesticht kan zijn als het eerder genoemde binnen de burcht Trecht in de 10e eeuw herbouwde kerkje. Bedenkingen hiertegen op diverse gronden worden door de Utrechtse stads-archeoloog De Groot, die in 1993 een onderzoek naar de Heilige Kruiskapel heeft verricht en de kunsthistoricus Rijntjes aangevoerd. Beide auteurs komen tot de conclusie, dat deze kapel een waarschijnlijk door Willibrord in de 7e of 8e eeuw herbouwde of uitgebreide versie van een vroegere voorganger is. Willibrord wijdde deze kerk aan Sint-Maarten. De historici Broer en De Bruijn voeren daarentegen op grond van historische bronnen aan, dat indien de datering van De Groot en Rijntjes juist is, de Heilige Kruiskapel de eerste door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorkerk was in plaats van de Sint-Maartenskerk. De discussie hierover is nog in alle hevigheid gaande³².

Conclusie

Hoewel het niet ondenkbaar is, dat de Sint-Maartenskerk van Willibrord en zijn Frankische voorgangers onder de huidige domkerk gezocht moeten worden, is dit tot op heden niet aangetoond. De recentelijk veelbesproken Heilige Kruiskapel stamt uit de tijd

van bisschop Balderik of mogelijk toch uit de tijd van Willibrord, maar dan is deze kerk gewijd aan Sint-Salvator en niet aan Sint-Maarten. Herbeschouwing van de archivalia in combinatie met recent opgedane archeologische kennis geven een andere kijk op deze kwestie. Daarom hoop ik met dit betoog duidelijk te hebben gemaakt, dat een locatie voor dit godshuis buiten het oorspronkelijke Romeinse castellum zeer wel mogelijk is. Hiervoor komt het huidige Oudkerkhof het meeste in aanmerking. De daarvoor aan te voeren argumenten zijn:

1. Diverse oorkonden maken duidelijk dat de Sint-Maartenskerk binnen de Frankische burcht gezocht moet worden. De Sint-Maartenskerk van Willibrord is gebouwd op de resten van een Frankische voorganger. De Franken plachten hun kerken in de voorhof van hun burchten te bouwen. De meest aangewezen plaats voor deze voorhof is de ruimte tussen de noordelijke castellummuur en de rivier de Rijn.
2. Het toponiem 'Oudkerkhof' hoort duidelijk bij een kerk, maar welke? Dit moet een sinds lang verdwenen kerk zijn.
3. Deze kerk kan niet ver van de rivier af hebben gestaan volgens het geschrevene in de Vita Bonifatii over de aan land gebrachte lichamen van de Dokkumse martelaren.
4. De (omstreden) thematische kaart met een reconstructie van Trecht in het jaar 690 geeft duidelijk de hierboven geschetste situatie weer.
5. De vondst van vroeg-christelijke begravingen (8e eeuw) op het Oudkerkhof maken de aanwezigheid van een kerk uit deze periode in de directe nabijheid zeer waarschijnlijk.
6. Andere plaatsen buiten het castellum zijn gezien de huidige inzichten in de topografische situatie en het gebrek aan archeologische vondsten minder waarschijnlijk, maar natuurlijk niet uitgesloten.

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

Noten

- * De auteur is dank verschuldigd aan M.W.J. de Bruijn voor het kritisch beoordelen van het manuscript en B.J. Martens van Vliet voor het nodige speurwerk.
- S. Muller Fzn, & A.C. Bouman *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920) no.42, 35-36 hierna aangeduid als OSU.
 - Johannes de Beka, *Chronographia*, H. Bruch ed. (Den Haag 1973) caput 4, 7.
 - OSU I, no.40, 33-34; D.P. Blok, 'Het immunitetsdiploma van koning Pip-pijn I voor de St. Maartenskerk te Utrecht' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1962) 40-43.
 - D.P. Blok, *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979) 23.
 - OSU I, no.43, 36-37 en no.45, 38-39.
 - F. Ketner, 'De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden' *JOU* 1960, 47-54.
 - F. Petri, 'Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich', *Studien zu den Anfängen des europaischen Städtewesens* (Sigmaringen 1958), 254; W. Levison, *Neues Archiv* 1916, 478; OSU I, no.63, 69-71.
 - I.H. Gosses, 'Merovingisch en Karolingisch Utrecht' *Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudheidk.* 1910; OSU I, no.62, 68-69; Beda, *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, C. Plummer ed. (Oxford 1966) liber V, caput 11.
 - Topografische Atlas nr.1, GAU, 'Delineatio Veteris Castri cum subiecta Villa in Batavorum insula situm sub Dagoberto Rege Francorum Clodoveo III et Pipino Majore Ao Dom: 690', 'Utrecht en den Burgh int iaer on Heeren VloXC'.
 - Y.M. Donkersloot-de Vrij, 'De kaart van Utrecht in het jaar 690' *MOU* 1990, 105-107. Hierin worden een aantal bezwaren tegen deze kaart op een rij gezet.
 - J.J. de Geer Van Oudegein, *Het oude Trecht als oorsprong der stad Utrecht* (Utrecht 1875).
 - OSU I, no.35, 25-26.
 - J.H. Holwerda, *Dorestad en onze vroegste middeleeuwen* (Leiden 1929). Hierin worden enige voorbeelden van de genoemde opbouw van een Frankische burcht besproken. De interpretatie van een dergelijke burcht in Dorestad door Holwerda wordt heden niet meer aanvaard.
 - OSU I, no.104.
 - W. Heda, *Historia episcoporum Ultrajectensium*, A. van Buchel ed. (Utrecht 1642).
 - L.A. van der Tuuk, in voorbereiding.
 - T.J. Hoekstra, *Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht 1976-1977*, 6, 11, hierna te noemen AKU; T.J. Hoekstra AKU 1976-1977, 10, 13-16; H.L. de Groot AKU 1978-1980, 15, 58-59; H.L. de Groot et al. *Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht* 1982, 51, 119-124, hierna te noemen ABKU; C.W. Vollgraff, G. van Hoorn & J.H. Jongkees, 'Proefgraving ten oosten van het Domplein te Utrecht' *Meded. Kon. Ned. Acad. Wet., afd. Letterk. Nieuwe Reeks* 9 (1946), nr. 7, 253-265.
 - L.R.P. Ozinga et al. ed., *Het Romeins castellum te Utrecht, de opgravingen in 1936, 1938, 1943-44 en 1949 uitgevoerd o.l.v. A.E. van Giffen m.m.v. H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen* (Utrecht 1989). Hierin wordt gemeld dat slechts 5% van het terrein binnen de stenen castellumuren is opgegraven. De gezamenlijke oppervlakte van de werkputten is echter ca. 1900 m², zodat meer dan 10% van het terrein is opgegraven.
 - S. Muller Fzn., 'Een en ander over Trecht en Utrecht'; J.H. Jongkees, 'Aanteekeningen over Utrechts oudste geschiedenis' *JOU* 1946-1947, 35-88. (20) De noordoostelijke hoek van het vijfde Romeinse castellum is zelfs een stuk naar binnen gebouwd (6,5 m te ver naar het zuiden en 4 m te ver naar het westen), ten opzichte van de overigens bijna haakse opbouw van de ommuring om beter te kunnen aansluiten op de er vlak langslopende rivier. In Ozinga et al. wordt het niet rechthoekig zijn van het castellum geweten aan onnauwkeurige veldwaarnemingen. Dit lijkt mij een onderschatting van de onderzoekers uit de dertiger en veertiger jaren. Van de in de noordelijke muur veronderstelde porta praetoria is nog niets teruggevonden, terwijl hier wel onderzoek naar is gedaan. De noordelijke muur van de vier eerdere bouwfases van het castellum stond meer naar het zuiden. Dit kan een gevolg zijn van de meer zuidelijke loop van de Rijn tijdens deze fasen. De veronderstelling is, dat de rivierbedding dan voor de bouw van het vijfde castellum iets noordelijker is komen te liggen.
 - P.W.A. Immink, 'Iets over de Rijnloop in Utrecht', *JOU* 19 (1946) 53-60; Jongkees, 'Aanteekeningen', 35-88.
 - OSU no.476; N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* deel II, 1844-1846, 38.
 - T.J. Hoekstra AKU 1976-1977, 10, 13-16; H.L. de Groot & T.J. Hoekstra ABKU 1982, 31.
 - M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).
 - H.L. de Groot, *Traces at Trajectum, an archeological survey* (Utrecht 1992).
 - Ozinga et al., *Het Romeins castellum*.
 - Vita Bonifatii auctore Willibaldo 754; Bonifatii Epistolae, Willibaldi Vita Bonifatii quibus accedunt Aliquot Litterarum Monumenta Coaeva,

Voorjaars- ledenvergadering

- Reinhold Rau ed. (Darmstadt 1988); *Eigilis Vita sancti Sturmii*, M.G.H. S.S., II (Hannover 1829); J.M. van Winter, 'Utrecht aan de Rijn' *JOU* 1975, 44-72.
- 28 T.J. Hoekstra, *AKU* 1976-1977, 14, 31-32; H.L. de Groot & M.J.G.Th. Montforts, *ABKU* 1982, 26, 64-72; C.A.M. van Rooijen *ABKU* 1990, 36, 146-149.
- 29 Deze stroomrug wordt door het zuidelijke deel van de Oudegracht doorsneden. Dit deel van de gracht wordt algemeen als een restant van de Rijnloop gezien. Er is echter geen logisch verband tussen de gelaagdheid van deze stroomrug en de veronderstelde rivierbedding. Eerder is te verwachten, dat dit deel van de gracht is gegraven en door stromings-activiteit is gaan meanderen en daardoor een bocht is gaan vormen.
- 30 H. Halbertsma *NKNOB* 1956; C. Isings, *AKU* 1978-1980, 1, 30-31; Vollgraff, Van Hoorn & Jongkees, 'Proefgraving' 253-265.
- 31 Montforts & De Groot, *ABKU* 1981, 38, 75-83; De Groot & Hoekstra, *ABKU* 1982, 32; C.A.M. van Rooijen, *ABKU* 1991-1992, 7-11.
- 32 A.E. van Giffen, *Voorlopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in December van 1929 Wetenschappelijke verslagen I & II*, 1934; idem, 'Inheemse en Romeinse terpen; opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten' *Jaarverslag* 29, 30, 31, 32 van de *Vereeniging voor Terpenonderzoek* (1944-1948); De Groot, 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht' *Bull. KNOB* 93 (1994), 135-149; R. Rijntjes, 'De ecclesiola in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel, *Ibidem*, 150-161; C.J.C. Broer & M.W.J. de Bruin 'De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?' *Ibidem*, 162-168.

Korte toelichting jaarverslag penningmeester.

Op het moment dat de tekst voor het Tijdschrift diende te worden ingeleverd, was slechts het eerste oriënterende gesprek met de accountant over de Jaarrekening afgerond.

Ik kan u de resultaten over 1994 op dit moment alleen op hoofdlijnen verschaffen. Op de ledenvergadering zelf zal uiteraard uitgebreide informatie beschikbaar zijn.

Het jaar 1994 geeft een teleurstellend resultaat te zien vanuit het oogpunt van de inkomsten voor de Vereniging Oud-Utrecht. Ten opzichte van 1993 zijn de contributie-inkomsten gedaald alsmede de opbrengst van verkochte publicaties. Echter, door het terugdringen van de kosten en een scherp beleid met betrekking tot de rente-inkomsten en een hogere opbrengst uit advertenties, lijkt het bestuur erin geslaagd te zijn het verwachte tekort te beperken.

Ondanks de (geringe) contributie-verhoging zal 1995 toch een jaar worden waarin we gezamenlijk dienen te trachten onze inkomsten te verhogen. Omdat ieder lid erbij de Vereniging geld kost -u kent mijn verhaal over het lidmaatschap van Oud-Utrecht als een van de beste investeringen!-, zullen onze inspanningen vooral gericht dienen te zijn op het werven van institutionele leden en subsidies voor onze activiteiten.

Joop Baars, penningmeester.

Het Bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Voorjaarsledenvergadering op dinsdag 13 juni a.s. des avonds om 19.30 uur in het CSB-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39 te Utrecht.

Agenda

1. *Opening*
2. *Notulen van de Najaarsledenvergadering van 30 november 1994 (ter inzage)*
3. *Ingekomen stukken en mededelingen*
4. *Presentatie Jaarrekening (ter inzage)*
5. *Mededelingen over Jaarboek, Tijdschrift, propaganda, activiteiten en SPOU*
6. *Samenstelling van het Bestuur.*

Door het aftreden van Fred Vogelzang, stelt het Bestuur voor Lotty Broer in zijn plaats te benoemen. Door het vertrek van Saskia de Graaff stelt het Bestuur voor Joyce C.M. Pennings in de functie van Secretaris te benoemen. Voor de vacature die door het vertrek van Ineke Strouken, tweede-Secretaris, ontstaat kan het Bestuur nog niet met een voorstel komen. Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de secretaris.

7. *Rondvraag*
8. *Sluiting*

Na de pauze (rond 20.45 uur) lezing: *Markten in Utrecht* door Hans Buiters. Zie hierover agenda

9 juni

Historisch café

13 juni

Lezing voorjaarsledenvergadering: Markten in Utrecht door Hans Buijter

De markt is één van de oudste functies van de stad Utrecht. Tot het begin van deze eeuw waren markten de plaats in de stad waar handel werd gedreven. Markten vertonen een opvallende continuïteit door de eeuwen heen: plaats en dag bleven vaak eeuwenlang dezelfde. Pas met de groei van de bevolking en de omvang van de stad in de 19e en 20e eeuw verloren de markten hun centrale plaats in de Utrechtse handel: ze werden in de loop van de laatste zeventig jaar verplaatst vanuit het hart van de stad naar de stedelijke periferie. De Utrechtse historicus Hans Buijter zal de ontwikkeling van de Utrechtse markten in de periode na 1850 uit de doeken doen, waarbij hij de eeuwenlange voorgeschiedenis niet uit het oog zal verliezen. De lezing wordt verlichtigd met afbeeldingen.

De lezing is mede gebaseerd op het boekje "Markten in Utrecht. Van de vroege Middeleeuwen tot nu", dat de spreker schreef samen met Jan Brugman en Kaj van Vliet. Het 120 pag. tellende boek zal 27 mei aanstaande verschijnen bij uitgeverij Matrijs (f 24,50).

1 juli

- *Per 1 juli 1995 is het Rijksarchief Utrecht weer geopend voor alle bezoekers.*

Informatie over de verhuizing en de raadpleging van de archieven kunt U verkrijgen bij Mevr. P.T.M. van Hezik, 030 - 710044

14 juli

- *Historisch café*

tot 31 juli

- *Tentoonstelling "De gemeentebus in Bezettingstijd"*

In de ontvangsthal van het GVV, Radboudkwartier 245 (3e etage), gratis toegankelijk tijdens kantooruren (ma t/m vrij 9.00-16.30 uur).

Op dinsdagochtend is er iemand van het Bedrijfs Autobus Museum Utrecht in de hal aanwezig.

In april is een 16 pagina's tellend boekwerkje verschenen over het stadsvervoer per bus in Utrecht gedurende de bezettingjaren, geschreven door Max Velthuis. Het boekje is te bestellen door overmaking van f 4,50 op girorekening 57.187.32 tnv Bedrijfs Autobus Museum Utrecht (BAMU), de Savornin Lohmanstraat 22, 3601 BZ Maarssen.

De opbrengsten komen geheel ten goede aan het museumfonds, bedoeld voor restauratie van de z.g. "Duikboot", een oude blauwe bus uit 1964.

Het Bedrijfs Autobus Museum Utrecht is onderdeel van de Personeels Vereniging van het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht.

Gidsen gezocht voor "Kerken kijken Utrecht"

Van 4 juli t/m 9 september a.s. openen 7 unieke Utrechtse binnenstadskerken hun deuren weer voor bezoekers uit binnen- en buitenland. Het project Kerken Kijken Utrecht zoekt enthousiaste gidsen die bezoekers kunnen rondleiden en over de rijke historie van de kerken willen vertellen. De participerende kerken zijn de Janskerk, Pieterskerk, Willibrordkerk, Luthersekerk, Jacobikerk, St. Augustinuskerk en de Ste. gertrudiskathedraal en -kapel. Vanwege het feit dat 1995 in Utrecht Willibrordjaar is, worden vele bezoekers verwacht. Juist daarom zijn dit jaar veel extra gidsen nodig! Bent U in bovengenoemde periode minimaal 1 dag per week als vrijwilliger beschikbaar en zoekt U een

leuke vakantiebesteding in een fraaie, monumentale omgeving, meldt U zich dan aan als gids van Kerken Kijken Utrecht! In een introductieprogramma wordt U voldoende voorbereid op het gidswerk. Voor informatie en aanmelding kunt U contact opnemen met Cécile Brvar, coördinator Kerken Kijken Utrecht, Vredenburg 90, 3511 BD Utrecht, tel. 030 - 315415, fax: 368455.

Bonifatius-publicatie

Terwijl het Utrechtse Willibrordjaar is begonnen, stuit ik door de oplettendheid van een collega op een recent verschenen Bonifatius-publicatie: *Kult und Nachleben des heiligen Bonifatius im Mittelalter (754-1200)*. Utrecht komt er zo vaak in voor dat de auteur aan het slot van haar boek boven het Ortsregister schrijft "Die Orte Fulda, Mainz, Dokkum, Utrecht und England worden nicht in das Ortsregister aufgenommen". Alle reden dit werk in dit tijdschrift te signaleren.

De schrijfster die op het werk promoveerde aan de Philipps-Universität Marburg, behandelt in 264 pagina's de verering die Bonifatius ten deel viel na zijn gewelddadige dood in Dokkum en de rol die Bonifatius daarna bleef spelen. Het eerste gedeelte van het boek behandelt de periode van 754 (het jaar van Bonifatius' gewelddadige dood) tot 819. In dat jaar werden de relieken van de heilige bisschop overgebracht van de oorspronkelijke begraafplaats in de Ratgarbasilica in Fulda naar het nieuw gebouwde gedeelte van de kloosterkerk; een daad die gelijk stond met wat heden ten dage een officiële heiligverklaring heet. Het tweede deel loopt van 819 tot in de 12e eeuw. Uiteraard speelt Utrecht in het eerste deel een pregnante rol. Want na de moord op Bonifatius en zijn gezellen te Dokkum werden de stoffelijke overschotten eerst naar Utrecht vervoerd. De Utrechters wilden niets liever dan dat de martelaren in hun midden zouden blijven. Dat lukte niet. Bonifatius' laatste wilsbeschikking in Fulda begraven te willen worden, was algemeen bekend en er waren genoeg autoriteiten die dit

testament kenden. Evenals zijn grote voorbeeld Willibrord koos Bonifatius als laatste rustplaats niet zijn vroegere bisschoppelijke kerk te Utrecht of de kathedraal van Mainz, maar de abdij die hij in Fulda stichtte. De wens in het zelf gestichte klooster begraven te worden is typerend voor de toenmalige missiebisdommen en kloosterstichters. In het klooster was Bonifatius verzekerd van een koor van monniken dat permanent voor zijn zieleheil bidden zou. Zowel voor die van Utrecht als die van Mainz was de uitvoering van deze wens een harde pil: zij hadden een martelaar binnen handbereik maar ze moesten hem laten gaan. Die pil was deste zwaarder omdat de zending onder de Germanen tot nu toe zonder noemenswaardig bloedvergieten verlopen was en dat martelaren slechts bekend waren uit de haast legendarische verhalen over de vroege christenvervolgingen. In Dokkum echter viel een beroemde eigentijdse aartsbisschop, missionaris en pauselijk legaat de eer van het martelaarschap te beurt. Iedereen wilde de stoffelijke resten van deze grijsaard in zijn midden houden. Maar het zijn wonderen die als tekenen des hemels de gelovigen en de geestelijken erop wijzen dat Bonifatius' wens ten uitvoer gebracht moest worden. Nu eens was de kist met zijn stoffelijk overschot niet te tillen, een andere maal begonnen de klokken spontaan te luiden.

Hoe na de overbrenging van het stoffelijk overschot naar Fulda de verering voor Bonifatius en zijn gezellen levend bleef, komt in het tweede gedeelte van dit proefschrift aan de orde. Utrecht is een van de centra van zijn verering en

gedachtenis. De auteur las nauwkeurig verschillende heiligenvitae waarvan er een aantal in Utrecht ontstonden. Ook Bonifatius' aanwezigheid in de Utrechtse liturgische boeken komt aan de orde. Gefrasseerd was ik door de parallel tussen de apostel Paulus en Bonifatius, waarop de schrijfster stootte. De vergelijking tussen de twee missionarissen stamt uit Engeland. Maar het Pauluspatrocinium van de kerk van Dokkum heeft ook een grote rol gespeeld. Uit de teksten komt de vergelijking met de apostel Paulus zo pregnant naar voren, dat het me ineens duidelijk is waarom Bonifatius op de meest voorstellingen zovaak verschijnt met een lange Paulus-achtige baard, terwijl Willibrord meestal met gladde kaken wordt afgebeeld. Het proefschrift is hoofdzakelijk gebaseerd op schriftelijke bronnen. Zeker nu in Utrecht het archeologische onderzoek van het Domplein zo in het middelpunt van de belangstelling staat, is het interessant te lezen wat schrijvers van vóór 1200, waaronder er zijn die Bonifatius nog gekend hebben, ons te berichten hebben.

Petra Kehl, *Kult und Nachleben des heiligen Bonifatius im Mittelalter (754-1200)*, Fulda (Verlag Parzeller), 1993. (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und der Diözese Fulda XXVI, herausgegeben vom Bistum Fulda). 264 p., ongeïll., DM 30,-.

Een Utrechtse school in de geschiedschrijving?

Is er zoiets als een Utrechtse traditie in de Nederlandse geschiedschrijving? In de laatste maand van 1994 verscheen het aardige boekje *Geschiedenis in Utrecht. Bestaat er een Utrechtse school in de geschiedbeoefening?* De zeven auteurs neigen tot een negatief antwoord: zij geloven niet in een specifiek Utrechtse thematiek en methodiek die door alle Utrechtse historici gedeeld wordt of werd. Maar is dit werkelijk het laatste woord over het onderwerp?

Gelijkgestemd

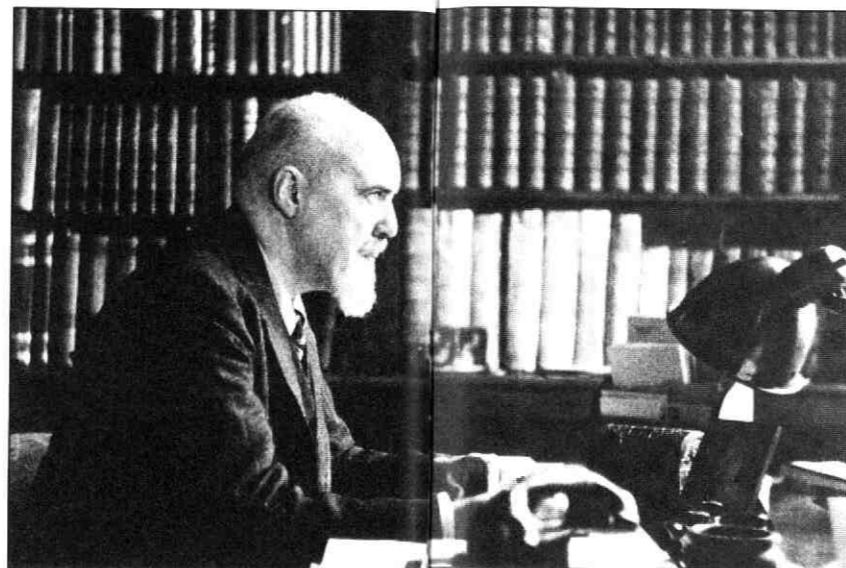
In verschillende wetenschappen wordt zo nu en dan gesproken van een 'school'. Zo kennen we in de sociologie de Amsterdamse school van Johan Goudsblom, die sterk geïnspireerd is door de civilisatietheorie van Norbert Elias. In de geschiedwetenschap is de Wageningse school zeer bekend, die een nieuwe vorm van geschiedschrijving voorstond met aandacht voor sociaal-economische structuren. Utrecht had ook zo zijn scholen. Zo zijn er Utrechtse scholen in de criminologie en in de psychologie, die zich beiden met het voorvoegsel 'fenomenologisch' tooiden.

We spreken van een school wanneer een gelijkgestemd groepje wetenschappers zich bekend tot een zelfde soort benaderingswijze of thematiek en, net zoals in een gewone school, leerlingen en navolgers aantrekt. In sommige wetenschappen leidt dit tot een heilloze 'verzuiling'. De ene benadering lijkt de andere uit te sluiten. Ieder bewerkt zijn eigen erfje zonder van het werk van collega's uit een andere richting kennis te nemen. Ze hebben zich ingegraven in hun eigen theorie. In de geschiedschrijving gaat het allemaal veel opener toe, wat ongetwijfeld te maken heeft met een zekere afkeer van theorievorming.

De individuele persoonlijkheid van de geschiedschrijver, die zich nauwelijks in het keurslijf van een school laat duwen, is belangrijker dan in andere wetenschappen. En over hoeveel mensen gaat het eigenlijk? Aan de belangrijkste vier of vijf Nederlandse universiteiten waren lange tijd niet meer dan drie of vier leerstoelen geschiedenis. Het was een klein clubje waardoor elk inhoudelijk conflict tegelijk ook een persoonlijk conflict was. 'Transfers' van de ene universiteit naar de andere, afhankelijk van wanneer toevallig een leerstoel vrij kwam, bevorderden de schoolvorming niet. D.J. Roorda had evengoed hoogleraar in Utrecht als in Leiden kunnen zijn. Hij was per slot van rekening een leerling van de Utrechter Boogman. P.J. Blok en J. Huizinga begonnen als hoogleraar in Groningen en verhuisden pas later naar Leiden. Schoolvorming kreeg zo nauwelijks een kans.

Gezicht

Maar juist door hun kleine aantal konden individuele historici veel meer een stempel drukken op een vakgroep. Naar buiten toe werd een universiteit vaak geïdentificeerd met spraakmakende figuren. Als je het over Amsterdam had, dan had je het over Jan Romein en Jacques Presser. En Nijmegen was toch vooral de katholieke historicus L.J. Rogier ter-

Professor P. Geyl, hoogleraar in Utrecht van 1936 tot 1958. Foto: Collectie Universiteitsmuseum.

wijl in Groningen E.H. Kossmann een liberale en tegelijk ironische richting representeerde. Leiden tenslotte kon bogen op de befaamde leerstoel vaderlandse geschiedenis van Robert Fruin (1860-1894), de vader van de wetenschappelijke geschiedschrijving in Nederland. Nog steeds zien de Leidenaars zichzelf als de top en om daar in aanmerking te komen voor een leerstoel moet je eigenlijk eerst ergens anders hoogleraar zijn geweest. De werkelijkheid is, zoals vaak, aanmerkelijk weerbarstiger dan de beeldvorming. Om slechts één voorbeeld te noemen: Rogier was in eigen kring bepaald niet onomstreden. Dit bleek misschien nog het duidelijkst toen niet de natuurlijke kandidaat J.A. Bornewasser maar J.J. Poelhekke tot zijn opvolger werd benoemd. Rogier en Bornewasser waren waarschijnlijk te progressief voor het katholieke establishment.

Toneelspeler

Wie was het gezicht van Utrecht? Toen ik in 1978 geschiedenis ging studeren waren er in Utrecht zes hoogleraren: H.T. Wallinga (Oude geschiedenis), F.W.N. Hugenholtz (Middeleeuwen), J.C. Boogman (Nieuwere geschiedenis), H.W. von der Dunk (Contemporaine) en Th. van Tijn (Sociaal-economische geschiedenis). Over de kleine afdeling Oost-

europese geschiedenis zwaaide Z.R. Dittrich de scepter. Ze hebben inmiddels allemaal afscheid genomen en Van Tijn is zelfs al overleden. Voor de buitenwacht was zonder twijfel Von der Dunk het gezicht van Utrecht. Dit hing samen met zijn frequente optredens voor radio en televisie, en met zijn vele stukjes in de krant. Maar ook de Utrechtse studenten hoorden hem graag. Von der Dunk gaf kleurrijke hoorcolleges waarin hij, als een volleerd toneelspeler, Chamberlain of Hitler nadeed. Mij staat nog levendig Chamberlains terugkeer uit München voor de geest.

Als hoofdvak koos ik Nieuwe geschiedenis (wat in Utrecht de periode 1500-1870 betekende). Om mijn kandidaats te halen moest ik een boekenlijst tentamen doen bij J.C. Boogman, die de gewoonte had dit bij hem thuis af te nemen. Het ging niet goed, mijn feitenkennis was volstrekt onvoldoende. Maar er was nog iets veel ergers. Ik kreeg al snel de vraag toegevoegd: "Weet U dan niet wat Geyl hierover gezegd heeft?" Ik wist het niet, had ook geen enkel boek van deze voormalige Utrechtse coryfee (hoogleraar van 1936 tot 1958) op mijn lijst staan. Ik was inmiddels zo nerveus geworden dat toen Boogman begon over Alexander Farnese, de hertog van Parma, en een passant vroeg waar Parma eigen-

lijk lag, ik nauwelijks durfde antwoorden dat dit wel Italië zou zijn. Ik kon meteen vertrekken. Toen ook de herkansing niet lukte, stelde ik het tentamen een half jaar uit en diende een geheel herziene lijst in, met daarop ook enkele boeken van Geyl (en van Boogman zelf, die net als zijn leermeester een hoge dunk van zijn eigen werk had).

Sindsdien heb ik heel wat van Geyl gelezen en met groot plezier. Hij is één van de meest leesbare historici die ik ken, door zijn scherpe, polemische stijl. Vóór de oorlog was Geyl nog controversieel, zijn benoeming in Utrecht had nog heel wat voeten in de aarde vanwege zijn grootnederlandse standpunten. Geyl propageerde een samengaan van de Nederlands sprekende volkeren. In bepaalde Vlaamse kringen was hij daarom zeer gezien. De Belgische overheid was begrijpelijkerwijs minder gecharmeerd van zijn standpunten. Na de oorlog werd Geyl een nationale figuur: hij schreef in *Vrij Nederland*, pakte minister-president De Quay aan in Loe de Jongs televisieserie over *De bezetting* en op het internationale podium verzette hij zich tegen de speculatieve geschiedconstructies van Arnold Toynbee. Hoewel tegenwoordig niemand zijn grootnederlandse geschiedinterpretatie meer serieus neemt, en het jammer is dat zijn interesse beperkt bleef tot traditionele politieke geschiedenis, behoort Geyl toch tot de groten van zijn generatie. Hij staat op het zelfde hoge plan als zijn generatiegenoten L.J. Rogier en Jan Romein.

Een figuur

In het Utrechtse Instituut voor Geschiedenis, en zeker binnen de afdeling Nieuwe geschiedenis, heeft de geest van Geyl nog lang rondgewaard. In het collegejaar 1982/83 volgde ik een doctoraalcollege bij H. Wansink, een begenadigd docent die nog in de tijd van Geyl was aangesteld en deze overigens als geen ander kon nadoen. Het was een typisch Geyliaans onder-

werp: '1632: een gemiste kans?' Geyl was er van overtuigd dat Frederik Hendrik in 1632 door zijn afwachtende houding een kans op hereniging van de Nederlanden verzuimd had. Hij had moeten doorzetten met zijn Maasveldtocht. Zo'n werkgroep was op dat moment alleen nog in Utrecht mogelijk.

De 'geest van Geyl' sprak ook uit de anekdotes die over hem de ronde deden. Geyls ijdelheid was spreekwoordelijk. Voor Geyl was er maar één historicus die er duidelijk bovenuit stak in Nederland en dat was hijzelf. Het verhaal gaat dat hij, jaren na de publikatie van zijn detectiveroman *Moord op de plas*, in een Haagse stationskiosk naar dit boek van een zekere P. Geyl vroeg. Ook de haat-liefde verhouding met zijn minstens zo kleurrijke collega Gerretson was geruchtmakend. Conflicten werden vaak over de hoofden van de promovendi uitgevochten. De gesoigneerde Geyl was een *figuur*, een term die hijzelf soms voor andere mensen reserveerde. Over de excentrieke Gerretson, bekend als dichter onder de naam Geerten Gossaert, gaat trouwens het verhaal dat in zijn grote kamer aan het Janskerkhof na zijn dood hele wanden vol met zeldzame boeken uit de Universiteitsbibliotheek werden aangetroffen. Hoogleraren hadden toen nog vrij toegang tot het magazijn en Gerretson liep er regelmatig rond, altijd gehuld in een grote wijde slobberjas ...

Oorkondenkritiek

Gerretson was een buitenbeentje in het Utrechtse historische wereldje. Maar hij was wel de voorman van wat wel eens een Utrechtse school is genoemd. Gerretson doceerde in de 'petroleum-faculteit' de geschiedenis van Nederlands-Indië ('petroleum' verwees naar Gerretsons directiesecretarischap van de Bataafse Petroleum Maatschappij). Deze faculteit was opgericht als conservatief tegenwicht tegen de meer progressieve en 'ethische' Leidse bestuursopleiding voor Indische ambtena-

Een Utrechtse school in de geschiedschrijving?

De 'school' van Oppermann, met centraal in het midden de meester zelve. Zittend links van hem en uiterst links staand: twee latere Amsterdamse hoogleraren, respectievelijk Tenhaeff en Niermeyer. Schuin achter Oppermann staat zijn opvolger in Utrecht D.Th. Enklaar. Foto: Collectie Universiteitsmuseum.

ren. Maar ook onder Gerretsons opvolgers Coolhaas en Van der Wal bleef de Overzeese geschiedenis, inmiddels opgegaan in het Instituut voor Geschiedenis, een eigen, Utrechtse kleur houden.

Al eerder was in Utrecht sprake van een 'school', en wel in de mediaevistiek. Op aanraden van archivaris Muller was in 1904 de Duitser Otto Oppermann in Utrecht benoemd. Hij zou er tot 1944 blijven en heeft zeker school gemaakt. Alleen niet in Utrecht. Oppermann introduceerde de oorkondenkritiek aan de Nederlandse universiteiten. Dat hij daarbij (toen hij ouder werd) soms verviel in hyperkritiek, en daarvoor vrijwel alles wat hem onder ogen kwam voor vals verklaarde, werd al duidelijk door opmerkingen van Huizinga en vooral in een fel debat met zijn eigen leerling Brandt. Dit had onder andere als pijnlijk gevolg dat Brandt niet Oppermanns vanzelfsprekende opvolger kon worden. De Utrechtse

school 'verhuisde' naar Amsterdam, waar achtereenvolgens leerlingen van Oppermann als Tenhaeff en Niermeyer hoogleraar Middeleeuwse geschiedenis werden. In Utrecht sloeg men, meer in lijn met Huizinga, de richting van de cultuurgeschiedenis in, met achtereenvolgens de hoogleraren Enklaar, Hugenholtz en Mayke de Jong. Zo langzamerhand is dit een traditie geworden met een geschiedenis van bijna vijftig jaar. De huidige hoogleraar De Jong is overigens een voorbeeld van hoe je jezelf ook aan een school kunt ontworstelen. De Amsterdamse school waarin zij is opgeleid, was in feite de school van Oppermann. Min of meer op eigen kracht koos zij voor de mentaliteitsgeschiedenis.

Links-liberaal

De oorkondenschool van Oppermann en de koloniale school van Gerretson zijn feitelijk de enige twee voorbeelden waar ooit gesproken is van een Utrechtse school. Voor de rest is er niet veel

meer dan enkele (toevallige?) parallellen en overeenkomsten die alleen met veel fantasie tot een Utrechtse traditie verheven kunnen worden. De doofheid van zowel Oppermann, Gerretson als Geyl is toch echt toeval al symboliseert het misschien een typisch Utrechtse zelfgenoegzaamheid. Genoemde historici, maar ook iemand als Von der Dunk, kan een zeker egocentrisme niet ontzegd worden.

Opvallender is, we lezen erover in de bundel, dat veel Utrechtse historici journalistiek actief waren: G.W. Kernkamp, C.D.J. Brandt, P. Geyl en H. von der Dunk. Een traditie die ook nu nog leeft: Hans Righart heeft wekelijks een column in *HP/De Tijd* en Maarten van Rossem werd een mediaster toen hij voor de televisie op zijn gebruikelijk ironische wijze de inauguratie van Reagan van commentaar voorzag. En veel van de Utrechtse historici hadden hun hart links van het midden. Behalve genoemde 'journalisten' was bijvoorbeeld oud-historicus H. Bolkestein (1915-1942), in tegenstelling tot zijn verre familielid Frits, toch echt een volbloed sociaaldemocraat met heel wat aandacht voor de economische geschiedenis van het oude Griekenland. Zijn opvolger J.H. Thiel (1946-1964) had een grote afschuw van totalitaire regimes en ook in zijn geschiedwerk onthield hij zich niet van een oordeel over 'dictators' uit het verleden zoals bijvoorbeeld Julius Caesar. Men was links maar toch vooral ook liberaal, al voelden velen zich aangetrokken tot de PvdA. Ook marxist Th. van Tijn was lid van die partij, maar zijn hart zat toch wat linkser dan dat van de anderen. Op een bepaalde manier is hij altijd een Amsterdammer gebleven. Tijdens zijn professoraat werden zelfs medewerkers aangesteld die lid waren van extreem linkse splinters als de KEN. Toch was Van Tijn ook weer niet zo'n vreemde eend in de bijt. G.W. Kernkamp had zich al in 1901 uitvoerig met marxistische geschiedschrijving beziggehouden.

Een andere constante in Utrecht is de historiografische belangstelling, met als bekendste namen Kernkamp (*Van mensen en tijden: studiën over geschiedschrijvers*), Geyl (*Napoleon voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*), Hugenholtz (*Gestalten der geschiedenis*) en Von der Dunk (*De organisatie van het verleden*). Er is een sterk gevoel dat, in de woorden van Geyl, geschiedenis een discussie zonder eind is. Geschiedschrijving als tijdsgebonden plaatsbepaling van waar je staat ten opzichte van het verleden.

De historiografische traditie verwijst misschien naar een zeker waarde-relativisme dat op zijn beurt weer samenhangt met een breed gedeeld agnosticisme. Dit agnosticisme werkt niet alleen positief. In verband met Geyl heeft Rogier wel eens gesproken over een gebrek aan geestelijke diepte. In het algemeen is er in de Utrechtse traditie weinig gevoel voor zaken als religieuze inspiratie of gedrevenheid. Utrechtse historici zijn pragmatisch ingestelde 'gezond verstand' historici van wie geen grote en meeslepende visies zijn te verwachten.

Marginaal

'Utrechtse' geschiedenis zou ook geschiedenis van Utrecht kunnen zijn. Maar daar is in Utrecht nooit veel aandacht voor geweest. Natuurlijk, iemand als G.W. Kernkamp heeft zich uitvoerig met de geschiedenis van de Utrechtse universiteit beziggehouden. Het grote gedenkboek uit 1936 stond mede op zijn naam, net zoals bij een volgende herdenking (1986) vanzelfsprekend ook een Utrechtse historicus in de redactie zat. C. Offringa's dissertatie ging over 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht en verder schreef deze Utrechtse historiograaf over zorg voor het milieu in het 19e-eeuwse Utrecht. Bij een andere grote herdenking, in 1987 van de patriotten, leverden Utrechtse universiteairen een belangrijke bijdrage aan het *Jaarboek van Oud-Utrecht* over dat onderwerp. Maar het lijkt toch of de geschiedenis van Utrecht

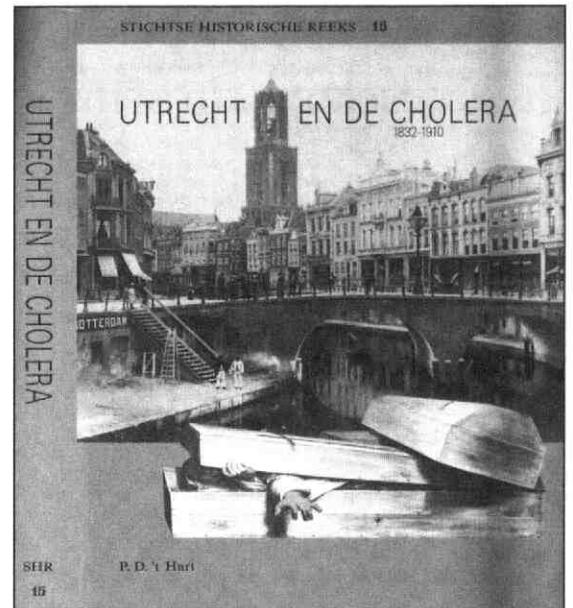
meer gedragen werd door Utrechtse archiefmensen als J.E.A.L. Struick dan door medewerkers van het Utrechtse Instituut voor Geschiedenis. Twee belangrijke uitzonderingen zijn P.D. 't Hart en - in mindere mate - J.M. van Winter.

Het aantrekkelijke van de afdeling sociaal-economische geschiedenis heb ik altijd gevonden dat studenten al vroeg in de opleiding het archief ingestuurd werden. En omdat het Utrechtse archief het meest in de buurt was, lagen Utrechtse onderwerpen voor de hand. P.D. 't Hart heeft dit als geen ander bevorderd. Zelf promoveerde hij in 1983 op de demografische studie *De stad Utrecht en haar inwoners*. Vooral na zijn afscheid van de Utrechtse universiteit volgde een stroom van publicaties. Als veelschrijver over Utrecht is hij de opvolger van mensen als Struick en Van Hulzen. Net als zij wil ook hij een breed publiek aanspreken.

Marietje van Winter is jarenlang aan de afdeling middeleeuwse geschiedenis verbonden geweest. Voor het grote publiek is zij bekend geworden door haar publicaties over middeleeuwse kookboeken. Maar ze nam haar studenten ook mee op onderzoek naar het rijke middeleeuwse verleden van Utrecht. Zo is ze bijvoorbeeld geobsedeerd door de loop van de Rijn in middeleeuws Utrecht. Haar afscheidscollage uit 1988 had als titel *Utrecht, centraal of marginaal?* De laatste jaren zijn er een aantal boeken verschenen over middeleeuws Utrecht, maar in zijn algemeenheid kan toch gesteld worden dat Utrecht bepaald niet centraal stond in het werk van de Utrechtse historici. Een uitzondering is misschien Louise van Tongerlo.

Conclusie

Dus, nogmaals, waarin schuilt het 'Utrechtse' in de Utrechtse geschiedschrijving? Het antwoord is dat het in de geschiedenis zelf schuilt. Het Utrechtse zit in de couleur locale en in een reeks van

anekdotes die tot de dag van vandaag op de vakgroep verteld worden. Het is misschien niet zoiets stevigs als een eigen 'school'. Maar de vakgroep heeft wel een eigen geschiedenis die specifiek Utrechts is. 'Utrecht' is een verzameling van gezamenlijk gedeelde anekdotes over kleurrijke voorgangers, geplaatst binnen de couleur locale van de Utrechtse binnenstad. De verhalen over Geyl en Gerretson en over Boogman en Van Tijn vervullen een belangrijke, identiteitsversterkende functie. In de beeldvorming 'waren' zij Utrecht, zoals ook nu nog enkele toonaangevende historici het gezicht naar buiten bepalen. De invloed van de kleurrijksten onder hen, reikte zelfs over het graf heen. Geyl is hiervan het meest sprekende voorbeeld.

En tenslotte is er nog zoiets als beeldvorming achteraf. Mensen willen zich thuis voelen op hun instituut en wat ligt er voor een historicus meer voor de hand om daarbij onder andere houvast in het verleden te zoeken. De bundel *Geschiedenis in Utrecht* is samengesteld door een vakgroep die zichzelf een identiteit wil verwerven en daarvoor naar het verleden kijkt. En zoals bekend kan ieder altijd wel wat van zijn gading vinden in die oneindige grabbelton die geschiedenis is. Een

P.D. 't Hart heeft zich ontwikkeld tot een veel-schrijver over Utrecht. Omslag van zijn boek *Utrecht en de cholera* uit 1990.

Een Utrechtse school in de geschiedschrijving?

aardig voorbeeld is hoogleraar sociaal-economische geschiedenis J.L. van Zanden, die enkele jaren geleden uit Amsterdam is overgekomen. In de bundel schrijft hij over J.G. van Dillen, 'een miskende Amsterdammer in de Utrechtse school' zoals deze in de titel omschreven wordt. Nu zal de zeer produktieve Van Zanden zichzelf wel niet miskend voelen, maar enige verwantschap met zijn ambtsvoorganger, zowel wat betreft leeropdracht als Amsterdamse herkomst, zal toch aan de basis van dit artikel hebben gelegen. Zelfs de buitenbeentjes worden in de traditie ingepast! Geschiedschrijving is een constructie achteraf. Je zoekt in het verleden overeenkomsten en verschillen. De geschiedenis wordt voortdurend aan het nieuwste heden aangepast. Als je maar lang genoeg kijkt, ontstaat er vanzelf iets als een 'Utrechtse school'.

E. Jonker en P. van Hees (redactie), *Geschiedenis in Utrecht. Bestaat er een Utrechtse school in de geschiedbeoefening?*, verschenen in de reeks Utrechtse Historische Cahiers 15 (1994) nr. 3, een uitgave van de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht. ISBN: 90-72131-26-6. Prijs: f 20.

Mededelingen

De Opstand in Utrecht, 1555-1588

*Nieuwe educatieve projecten in
Domkerk en Catharijneconvent*

In 1995 en 1996 is 'De opstand in de Nederlanden 1555-1588' eindexamenonderwerp voor alle middelbare scholieren met Geschiedenis & Staatsinrichting in hun pakket. Dit thema is zo rijkelijk vertegenwoordigd in de stad Utrecht dat Museum het Catharijneconvent en de Domkerk er een speciaal project over hebben gemaakt.

In 1581 ging de Domkerk over in reformatorische handen. Een jaar daarvoor hadden de beeldenstormers hun werk gedaan. De sporen van de opstand zijn nu vrijwel nergens zó zichtbaar als in dit gebouw. Het project van de Dom bestaat uit drie onderdelen. De rondleider schetst eerst een kader, om de leerlingen een beeld te geven van de situatie in de (aarts)bisschopskerk vlak voor de opstand. Vervolgens doen de leerlingen een zelfstandig onderzoek op drie locaties in de kerk die duidelijke sporen dragen van de beeldenstorm. Zij doen dit aan de hand van een observatieschema. Tot slot formuleren ze zelf enkele brandende vragen, die zij ook kunnen stellen aan de rondleider. Deze zal proberen de vragen zo bevredigend mogelijk te beantwoorden of aan te geven waarom dat niet kan. De educatieve dienst van de Domkerk tracht met deze onderzoeksmatige manier van werken, op basis van beeldbronnen, aan te sluiten bij de vernieuwingen in het geschiedenisonderwijs. In Museum het Catharijneconvent neemt de rondleider leerlingen mee naar het gedeelte van de

vaste expositie dat gewijd is aan het godsdienstig leven in de tweede helft van de zestiende eeuw. Beeldenstormpuin uit de kerk van Woerden, satirische prenten en schilderijen over onmatige monnikken en hoogmoedige pausen, heiligenbeelden en relieken geven hen een beeld van de turbulente religieuze ontwikkelingen in de periode 1555-1588. Tijdens de rondleiding werken de leerlingen ook aan enkele opdrachten, waarmee zij zich een oordeel moeten vormen over een schilderij of prent.

Beide programma's kunnen in combinatie of los van elkaar worden uitgevoerd tot zomer 1996. Voor meer informatie over de programma's, tijden, kosten, materiaal etc. kunt u zich wenden tot

- Museum Catharijneconvent, Afdeling Presentatie en Communicatie, tel. 030-313835
- Domkerk, tel. 030-310403

Te koop aangeboden :

- * Jaarboekjes Oud Utrecht 1933 t/m 1964
 - * Maandbladen Oud Utrecht 1943 t/m 1957 (niet compleet)
- Prijs n.o.t.k.
Mevr. A Sprenger - den Uyl
Voorstraat 5
3633 BA Vreeland
tel.: 02943 - 1350

*Had deze zedepest, van geyle liefde dronken,
Zijn schadelijk vergift de jeugd niet ingeschonken;
En school en tempeltwist onsteken met geweld,
Hij waar verhoogt, die nu met schande legt geveld.*

Petrus Burmannus,
1668-1741.
Coll. Universiteits-
museum.
Foto Jac. P. Stolp.

Dit spotticht is in 1709 gepubliceerd naar aanleiding van het gedrag van niemand minder dan Petrus Burmannus, hoogleraar in de historie, welsprekendheid en staatkunde te Utrecht. Die welsprekendheid

daar kan Diana van meespreken!

Diana van Woudenberg is op 22 mei 1687 gedoopt in de Jacobikerk als dochter van Johannes van Woudenberg, grutter en burger van de stad Utrecht en Diana van Spangen (ook wel Van Spaenjen genoemd). Zij heeft verschillende broers en zusjes. Diana gaat in een dienstje in Den Haag en dat valt niet mee, want het gezin Groenesteijn aan de Nieuwe Molstraat heeft 10 kinderen. In september 1708 is Diana bij haar moeder (haar vader is gestorven) in Utrecht om kermis te vieren. Dan komt zij vrouw Kok tegen. Voor notaris Johan Bosch wordt op verzoek van de moeder van Diana op 27 maart 1709 een attestatie (verklaring) afgelegd door twee vroedvrouwen over het gebeurde in een huis aan de Ridderhofstad in Utrecht op woensdag 13 maart 1709:

Diana van Woudenberg krijgt "jegens den avond den arbeijd op den hals" en vroedvrouw Maria de Lange wordt ontboden. Zij verklaart dat er "nog geen apprentie was tot verlossinge" en ook "dit werk

zal hier wat swaar vallen, hier moet men nog een vroedvrouw bij halen". Judith Pome komt op donderdag tegen 2 uur en verklaart na onderzoek: "dit is hier nog een beslote werk, het zal der scherp afflopen". Toen de moeder de "dogter, zittende op den stoel heeft gevraagd, wel susje, wel kind, hoe komt gij daar toe? Waarop der requirantes dogter met schrijvende oogen antwoorde, hoe ik daar toe gekomen ben, moeder, dat zoude de beste konnen gebeuren. Als zij verhaalde hoe dat zij door vrouw Kok "ware misleijd ende bedrogen". Deze vrouw Kok (volgens andere verklaringen een "olijk hoerhuys in de Bakkersteeg hebbende") heeft haar wijsgemaakt dat zij een goed dienstje voor haar weet en dat zij de volgende dag maar terug moet komen. Dan is daar ook professor Burmannus en men vraagt haar naar boven te gaan om een en ander rustig te kunnen bespreken. Boven heeft zij "aldaar vinden staan twee botteljes met wijn en twee wijnroemertjes en een witte schotel met koekjes en krakelingen". Plotseling moet vrouw Kok naar beneden, waarop "den professor Burmannus zijn paruijk hadde afgezet, in't net gerold en op de kast gelegd, dat hij daar op de schorteldoeksband hadde los gemaakt, haar ontkleed en twee maal vleijselijk met haar geconverseert". Op de vraag of dit de waarheid is, antwoordt Diana: "Jaa en dat zij noyt, nog voor, nog naa van een man ware bekend geweest als van den professor Burmannus. Daar sy in zeer sware angsten en benaudheyt zijnde en als voor de poorten des doods, voegende daar bij dat het zoo waar ware als et een God in den hemel ware, roepende als God tot getuygen ende zeggende al waare het dat van stuk tot stuk wierde gehakt en met vier peerden vaneen getrokken, ik zoude niet anders kunnen zeggen dat zij lijdten mogte, dat God haar dus op den stoel liet zitten zoo zij de waarheijt niet hadde verklaard. Op welke woorden aanstonds God den heere zodanige schielijke ver-

anderinge gaff tegens onzer attestanten verwagtinge, dat des requirantes dogter verlostte ontrent vijf uuren van een zoon, dat agt maanden gedragen waren. Waarop de omstanders zeijden, dat kind ziende: Wel, wat lijkt dat kind zijn vader, zoo net ende zoo wel, jaa zelfs tot het kuytje in de kin". Ook buurvrouwen verklaren professor Burmannus goed te kennen en dat het kind net als hij heeft: "een kloofje in zijn kin, een breed voorhoofje, een rond aangesigie off rond tronitje, roye lipjes en een gestadig wesentie". Er volgt een proces en professor Burmannus wordt ondanks zijn ontkenning veroordeeld tot betaling van fl. 3000,- wegens defloratie (ontmaagding) en fl. 300,- kraamkosten, verder dient hij tot onderhoud van het kind fl. 3,- per week te betalen, dit alles cum expensis (met de onkosten). Schanddichten volgen en hij wordt er van beticht meer onechte kinderen te hebben. In 1715 vertrekt hij naar de universiteit van Leiden.

En de zoon? Zijn doop is in Utrecht niet te vinden. Wel is er een besluit van de kerkeraad op 4 oktober 1709 dat een zekere vroedvrouw, niet met name genoemd, niet meer aan het avondmaal mag deelnemen. Ze is een aantal keren niet op de oproep verschenen en nu wil ze niet zeggen waar een bepaald (?) onecht kind is gedoopt. Diana van Woudenberg trouwt op 20 januari 1711 met Johannes Rennewee (Runnewee, Rendeweg) en nadat ze weduwe is geworden hertrouwt ze in 1731 met Martinus van Cleef. Ze sterft in 1751, ogenschijnlijk kinderloos?

Bronnen

GAU, notariële archieven, inv. nr. U 146 a 1 aktenr. 101, 105, 108.1 en 108.2; GAU collectie DTB; GAU Arch. van de Kerkeraad van de Ned. Herv. Gemeente, inv. nr. 12; Gedrukt verslag van het proces voor het Hof van Utrecht, bibl. GAU XX B 58; spotticht bibl. GAU XX B 56.

Louis Cornelis - Loek - van Santen is in 1920 geboren in de Goedestraat te Utrecht. Toen de oorlog uitbrak was hij twintig. In onderstaand verhaal vertelt hij over het dagelijks leven in de laatste oorlogsjaren in Utrecht.

Een door de Utrechtse kerken georganiseerde voedseluitdeling. Foto: GAU, Verz. 156 (11)

Stroomloos

Na de spoorwegstaking in september '44 was het snel gedaan met de energievoorziening. Van hogerhand kwam de verordening dat alles behalve wat van belang was voor de Duitse oorlogsvoering en voor de voedselvoorziening van Nederland, alsmede een beperkt aantal ziekenhuizen afgesloten zou worden van de elektriciteitsvoorziening. Dit was op zichzelf nogal een gecompliceerde ingreep. Hoewel modernisering van het elektriciteitsnet al een aantal jaren voor de oorlog was ingezet waren er vooral in de oudere binnenstad en buitenwijken nog wat objecten die nog niet volledig aangepast waren. Bovendien was het met oog op bovenstaande vrijstellingen niet mogelijk gehele blokken buiten bedrijf te stellen door het afkoppelen van transformatorhuizen. De afsluitingen moesten dus pand voor pand plaatsvinden en dit gebeurde aldus wijksgewijze door in de huizen de panden de hoofdzekering uit de aansluitkast te verwijderen, waarna de kast ver-

zegeld werd. Maar de Duitsers stonden wel toe dat de uitgenomen hoofdzekeringen het eigendom bleven van de bewoner. Bovendien zagen de achtertuinten van de wel aangesloten panden zoals bakkerijen er al snel uit als gepavoiseerde oorlogsschepen, maar dan zonder vlaggen en lampen.

OZO

Bijna alle burens kregen een 'stekkie'. Helaas was onze naaste bakkerij wat te ver weg, maar wij ontvingen hulp uit een geheel andere hoek. Ons schildersbedrijf annex autospuiters zal al lang zonder werk en personeel. Alleen mijn oudere broer deed nog wel eens wat klein spuitwerk voor goede relaties. Maar de materialen raakten ook op en veel maakte het dus ook niet meer uit dat de luchtcompressor en afzuigventilatoren dan niet meer gebruikt konden worden. Veel erger was het dat we niet meer naar de BBC konden luisteren. Daar moest iets aan gedaan worden, maar hoe? De redding kwam in de gedaante van een ambtenaar van het energiebedrijf die de stroom kwam afsluiten. Een uiterst aimabele, spraakzame man die de zekering uitnam, het kastje verzegelde en mijn broer de zekering overhandigde met de woorden: "Alstublieft meneer die zekering blijft van U. Het kastje is verzegeld zoals U ziet en U weet natuurlijk dat het ten strengste verboden is het zegel te verbreken en de stroom weer aan te sluiten. Nou meneer U ziet er niet naar uit dat U zoiets zal doen, maar er zijn figuren meneer...die nemen een stopnaald en dan peuteren ze het zegel open en dan ...kijk maar" (en iets dat op een grote stopnaald leek uit zijn tas nemend, peuterde hij het loodje open, schoof het van het ijzerdraad en weer erop, kneep met een tangetje het loodje ver dicht en ging verder met zijn betoog) "de zekering er weer in...maar dat is levensgevaarlijk meneer als je het niet met een geïsoleerde tang doet. En...nou ja, U weet dat het niet mag, dus dan ga ik maar naar de volgende klant.

Dag meneer... en..uh..OZO!" En met deze in die dagen zo gangbare begroeting, de beginletters van het 'Oranje zal Overwinnen', ging hij weer op weg naar de volgende klant. Twee minuten later zaten wij weer 'aan de stroom'.

Hongerwinter

De kerken deden in de hongervinter hun best de ergste krepeergevallen wat te helpen. Na lang onderhandelen was het de Utrechtse kerken namelijk gelukt om toestemming van de bezetter te krijgen om - op eigen kosten en verantwoording - enige weken lang een beperkt aantal warme maaltijden te verstrekken aan de meest schrijnende gevallen. Met welwillende hulp van een aantal agrariërs en handelaren werd (al dan niet zwart) de hand gelegd op een bescheiden hoeveelheid voedsel als wortelen, uien, kool, aardappelen etc en de benodigde brandstof voornamelijk hout. Voor de bereiding werd een beroep gedaan op een aantal bakkers en banketbakkers in de verschillende wijken. Zij beschikten nog over elektriciteit voor hun bedrijf, omdat zij nodig waren voor de voedselvoorziening. Banketbakker Koot in de Goedestraat was een van hen. Koot (Tom voor zijn vrienden) was behalve een zeer vakbekwaam banketbakker, ook een zeer vriendelijk, ruimhartige en sociaalvoelend man en hij stelde zijn niet geringe capaciteiten, zijn bakkerij en zijn ingrediënten graag ter beschikking. Omdat zijn bakkerij al lange tijd op een laag pitje draaide en hij (behalve zijn vrouw) geen hulp had, vroeg hij mij - toen een 24 jarige onderduiker en medebewoner van de Goedestraat - hem als keukenhulp te assisteren, uiteraard zonder geldelijke vergoeding, maar met het vooruitzicht van eenmaal per week een eenvoudige warme maaltijd. Vooropgesteld natuurlijk dat er genoeg overbleef na de uitdeling. Indien mogelijk dan ook nog voor de rest van ons gezin bestaande uit zes volwassenen waarvan drie onderduikers. Dit aanbod greep ik natuurlijk met beide handen aan.

L.C. van Santen

Keukenhulp

En zo was bakker Koot in het voorjaar van '45 vier weken lang in de gelegenheid zijn kunst te tonen bij het eenmaal per week bereiden van een warme maaltijd voor circa 100 personen die hiervoor van de kerk een bon ontvingen. Uiteraard voornamelijk stampot, maar smaakvol en van klasse. Mijn werk als keukenhulp bestond uit het wassen van groenten, het schillen van uien en aardappelen, het hakken van hout en takken voor de oven en behulpzaam zijn bij het uitdelen, 1 liter per persoon. Voor dag en dauw begon ik hiermee in zijn bakkerij aan de Frederikastraat. Om half een 's middags was de uitdeling, maar al uren van te voren stonden de kleumende stakkers buiten in de rij met hun pannetje. Soms kwamen de waterlanders bij het zien van zoveel ellende, maar het schillen van al die uien bracht gelukkig een welkome camouflage. Eenmaal was er zelfs vlees! De herkomst bleef een raadsel, evenals de aard, maar het zag er goed uit al was het bij lange na niet voldoende voor een sudderlap of een karbonade voor iedereen. Maar Koot maakte er voor iedereen een prachtige schijf - wat hij noemde - paardenvlees van. Een soort zult met kruiden en gelatine uit zijn eigen voorraad. Na de uitdeling was het afwassen en schoonmaken en omstreeks drie uur zat het werk erop. Het overgeschoten eten - soms wel twee liter of nog meer - werd in een pan gedaan en dan was het tijd voor de operatie 'homerun'. Terwijl mevrouw Koot in de deuropening van de winkel de Goedestraat in het oog hield, verkende Koot zelf de Frederikastraat en als alles veilig was kwam de kreet "Ja Loek..hollen..". En als een geoliede bliksemstraal rende ik met mijn pannetje onder de arm vijftig meter naar huis, waar mijn oudere zus al klaar stond om snel de voordeur open te doen. Binnen stonden de borden al op tafel en brandde het noedkachelletje om heerlijk te kunnen genieten van het wekelijkse feestmaal.

VONDSTEN

Bij toeval dook deze foto onlangs op in het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum. Een foto die gezien de dit jaar uitgebreide herdenking van 50 jaar bevrijding een extra actueel tintje heeft. De foto roept een aantal vragen op, die wellicht door welwillende lezers beantwoord kunnen worden. Wat is hier afgebeeld en in welk jaar speelt dit zich af?

Een paar aanwijzingen geeft de foto zelf. Zo is hij genomen in de Wijde Begijnestraat ter hoogte van de Breedstraat. Er vindt een optocht plaats van de NSB en de Nationale Jeugdstorm. Zoals elke optocht trekt ook deze meelopers en kijkers, zij het dat in oorlogstijd deze woorden een andere geladenheid krijgen. Lettend op de nog volgende lange reeks jongens en meisjes komende vanuit de Van Asch van Wijckskade, moet de optocht een grote omvang gehad hebben.

De autobus (lijn 1, nr 64) die zichtbaar is op de foto heeft een houtgasgenerator achterop gemonteerd. De eerste bus op houtgas reed al in 1940, bus nr 64 kreeg de generator begin 1941.

Op de zijkant van de bus is een reclamebord te zien voor sigaretten van het merk 'Turmac' met als ondertekst 'bouquet special'. De bus is een Opel, welke in bedrijf genomen is in 1938. Op 4 september 1944 is deze bus (nr 64) samen met de andere nog in rijdbare staat verkerende bussen meegenomen door de bezetter. De bevrijding leek nabij en in allerlei evacueerden de Duitsers hun mensen en bezittingen richting de oostgrens.

Verdere gegevens lijkt de foto niet prijs te geven. Intrigerend is het wel om de diverse gelaatsuitdrukkingen te bekijken. Variërend van de vrolijkheid van een kind bij het meelopen met een optocht, tot de - wellicht gespeelde - ongeïnteresseerdheid van een fietser die er alleen maar snel voorbij wil en het fanatisme van het jeugdstormlid met een tot in de vingertoppen doorgevoerde gedisciplineerde houding.

Informatie over de bus is afkomstig uit: M.R.A. Velthuis, *Van de Dion Bouton naar DAF-standaard, Zaltbommel 1980*

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

J. R. HOOGEZAND

ATELIERS VOOR BINNENHUISKUNST
B.V.

UTRECHT
OUDKERKHOF 25
TEL. (030) 31 52 51

3512 GJ UTRECHT

FAX (030) 367144

**KERSBERGEN INSTALLATIE-
TECHNIEKEN B.V. UTRECHT**

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- * Elektra
- * Klimaat
- * Sanitair
- * Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

**Tijdschriften
wil ik als hobby voor u
INBINDEN**

**Redelijk tarief en
100% handwerk.**

**Co Passenier,
tel. 030-930867
(na 18.00 uur)**

**„Hier had uw
advertentie
kunnen staan”**

De juiste dosering voor doeltreffende bestrijding
en vaak is ons advies al voldoende

afdeling Ongedierte Bestrijding

Reinigings- en Havendienst Utrecht
Tel. 030 - 443986

Oud-Utrecht, een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst

Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums

Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.

Op lezingen en forums worden historische en actuele onderwerpen behandeld.

Tijdschrift, Jaarboek en Kroniek

Het blad Oud-Utrecht, twee-maandelijks tijdschrift, geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen.

Behalve het Jaarboek en het tijdschrift ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek.

De Oud-Utrecht-Prijs

In 1992 is de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekend aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.

 Muus

Makelaardij in
onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

Janssen & Bouineau Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 54 32 12, Fax 030 - 54 32 11

JSB

FINANCIËEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

ANTIQUARIAAT DESTOUCHES

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

Donderdag 11-21 uur

Vrijdag 11-18 uur

Zaterdag 11-17 uur

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILHEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118

UTRECHT

TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CENE

CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

L' Tsoot 1903

OUDE Utrecht

68e jaargang nummer 4

Het Utrechtse bevrijdingsfeest van 5 mei 1955

Boekenschouw

Tussen distantie en betrokkenheid

Drie visies op de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog

*Onthulling van het
beeldje Kathrijn
van Leemput.*

Bibliotheek der
Hogeschool
Utrecht

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godthelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jaansstraat 17-19

3512 G.M. Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER

■ van Data tot Druk

Vriestantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
68e jaargang nr. 4
juli/augustus 1995
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 47,- per jaar (26- f 30,-; 65+ f 41,- per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw,
telefoon: 03645-62930.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dollin, M. van Hattem,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
B. van Santen, E. Tigelaar,
M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druck: De Boer Couperus.

Oud-Utrecht, Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
26 augustus '95, verschijningsdatum
1 oktober.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden: illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

De redactie mag zich de laatste tijd gelukkig prijzen met het binnenkomen van een aantal grote artikelen. In dit nummer treft U bijvoorbeeld twee artikelen aan die uitgebreid ingaan op de herdenking van de bevrijding in Utrecht, toen en nu.

Een gevolg van dergelijke grote artikelen is echter wel een worsteling met de beschikbare ruimte in Oud-Utrecht. In het vorige nummer leverde het aantal grote stukken een zodanig probleem op, dat in sommige vaste onderdelen flink gesneden moest worden. Ditmaal is er voor gekozen om enkele vaste rubrieken tot hun volle recht te laten komen en voor eenmaal de rubriek 'Vondst' te laten vervallen. Wij hopen op Uw begrip daarvoor, want het gaf de redactie de mogelijkheid de Utrechtse stervoetballer Tonny van der Linden uitgebreid aan het woord te laten in Ooggetuige.

Tenslotte wenst de redactie de heer Ton Simonis van drukkerij De Boer-Couperus van harte te bedanken voor zijn jarenlange trouwe en betrouwbare medewerking aan de totstandkoming van het blad. We wensen hem een plezierige en boeiende VUT-tijd!

Inhoud

Van de redactie	75
Het Utrechtse bevrijdingsfeest van 5 mei 1955 <i>Edwin Maes</i>	76
Boekenschouw	82
Ooggetuige	84
Agenda	86
Tussen distantie en betrokkenheid Drie visies op de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog <i>Wim Berkelaar</i>	87
Van de leestafel	92
Schandaal	93

Het Utrechtse bevrijdingsfeest van 5 mei 1955

Op 5 mei 1995 vierde Utrecht zijn 50ste bevrijdingsjaar. Een groot bevrijdingsfeest zou deze speciale gelegenheid zijn glans hebben moeten geven, maar als men afgaat op de beelden van de Stadsomroep en reacties in de plaatselijke kranten, dan viel de viering bij vele (vooral oudere burgers) tegen.

Daarmee was dit feest geen uitzondering. In de periode na de oorlog heeft het bevrijdingsfeest nooit op veel animo kunnen rekenen. Behalve dan op 5 mei 1955, het absolute hoogtepunt van alle vieringen. Wat waren hiervan de oorzaken en waarom was het bevrijdingsfeest van 5 mei 1955 zo bijzonder?

Tussen 1946 en 1995 kende de viering van het bevrijdingsfeest veel pieken en dalen. Van grote invloed daarop was vooral het debat over de overheid over een al dan niet te geven vrije dag. De viering van de vijfde mei werd niet door iedereen als wenselijk beschouwd. Voor een deel van de bevolking was de vijfde mei niet de werkelijke bevrijdingsdag (verschillende delen van het land werden op verschillende data bevrijd). Daarnaast bleven de naoorlogse kabinetten en de Stichting van de Arbeid het als een onoverkomelijk bezwaar zien dat een gehele werkdag zou uitvallen.

De periode onmiddellijk na de oorlog was er één van 'herstel en vernieuwing', aldus de leuze van het kabinet Schermerhorn-Drees in 1945. De viering van de bevrijding zou ten koste gaan van de wederopbouw van het land. Voor de vijfde mei 1946 werd daarom van regeringswege niets bepaald. Koningin Wilhelmina had een plan van minister-president Schermerhorn, om op koninginnedag (31

augustus) tevens de bevrijding te herdenken, verontwaardigd van de hand gewezen. De viering werd aan het particulier initiatief overgelaten.

In 1947 mocht (het was niet verplicht) op de vijfde mei de middag vrij worden gegeven. In 1948 echter werd bepaald dat die vrije middag pas om 16.00 uur zou beginnen. Deze regeling bleef tot 1954 gehandhaafd. Op voorstel van minister-president Drees en met instemming van de Stichting van de Arbeid werd in 1954 bekend gemaakt dat Koninginnedag (30 april) tevens als bevrijdingsdag zou worden gevierd.

Tien jaar na het einde van de tweede wereldoorlog werd de vijfde mei in 1955 wel een nationale feestdag. Maar in 1958 werd besloten dat de bevrijding voortaan alleen nog in de lustrumjaren officieel zou worden herdacht.

Ongetwijfeld heeft dit omslachtig beleid bijgedragen tot de devaluatie van deze dag en zijn betekenis. Maar daarmee alleen kan de moeizaamheid, waarmee de bevrijdingsdag wordt gevierd, niet worden verklaard.

De periode 1946-1955

In de periode van 1946 tot 1955, waarin de overheid ten aanzien van het bevrijdingsfeest weifelend optrad, werd het bevrijdingsfeest elk jaar in Utrecht gevierd. Het Comité Nationale Feestdag, een particulier initiatief, nam de

organisatie van de viering voor een groot deel op zich.

De bevrijdingsfeesten van 1946 en 1947, waarbij de middag mocht worden vrijgegeven, waren een groot succes. Het feit dat van 1948 tot en met 1953 de vrije middag pas om 16.00 uur zou beginnen zorgde voor een daling van activiteiten. Het bevrijdingsfeest verplaatste zich die jaren vooral naar de avond met stadionspelen, volle cafés, muziek en bevrijdingsbals.

De viering in 1953 was een dieptepunt wat betreft omvang en organisatie. Het *Utrechts Nieuwsblad* schreef: "Bevrijdingsfeest in Utrecht was als bijna overal elders te lande een dag zonder feest. Het verplichte vrijaf was door de regering van het rooster geschrapt en dus werkte bijna iedereen door, maar niet met instemming. Waar was na een avond rouw om de gevallen, de sfeer van blij herinneren van die onvergetelijke grootse dag aan het eind van de oorlog en bezetting, de dag der bevrijding? Hoe was het mogelijk opnieuw die dag van het gloriëren der vrijheid te beleven, in een werkende stad, een werkend land? Na rouwherdenking was er geen opgang meer naar een hoopvol verschiep. Een deel van ons volk wenste het niet zo".¹

De oorlog lag nog vers in het geheugen en daarom werd er ook op gewezen dat het bevrijdingsfeest een dankfeest was en al te wilde uitbundigheid dus uit den boze. Op 6 mei 1949 plaatste het *Utrechts Nieuwsblad* naast de verslagen van het bevrijdingsfeest de volgende ingezonden brief. "M. de R., Het was mij een grote voldoening om aan de vooravond van de dag der bevrijding deel te kunnen nemen aan de stille om-

De optocht van gemeentendiensten, 1957. Voorop de Monumentenzorg-wagen.

Foto: Sector Monumenten

gang. Maar zijn er werkelijk mensen te vinden, die van 5 mei een nationale feestdag willen maken? Wij nuchtere Nederlanders zouden toch niet graag zien, dat zij die tijdens de oorlog dierbaren verloren hebben en hun verlies op deze dag nog ernstiger voelen, achter een hoempa-orkest aan gaan lopen? Nu is het zo, dat een deel van het Nederlandse volk feestviert en een ander deze dag in herdenken doorbrengt. Laat 5 mei geen nationale feestdag zijn, maar een dag van stille overdenking! J.R.¹²

Na 1953, een jaar waarin het bevrijdingsfeest nauwelijks meer werd gevierd, verdween het C.N.F. en nam 'Stichting Stads-

ontspanning' (S.S.O.) de organisatie van de viering op zich.

Op verzoek van het gemeentebestuur droeg de S.S.O. jaarlijks zorg voor de 5 mei viering. De S.S.O. verzorgde, gedurende het gehele jaar, verscheidene activiteiten in de stad (van zomeravondconcerten tot de kerstverlichting) en bestond uit vrijwilligers. De Stichting kreeg jaarlijks een bedrag van de gemeente waarmee de kosten van de activiteiten moesten worden betaald.

5 mei 1955

De viering van 5 mei 1955 kan wat betreft omvang, organisatie en belangstelling van de Utrechtse bevolking als het hoogtepunt van alle gevierde bevrij-

dingsfeesten in Utrecht worden gezien.

Doordat het gemeentebestuur grote groepen van de burgerij inschakelde "kon deze herdenking in Utrecht boven alle godsdienstige en politieke geschillen uitgetild worden en beleefden de Utrechters de feestelijkheden in dezelfde geest van eensgezindheid en verbondenheid, die zo kenmerkend is geweest voor de bezettingsjaren en voor het feest der bevrijding zelf".³

Op donderdagmiddag 5 mei 1955 genieten bijna 10.000 Utrechtse burgers, op acht verschillende plaatsen in de stad, van hun 'meat and vegetables'. Met deze voor Nederland unieke, en daarom door Polygoon verfilmde bevrij-

Het Utrechtse bevrijdingsfeest van 5 mei 1955

dingsmaaltijd, viert Utrecht zijn tiende verjaardag van de bevrijding. Andere hoogtepunten van die dag waren de herdenkingsbijeenkomst in Tivoli, de historische en allegorische optocht en aansluitend het openluchtspel 'Triliber' in een stadion met 7000 toeschouwers en 2000 deelnemers.

Na tien jaar van 'tucht en ascese' was eindelijk plaats voor een uitbundige viering. De wederopbouw was vergevorderd zodat een zekere afstand genomen kon worden van de moeilijke oorlogsjaren. Pas nu was de bevrijding werkelijk voltooid. Aan het succes droeg ook bij dat de overheid het bevrijdingsfeest tot een nationale feestdag uitriep.

Die vijfde mei trok de grote historische en allegorische optocht ongetwijfeld de meeste belangstelling. Ongeveer 2500 mensen namen deel aan de stoet, die een afstand van bijna 7 km door de stad aflegde. Anderhalf uur duurde de tocht langs de op sommige plaatsen vijf tot zes rijen dikke haag van toeschouwers.

Het waren eigenlijk twee optochten want de allegorie werd voorafgegaan door een optocht van de sportverenigingen van Utrecht. Onmiddellijk daarna volgden 12 herauten en 24 bazuinblazers, die de historische stoet voorafgingen, en de praalwagen aankondigden waarop de stedemaagd met het boek der historie troonde. Uit dat boek waren drie episodes gekozen, die ook de onderdelen vormden van het spel Triliber, dat die avond in het stadion zou worden opgevoerd: drie bevrijdingen.

De stoet bestond uit vijf grote delen, die achtereenvolgens uitbeelden de bevrijding van de Spanjaarden (1577), de bevrij-

ding van de Fransen (1813), de bevrijding van de Duitsers (1945), de wederopbouw van Utrecht (1945 - 1955) en tenslotte "De vrouw door alle eeuwen heen smeekt om vrede".

In het eerste deel werd het Spaanse juk verbeeld door het kasteel Vredenburg, dat door de vrouwen onder aanvoering van Trijn van Leemput werd afgebroken. Deze hopmansvrouw werd levendig toegejuicht. Hoge Spaanse bevelhebbers reden in de stoet mee, kasteleins van versterkingen, maar ook eenvoudige burgers en de Staten van Utrecht. Graaf Jan van Nassau, grondlegger van de Unie, werd vergezeld door dertien ondertekenaars. Hun handtekeningen werden, enorm vergroot, meegevoerd op een praalwagen. Zij werden, in het tweede deel, gevolgd door Fransen en Utrechtse burgers uit 1813. Zelfs Napoleon en Marie Louise ontbraken niet. De Fransen werden voortgejaagd door de kozakken, die eerder op de middag de sleutels van de stad al bij de burgemeester hadden opgeëist. Erfprins Willem VI was zelfs in de vissersschuit naar Utrecht gekomen.

De Duitse tijd werd uitbeeld door witte en zwarte figuren (de Duitsers) en door grijze gestalten (het Verzet). Op een wagen, de illegale pers voorstellend, werd een Oranjebulletin herdrukt. Veel applaus was er voor de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten en de jeeps met de Canadese bevrijders. Van alle kranten kwam alleen *de Waarheid* met kritiek: "Dit onderdeel had men in vergelijking tot de voorafgaande twee zeer 'sober' gehouden, verder dan een symbolische 'zwarte massa', voorgesteld door kleine meisjes, kwam men niet. De algemene opinie onder

de duizenden toeschouwers was dan ook, dat deze tijd veel beter tot zijn recht zou zijn gekomen indien men geüniformeerde Duitsers had gekozen. Het geheel wekte nu de indruk dat men poogde de herinnering aan de bezettingsjaren te doen vergeten. De bezetting werd eenvoudig verdonkeremaand, juist op de dag waarop men het feit herdacht, dat we tien jaar geleden van alle onderdrukking en ellende die het fascisme ons bracht, werden bevrijd".⁴

Het deel van de Wederopbouw toonde de nieuwe Utrechtse ambulanceauto en verder een levensgrote olifant (van Van Gend en Loos) en een levensgrote Dieseltrein (van de N.S.), geheel in hyacinten uitgevoerd. De laatste wagen, met de voorstelling 'De vrouw smeekt om vrede', sloot deze lange stoet af.

Inhoud en symboliek

Opvallend aan deze viering was de speciale aandacht voor de jeugd, als symbool voor de toekomst, en de vrouw, als symbool van verzet. Bij de in de ochtend gehouden jeugdappels werd de liefde voor Vaderland en Oranjehuis vooral tot uiting gebracht door het zingen van vaderlandse liederen en afsluitend het hijsen van de Nederlandse vlag. De jeugd moest ook in de toekomst doordrongen zijn van het gezamenlijke ideaal van vrijheid en democratie.

In tegenstelling tot de informatie uit de kranten bleek uit het evaluatie-rapport van het Secretariaat dat het jeugdappél op het Domein uitermate slecht was bezocht. Het slechte weer die ochtend was niet de oorzaak. Er was enige 'deining' veroorzaakt in de

voorbereidingscommissie toen bleek dat het vlaghijsen bij de jeugdappels door militairen zou worden uitgevoerd. Dit was bij de vieringen daarvoor altijd door de jongeren zelf gedaan en de aanwezigheid van de militairen werd als misplaatst gezien. "De medewerking van de militairen was ons inziens juist, ook in symbolisch opzicht, omdat onze vrijheid voornamelijk met militaire steun bevochten is", aldus het Secretariaat in haar evaluatie-rapport.⁵ Kathrijn van Leemput, de vrouw die in 1577 de aanstoot tot de slechting van kasteel Vredenburg gaf, werd deze viering het symbool voor de vrouw in het verzet.

Eerder die ochtend vond op de Bakkerbrug al de onthulling plaats van het monument (gemaakt door de Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hondt) gewijd aan de nagedachtenis van Kathrijn van Leemput. Vóór het monument werd onthuld, sprak burgemeester De Ranitz een inleidend woord, waarin hij deze plechtigheid als één der hoogtepunten van de viering van de bevrijding aanmerkte. "Wij zien", aldus de burgemeester, "in Trijn van Leemput de verzetsgeest, die zich ook in de oorlogsjaren 1940 - 1945 manifesteerde en wij willen door dit monument eer bewijzen aan de vrouwen in het algemeen, die in de bezet-

tingsjaren door karaktervastheid en opofferingsgezindheid de mannen hebben gesterkt in het verzet jegens de onderdrukker".⁶ Tijdens de optocht en ook bij het openluchtspel werd Trijn van Leemput steeds door de bevolking toegejuicht. Kennelijk sprak deze persoon zeer tot de verbeelding. Zij maakte het regionale aandeel in de geschiedenis van de natie herkenbaar, en zo werd ook het nationale bewustzijn aangesproken.

In zowel de optocht als het openluchtspel stonden de drie bevrijdingen van Utrecht centraal. Zowel bij het Spaanse als bij het Franse

Onthulling van het beeldje Kathrijn van Leemput.

*V.l.n.r.:
Pieter d'Hondt,
Kathrijn van Leemput,
Burgemeester De Ranitz.*

Foto: Fotobureau 't Sticht.

Het Utrechtse bevrijdingsfeest van 5 mei 1955

deel van de optocht, liepen naast de Utrechtse burgers bekende vaderlandse figuren als Jan van Nassau en Willem VI in de stoet. Op deze manier werden in de allegorische voorstellingen nationale en regionale elementen met elkaar verbonden. De plaatselijke als ook de nationale gevoelens van de toeschouwers werden zo aangesproken. Een onderdeel als dat van de wederopbouw moest aansluiten op de maatschappelijke realiteit van economisch herstel maar ook vertrouwen geven in de toekomst van het land.

Het hoogtepunt van de avond was het stadionspel 'Triliber', dat door 6 à 7000 mensen werd bezocht en waaraan een kleine 2000 spelers meededen. Onder de toeschouwers bevonden zich de Commissaris van de Koningin en de Burgemeester, de garnizoenscommandant, de wethouders, de raadsleden en tal van andere autoriteiten.

De opvoering 'Triliber' had eveneens de drie bevrijdingen van Utrecht als onderwerp. De bevrijding van het Spaanse juk (van binnenuit), de bevrijding van de Franse overheersing (bevrijding van buitenaf) en tenslotte de bevrijding van het Duitse schrikbewind (van binnenuit en van buitenaf).

De Spaanse episode had als hoogtepunt de oproep van Kathrijn van Leemput tot de slechting van kasteel Vredenburg. Maar niet alles liep even gladjes. De opbouw van een reusachtige Franse adelaar, in de Franse episode, verliep veel te traag en de massale intocht, te paard, van de kozakken was zeer chaotisch. De massale dansen om de Vrijheidsboom en 'een zinrijke bewegingsspel' in

de laatste episode van de Duitse bezetting, maakten het geheel toch tot een groot succes.

Aan het slot van de avond marcheerde de Marinierskapel het stadion binnen en vormden alle spelers de letters van het woord 'Utrecht' op de grasmat.

Omstreeks acht uur die avond waaierde de zeven muziekcorpsen vanaf het Domplein uit naar alle wijken. Op het Neude dansen de volksdansgroepen, in het Julianapark en het Wilhelminapark zag men balletgroepen en op Lepelenburg begon een avondconcert. Drukker was het later op de avond en tot diep in de nacht op het Janskerkhof, waar een volksbal werd gehouden waaraan ook de burgemeester deelnam. De avond werd traditioneel afgesloten met vuurwerk.

De bevrijdingsfeesten na 1955

Na het hoogtepunt in 1955 volgde een geleidelijke neergang. Overziet men de periode van 1956 tot en met 1980 dan valt op dat van een werkelijke inhoudelijke betekenis nauwelijks meer sprake is. Behalve bij de lustrumvieringen werken de meeste mensen overdag waardoor een viering over de gehele dag zinloos wordt. Het feest verplaatst zich dan ook naar de avond, waarin hoofdzakelijk de zogenaamde marswedstrijden plaatsvinden. Op deze evenementen komt nog nauwelijks publiek af; een uitzondering is de viering van 1962 wanneer het Koninklijk paar de stad bezoekt.

Bij de lustrumviering is wel veel publiek aanwezig maar ook daar wordt de opkomst steeds lager, vooral in 1970.

Behalve het jeugdappèl was de optocht tijdens de viering een on-

derdeel waarin inhoudelijk naar de bevrijding kon worden verwezen. De optochten in 1956 en 1957 waren zeer succesvol maar hadden meer een plaatselijk karakter. In 1956 stond de optocht in het teken van eensgezindheid, "wijken tonen hun verbondenheid met groot Utrecht"; in 1957 stond de vooruitgang centraal, in de "parade der gemeentendiensten" waarin de gemeentelijke diensten zich presenteerden (zie foto blz. 77). De optocht in 1960, van het Utrechts bedrijfsleven, had een overwegend reclame-cachet en er was dan ook nauwelijks een verwijzing naar de bevrijding. In 1965 leek het alsof de organisatie weer teruggreep naar de succesformule van 1955. "Driemaal Bevrijding, Driemaal Oranje" had echter meer iets weg van een saaie kostuumoptocht en sloeg dan ook nauwelijks aan bij de Utrechtse bevolking. Daarna was het gedaan met de optochten en moesten de marswedstrijden het hoogtepunt van de vieringen gaan vormen.

Vergelijkt men de vieringen uit deze periode met die van 1955 dan kan men concluderen dat de combinatie van feestviering en historische herdenking, zoals in 1955 gerealiseerd, niet voor herhaling vatbaar bleek.

In 1965 komen de jongeren voor het eerst in beeld, vooral negatief, door veroorzaakte rellen in het centrum. Na de viering was er kritiek. Niet alleen zou er te weinig zijn georganiseerd voor de jongeren, maar het feest besteedde tevens geen aandacht aan de politieke aspecten die waren verbonden aan de bevrijding. Voor het eerste punt leek de organisatie, vooral ook door de rellen,

zeer gevoelig. Na 1965 zouden de beat-festivals dan ook een vast onderdeel gaan vormen tijdens de viering. De S.S.O. beschouwde zich echter als een niet-politieke organisatie zodat uiteindelijk in 1970 door jongeren zelf een alternatieve viering werd georganiseerd.

In 1975 zijn er nog een handvol krakers die 5 mei aangrijpen om te protesteren tegen de woningnood, maar verder zijn er die jaren geen protesten van jongeren te horen. Was er in de tweede helft van de jaren '60 nog een flinke discussie over de invulling van het bevrijdingsfeest, in de jaren '70 is van dat alles niets meer over en beperkt het bevrijdingsfeest zich tot een gezellig dagje uit. Voor de generatie die de oorlog niet heeft meegemaakt zegt de 5 mei viering heel weinig; daarnaast is het aangeboden programma niet bijzonder interessant. Er wordt die jaren ook veel minder gevlagd. Het bevrijdingsfeest heeft inhoudelijk niets meer te bieden en kent een 'halfslachtig' nationaal karakter. De gratis theater-, film- en balletvoorstellingen, die eind jaren '70 op het programma komen te staan, trekken wel weer veel publiek en zo lijkt het feest zich te verplaatsen van de straat naar de zaal.

Al met al toont het verloop van de viering een sterke daling van de publieke belangstelling. Er is steeds minder affiniteit met de viering van bevrijdingsdag.

Slotsom

De bevrijdingsdag van 5 mei 1955 bleef in het naoorlogse Utrecht een uitzondering. Na tien jaar wederopbouw was dit blijkbaar het ideale moment voor een feestelijke ontlading. Dat de vie-

ring in de periode erna nooit tot iets substantieels is uitgegroeid, had verschillende oorzaken. In eerste instantie waren de randvoorwaarden onvoldoende. Een voorwaarde voor de viering is het geven van een vrije dag. Door de wisselvallige houding van de overheid ten aanzien van bevrijdingsdag kon het feest nooit uitgroeien tot een hechte traditie. In het naoorlogse Nederland vond men kennelijk 'tucht en ascese' belangrijker dan het opnieuw ondergaan van de bevrijdingsroes. Uiteindelijk zal vanaf 1955 het bevrijdingsfeest alleen nog bij lustrumvieringen officieel worden herdacht.

De spanning tussen rouw en feestviering was al in de beginjaren duidelijk zichtbaar. Terwijl 5 mei van karakter veranderde bleef de dodenherdenking van 4 mei wel constant wat betreft vorm en inhoud. Naarmate de tijd vorderde, werden de herinneringen aan de oorlog des te pijnlijker voor een steeds kleiner wordende groep die de oorlog aan den lijve had ondervonden. Voor deze groep had dodenherdenking een veel duidelijkere functie. Voor de naoorlogse generatie, die nauwelijks een binding met de gebeurtenissen van 1940-1945 had, was de reden om feest te vieren of te rouwen minder aanwezig. Des te opmerkelijker is het dat de jongeren bevrijdingsdag aangrepen tot politiek protest tegen actuele problemen en dat een aantal andere jongeren zich wel heeft ingespannen om het bevrijdingsfeest een actueel en progressief karakter te geven. Dit terwijl koninginnedag alleen desinteresse of ballorige protestacties opriep. Het grootste probleem was echter de geringe gevoels-

waarde bij de naoorlogse generatie voor de viering van een bevrijding die men niet daadwerkelijk had meebeleeft.

In 1990 besloot het kabinet 5 mei officieel uit te roepen tot een nationale feestdag. Ruim 70 procent van de Nederlandse bevolking behoort inmiddels tot de generatie van na de oorlog. Het accent van de viering is verplaatst, immers de vijand waarvan we 50 jaar geleden zijn bevrijd, zien we niet meer als een vijand. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei geeft daarom ieder bevrijdingsfeest een thema. Dit jaar koos het comité voor de gelijkheidsbeginselen, vastgesteld in artikel 1 en 2 van de Grondwet. Of dit laatste bij de bezoekers van het bevrijdingsfeest is doorgedrongen, durf ik te betwijfelen. Laten we hopen dat het bevrijdingsfeest niet verandert in een soort koninginnedag met muziekfestivals en rommelmarktjes.

Noten

1. *Utrechts Nieuwsblad* 06-05-1953.
2. *Utrechts Nieuwsblad* 06-05-1949.
3. *Utrecht 1946-1955; Tien jaar gemeentelijk leven* (Utrecht, Gemeentebestuur, 1956) 10-12.
4. *De Waarheid* 06-05-1955.
5. Verslag van de werkzaamheden van de Werkcommissie voor de 5 mei viering te Utrecht, 30 december 1955.
6. *Utrechts Nieuwsblad* 06-05-1955.

Jan van Scorel

Jan van Scorel (1495-1562) staat te boek als de beroemdste schilder die Utrecht heeft voortgebracht. Geboren in het Hollandse plaatsje Schoorl (onder de rook van Alkmaar) was Van Scorel één van de eersten die inspiratie ging opdoen in Italië. Paus Adriaan benoemde hem tot conservator van de kunstverzameling van het Vaticaan, die was ondergebracht in het Belvedere. Na de snelle dood van de Utrechtse paus vertrok Van Scorel naar Utrecht, waar hij het grootste deel van zijn leven zou wonen. Hij had waarschijnlijk een atelier aan de Nieuwe Gracht / Lange Nieuwstraat. Daarnaast was hij kanunnik van het kapittel van St. Marie, waarschijnlijk vooral vanwege de financiële vergoeding die dit opleverde. De geestelijke kant van deze kerkelijke functie zal Van Scorel minder geïnteresseerd hebben. Dat hij het onwettige kind was van een pastoor en zelf ook kinderen had, was geen beletsel in die tijd.

Van Scorel verkeerde in aanzienlijke kringen en is vooral bekend geworden als historieschilder en portrettist. Zijn beroemde portretserie van de Jeruzalembroeders, te zien in het Centraal Museum, bevat ook een zelfportret. Het portret dat de omslag van het boekje siert is overigens van zijn niet minder beroemde leerling Anthonie Mor. Het was bestemd voor Jan van Scorels grafmonument in de Mariakerk.

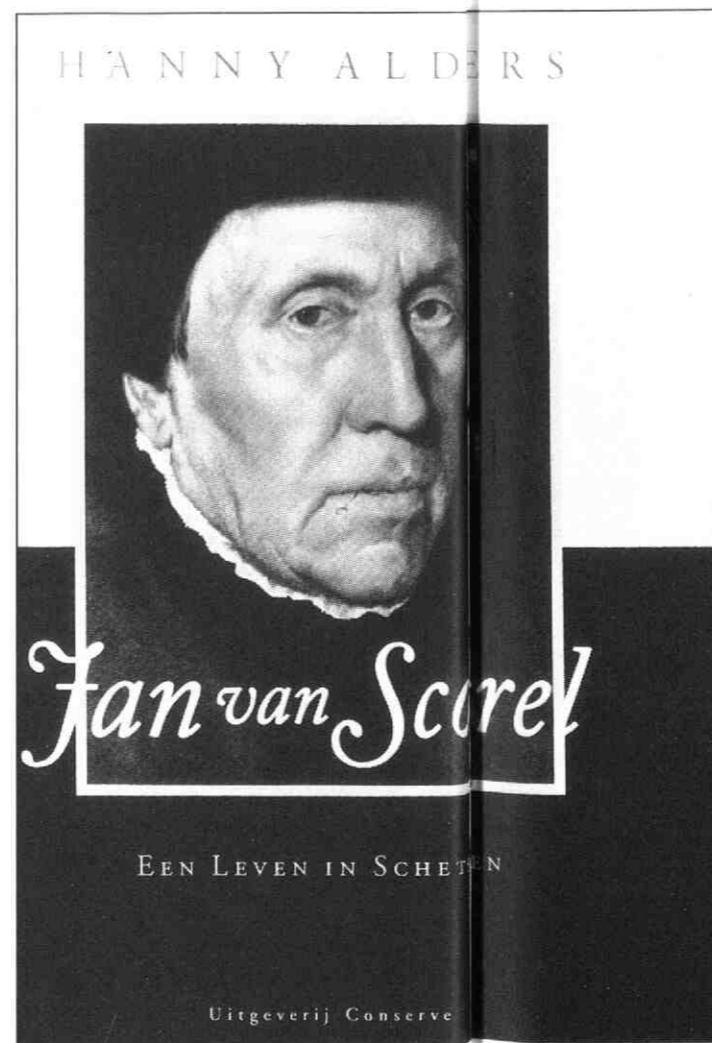
In vergelijking tot andere 16e-eeuwse schilders is heel wat bekend over het leven van Jan van Scorel. Karel van Mander schreef erover in zijn beroemde *Schilder-boeck*. Daarnaast zijn er her en der gegevens te vinden in de

archieven. Toch is wat wij weten maar zeer beperkt en betreft het alleen enkele zakelijke en onafhankelijke gegevens. Jan van Scorel is zo de ideale prooi voor een historisch romancier, die met zijn fantasie de vele lacunes in onze kennis kan opvullen. Hanny Alders, bekend van een goed verkochte roman over de ondergang van de tempeliersorde, heeft de uitdaging aangenomen. Haar boekje over Van Scorel is prettig leesbaar en wil ook de historische werkelijkheid recht doen.

Historici hebben lang neerbui-gend geoordeeld over het genre historische roman. Ze ergeren zich aan romantisering en anachronismen. Maar zonder fantasie en historisch voorstellingsvermogen komt ook de historicus niet ver. Ook hij moet voortdurend de open gaten in de geschiedenis invullen. Tegelijkertijd zijn er grenzen die ook de historisch romancier niet overschrijden mag, al kan deze zich meer vrijheden veroorloven. Het gaat per slot van rekening over mensen van vlees en bloed die echt bestaan hebben.

Alders heeft zich goed gedocumenteerd. Maar haar historische acribie is tegelijkertijd ook de zwakke kant van het boek. Ze heeft niets willen invullen dat niet door bronnen gestaafd kan worden. Wat dat betreft sluit ze aan bij iemand als Hella Haasse die ook steeds meer de fictie uit haar werk is gaan verbannen en documentaire romans schrijft. Maar doordat er maar weinig materiaal over Van Scorel is overgeleverd, ontstaat noodgedwongen een brokkelig beeld. Vandaar de ondertitel: Een leven in schetsen. Elk hoofdstukje is opgehangen aan een overgeleverde historische

bron. Vandaar dat er in het boek veel wordt geschreven en voor-gelezen. Enkele authentieke bronnen zijn in modern Nederlands overgezet en in het boek opgenomen. Alders geeft steeds de context waarbinnen de bron mogelijk tot stand is gekomen. Er is dan sprake van een peinzende griffier of een andere bekende van Van Scorel, die bezig is zijn gedachten op papier te zetten. Maar omdat vooral zakelijke brieven en officiële stukken zijn overgeleverd, is hier nauwelijks een psychologisch portret van Van

Scorel uit te destilleren. En omdat Alders niet teveel van haar historisch materiaal durft af te dwalen, slaagt ze er niet in Van Scorel werkelijk tot leven te brengen.

Hanny Alders, *Jan van Scorel. Een leven in schetsen*. Uitgeverij Conserve, Schoorl 1995, 200 pp., prijs: f 24,90 (paperback), f 44,90 (genaaid gebonden), ISBN: 90-5429-041-2.

(AvdZ)

Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis

Dit boek verscheen ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Gereformeerde Kerk te Utrecht (vrijgemaakt). Zoals de ondertitel al aangeeft, handelt het over de plaatselijke Gereformeerde kerkgeschiedenis vanaf 1894, met een kort overzicht van wat daaraan voorafging. Twee jaar daarvoor hadden de Christelijke Afgescheiden Kerk en de Nederlands Gereformeerde Kerken zich tot de Gereformeerde Kerken in Nederland verenigd. Als gevolg daarvan had in Utrecht in 1894 de plaatselijke vereniging van de Afgescheidenen uit 1835 en Dole-renden uit 1887 plaats. Hoewel de onderlinge verschillen van deze stromingen op synodeniveau in 1905 door een compromis werden geregeld, zou dit in 1942 onvoldoende blijken met als gevolg de Vrijmaking in 1944.

Terecht legt Smit verband tussen de eerste scheuring binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1926 naar aanleiding van de kwestie-Geelkerken en de Vrij-making van 1944. In 1926 werd namelijk gebroken met het tot dan toe geldende Doleantie-kerkrecht volgens welk enkel plaatse-

lijke kerkeraden over geschillen binnen hun kerk mochten beslissen, daar het zowel toen als later in 1944 echter de Generale Synode was, die dit deed. Niet vermeld, maar aardig in dit verband om op te merken, is dat ds. K. Schilder in 1926 zelf geen bezwaren had tegen een dergelijk synodaal ingrijpen, niet wetende dat deze beleidsverandering hem later zelf noodlottig zou worden (G. Harinck, 'Vernieuwing en verwarring' in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 3 (1989)).

De recent verschenen dissertatie van dr. J. Ridderbos "*Strijd op twee fronten*" heeft inmiddels veel aan het licht gebracht over de door Smit op p. 46 geconstateerde onduidelijkheid van de positie van prof. dr. H.H. Kuiper tegenover de Duitse overheden. Meer dan tot nu toe bekend speelde sinds 1936 de sterk uiteenlopende politieke opvattingen van de hoogleraren Schilder en Kuiper in het latere kerkgeschil indirect mede een rol. In dat jaar had de Generale Synode op aandrang van Schilder het lidmaatschap van de NSB en de CDU onver-nigbaar geacht met het kerklidmaatschap, zeer tot ongenoegen van Kuiper.

De verdienste van dit gedenkboek is allereerst, dat het op een objectieve wijze de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Utrecht (vrijgemaakt) beschrijft. Dit blijkt zowel bij de beschrijving van de interne Utrechtse geschillen in de jaren zestig als inzake het landelijk schisma binnen de Vrijgemaakte kerken als gevolg waarvan de Nederlands Gereformeerde Kerken ontstonden. De auteur verstaat de kunst in een onderhoudende stijl moei-

lijke zaken ook voor buitenstaanders helder te beschrijven. Hij kleedt het geheel aan met meer algemene informatie over stad en gebouwen. Het boek verdient daarom alleszins een groter leespubliek dan enkel de leden van de Vrijgemaakte Kerk van Utrecht, wier geschiedenis hier is beschreven.

Het enige punt van kritiek geldt meer de uitgever, die in een aantal gevallen meer zorg aan de technische verzorging van de afbeeldingen had mogen besteden. Nu zijn de op zich interessante teksten soms maar gedeeltelijk leesbaar.

W. Smit, *Kleine Utrechtse kerkgeschiedenis. Vereniging (1894) en Vrijmaking (1945) in vogelvlucht en twaalf eeuwen, die er in Utrecht aan voorafgingen*.

Het gedenkboek is voor f 17,50 te verkrijgen bij boekhandel Werkman, Oudegracht 236 te Utrecht, en te bestellen bij de auteur door f 19,50 (inclusief verzendkosten) over te maken op postbank 561602 t.n.v. W. Smit te Hilversum.

H.J.Ph.G. Kaajan

Tonny van der Linden had - wat hij zelf noemt - 'een gouden voetje'. Met 17 doelpunten voor het Nederlands elftal behoort hij nog altijd tot de top 10 van topscoorders voor het nationale elftal. Met zijn Utrechtse club DOS behaalde hij in 1958 het landskampioenschap. 'Ze waren allemaal bang voor ons als ze hier in Utrecht moesten spelen'.

Tonny van der Linden.

DOS

'Ik ben geboren in 1932 in wat ze vroeger de *rode bouw* noemden, in de Kenastraat bij de Marnixlaan. Het trainingsveld van DOS was aan de overkant van de weg, altijd als ik thuis was sprong ik over het slootje om naar het eerste van DOS te kijken. Met open mond stond ik daar dan te kijken en als die jongens wat tegen me zeiden was ik twee dagen van streek. Jaap van der Lek was toen de trainer. Hem hielp ik altijd met ballen op-

halen en aangeven. Zelf voetbalde ik bij Voorwaarts, maar omdat de trainer zag dat ik wel aardig kon voetballen, hebben ze me naar DOS toegepraat. We waren in die tijd semi-professional, we kregen een zakgeld van , geloof ik, zeven en een halve gulden per week voor twee keer trainen. Toch was je daar gelukkig mee, want voor die tijd moest je nog contributie betalen. Overdag werkte je. Mijn vader had een loodgietersbedrijf aan de Amsterdamsestraatweg met een winkel erbij. Maar ik kan me niet herinneren dat ik ooit moe ben geweest. Hoe professioneler je werd, des te harder de trainingen werden, maar ik heb daar nooit problemen mee gehad. De grote namen in die tijd waren PSV, Ajax, Fortuna en natuurlijk Feyenoord. Feyenoord was eigenlijk nog groter dan Ajax. Maar wij waren er ook, ze waren echt bang voor ons. Hier in Utrecht konden ze nooit van ons winnen. Onze kracht was het collectief zoals ze dat tegenwoordig zo mooi noemen. Je speelde eigenlijk altijd met dezelfde spelers, je verdiende zo'n drie- tot vijfduizend gulden per jaar maar ik wilde nooit echt weg. Je wilde de sfeer met elkaar niet missen en je zat met je werk overdag natuurlijk. Bij DOS voetballen toen mensen als Hans Kraay en Frans de Munck en Henk Temming, maar we waren vooral een hecht team.

Landskampioen

Ons beste seizoen was 1958. Er waren een paar seizoenen dat we er dicht bij zaten, maar 1958 was echt het beste. De beslissingswedstrijd was tegen Sportclub Enschede in het Goffert Stadion in Nijmegen. Het was helemaal uitverkocht, ze hadden

wel honderdduizend kaarten kunnen verkopen. Hier in Utrecht hadden ze, geloof ik, luidsprekers op het Vredenburg neergezet, op het Jaarbeursplein en in het stadion. Het was die dag bloed en bloed heet. Abe Lenstra deed mee met Enschede en Abe was niet meer de jongste. De wedstrijd eindigde in 0-0 en we mochten even van het veld af om ons op te frissen voor de verlenging. Daar moest je dan een trap voor op en voor Abe - die ouwe, zo noemden we hem - moesten ze bijna een takelwagen halen om hem naar boven te krijgen, zo kapot was hij van de hitte. Maar ja, het was een listige vent en dus lieten ze hem maar weer mee doen. Het leuke was dat je dan de winnende goal maakt en dan is het ook meteen afgelopen. En het was me een feest hier in Utrecht! Als je laatst de intocht van Ajax in Amsterdam hebt gezien, dan kun je je ook onze intocht voorstellen. Tjongejonge...we gingen met rijtuigen door de stad en die paarden zaten bijna op de grond, zo vol hingen de rijtuigen. In Tivoli liepen ze de deuren eruit...de hele stad stond op zijn kop, dat vergeet je echt nooit meer.

Stiekem

Ik was vooral een technisch voetballer. Ze zaten nog wel eens op me te schelden, want ik was niet zo'n harde werker, daar had ik andere jongens voor. Ze zeggen wel dat er mensen speciaal kwamen om naar mij te kijken, maar er zijn ook wel mensen voor mij weggebleven. Toch weet je niet hoe je precies gevoetbald hebt. Dat kon je toen eigenlijk nergens zien. Als ik een keer mezelf wilde zien voetballen, ging ik stiekem naar de Palace-bioscoop

om het nieuws te zien. Als er een wedstrijd was geweest en er kwam een samenvattinkje in het nieuws dan zag je eindelijk beelden van jezelf. Tegenwoordig heb je alles op televisie en video en kun je als voetballer zien wat je goed doet en wat fout, maar dat had je toen niet. Voor de uitslagen van de wedstrijden stonden de mensen toen voor de sigarenwinkel. De eigenaar luisterde dan binnen naar de radio en schreef de uitslagen op een vel in de etalage. Als speler had je het wel wat rustiger dan nu, natuurlijk. Je kon nog gewoon de straat op. Toch weet ik nog dat ik met mijn verloofde naar de Rembrandt-bioscoop ging en ik speelde toen al een tijdje in het eerste van DOS. Ik stond in de foyer en zei tegen haar 'staat m'n gulp open of heb ik een vlek op mijn pak, of zoiets?'...want al die mensen stonden me aan te kijken. Je hebt eigenlijk geen idee hoe gauw je toch nog bekend wordt.

Nederlands elftal

Elek Schwartz was trainer van het Nederlands elftal. De man was enorm populair hier, maar ik vond het niet zo'n geweldige trainer. Hij schilderde veel en als je zijn schilderwerk mooi vond, werd je ook eerder opgesteld. Hij was altijd kwaad op mij, want ik wilde nooit naar zijn schilderijen komen kijken. Maar ik dacht 'als ik het lelijk vind, kan ik toch niet zeggen dat ik het mooi vind en dan zet hij me er misschien naast'. De voorrondes voor het Wereldkampioenschap voetbal gingen voor Nederland altijd mis. Wij konden daar gewoon niet in mee. Ik heb bijvoorbeeld eens mee gespeeld tegen Hongarije (Boedapest 1961, red.) en daar

speelden we 3-3 gelijk tegen. Nou dat was een hele prestatie. De wedstrijden tegen de Belgen waren altijd speciaal. Eén keer hebben we gewonnen met 9-1 in Rotterdam, de 'Feye-moord' werd dat genoemd (Rotterdam 1959, red.). We hebben ze helemaal onder de voet gelopen. Faas Wilkes en Kees Rijvers waren daar ook bij. Nog geen week later kregen we met 7-0 van de Duitsers op ons donder (Keulen, 1959, red.). Dat kon zo maar gebeuren. Toen deed Eddy Pieters Graafland voor de eerste keer mee en het had geregend. Misschien was hij zenuwachtig of zo, maar hij kreeg ze gelijk het eerste kwartier al om de oren en dan wordt het moeilijk... Maar vroeger was men bij het voetballen ook anders ingesteld dan tegenwoordig. Wij zeiden altijd bij DOS tegen De Munck (keeper Frans de Munck, red.) - want dat was een fanatiekeling - 'Hé zwarte, laat jij er maar rustig drie door, dan maken wij er wel vier. Doe jij het maar lekker rustig aan vandaag.' Dat werd met een geintje gezegd, maar zo werd er wel gevoetbald. Tegenwoordig is het 'we proberen het op nul te houden en dan kijken we of we nog een goalje maken'. Vroeger niet hoor en daar krijg je ook die grote uitslagen mee. We hebben bij DOS wel eens de tien gehaald. Feyenoord.. topclub...maar we versloegen ze met 6-2! Ja ze waren hier echt bang voor ons, als het eenmaal ging lopen bij ons dan gebeurde er wat.

Italië

Er waren ook spelers naar het buitenland geweest. Faas was naar het buitenland geweest en Frans de Munck. Ik kon ook. Ik heb nog een aanbieding gehad

van een hele grote club, maar ik wou niet weg. Eigenlijk is het een heel raar verhaal. Op een gegeven moment zit er een kerel bij ons in de winkel, een of andere Italiaan die wat gebroken Engels sprak. Mijn vader sprak alleen Nederlands en loopt naar mij en zegt 'er zit daar een kerel binnen en die kan ik niet volgen, het lijkt wel een Italiaan.' Bleek de man van Fiorentina te zijn, ze hadden me al een wedstrijd of vijf, zes gevolgd en wilden me kopen! Ik vraag in het Engels wat dat dan zou verdienen. Toen zei die man 'honderdduizend gulden'. nou met honderdduizend gulden in die tijd was je heel rijk. Ik keek die kerel eens aan, maar hij dacht zeker dat ik het te weinig vond en hij vulde aan 'en dan natuurlijk nog het salaris, de premies en dergelijke..'. Maar ja je was zo iets niet gewend en ik zei dus dat ik het eerst moest overleggen. Toen kwam ik bij de vereniging en dat werd een hele toestand, want die wilden me niet kwijt. Ik had natuurlijk een contract en de KNVB werd er bij gehaald. Maar er was ook niemand die je kon adviseren in dit soort zaken, geen kennis die zei 'hé joh, dat moet je niet pikken'. Je wist niet beter, dus ik heb het maar afgewimpeld. Maar vier weken later gaan die Italianen naar Piet Kruiver. Piet was zagezeggd mijn concurrent, als ik niet in vorm was kwam Piet in het elftal. Piet had ook een contract, maar die stapte naar de rechter en binnen drie weken zat hij in Italië. Kijk, achteraf zeg je, als er iemand bij geweest was die het een beetje voor me uitgedokterd had...maar je was zo iets niet gewend. Je was gewoon een amateur die een beetje geld erbij kreeg met voetballen. →

Ooggetuige (vervolg)

Ik heb er niets aan over gehouden. Het was een extraatje wat je kreeg. Ik gebruikte het voor de vakantie of extra dingen, maar je was er gelukkig mee. Ik heb nog wel een sigarenwinkel gehad in de Van der Mondestraat, maar dat was niets voor mij. Zaterdagmiddags kwam de een na de ander binnen en maar vragen over het voetballen van de volgende dag, ik werd er stapelgek van. In 1963 speelden we met het Nederlands elftal in Amsterdam tegen wereldkampioen Brazilië. Wij versloegen de wereldkampioen met 1-0 en kregen 350 gulden premie daarvoor!

Ik heb 24 wedstrijden voor het Nederlands elftal gespeeld..vierentwintig..jammer genoeg net geen 25, want dan kreeg je een asbak..hahaha.'

Willibrord als aartsbisschop met pallium tussen twee diakens.

Deze miniatuur uit een in de 11e eeuw te Echternach geschreven

"Graduale" is de oudst bekende miniatuur van Willibrord.

Biblioth. Nat., Parijs, Ms.Lat. 10510, fol. 20 v. Afb. uit: D.P. Brok, De Franken In Nederland.

t/m 1 oktober

Voor het derde opeenvolgende jaar opent Museum Flehite haar deuren voor de presentatie van het project *Levende Geschiedenis*. Het jaar 1907 komt weer tot leven in de voormalige Mannenzaal van het St. Pieters- en Bloklandgasthuis, onderdeel van Museum Flehite. Museum Flehite, Westsingel 50, Amersfoort. Tel. 033 - 619987

19 september

Lezingenavond van Oud-Utrecht over de missionaris Willibrord, zijn "internationale" achtergronden en zijn activiteiten in Utrecht.

Sprekers: prof. dr. D.R. Edel en drs. C.J.C. Broer
Plaats: C.S.B.-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39, Utrecht
Aanvang: 20.00 uur (zaal open vanaf 19.30 uur)
Toegang: voor leden van Oud-Utrecht gratis; niet leden f 2,50
Zie tevens de toelichting

Willibrord, zijn "internationale" achtergronden en zijn activiteiten in Utrecht

Geboren in Noord-Engeland in 658 genoot Willibrord een deel van zijn opleiding tot geestelijke in een Iers klooster. Overeenkomstig de religieuze idealen van dit Ierse monastieke milieu besloot hij als "pelgrim" God te dienen door op het continent missioneringswerk te gaan verrichten onder de nog heidense Friezen. In 690 kwam hij op het vasteland aan en vervoegde zich bij de Franse hofmeier Pippijn, die juist in deze tijd bezig was met de verovering van delen van wat toen Friesland heette, dat wil zeggen Noordwest-Nederland.

Dit jaar is het 1300 jaar geleden dat Willibrord door de paus in Rome tot aartsbisschop van de Friezen werd gewijd. Van Pippijn kreeg hij de burch Traiectum als zetel toegewezen. Daar bouwde hij een kerk die hij wijdde aan St. Salvator en herbouwde hij een eerder door de Friezen verwoeste kerk die St. Maarten als patroon kreeg. Utrecht werd aldus de basis voor Willibrords kersteningswerk en later de zetel van een bisdom.

In het kader van het Willibrordjaar 695 - 1995 organiseert de Vereniging Oud-Utrecht op dinsdag 19 september a.s. een lezingenavond met als thema: de "internationale" achtergronden van Willibrord en zijn missioneringsactiviteiten in Utrecht.

De lezingen zullen gehouden worden door prof. dr. D.R. Edel, hoogleraar Keltische talen en cultuur aan de Rijksuniversiteit Utrecht en door drs. C.J.C. Broer, historica en medeauteur van een pasverschenen publicatie over de eerste kerken in Utrecht.

Tussen distantie en betrokkenheid

Drie visies op de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog

**Kom vanavond met verhalen
hoe de oorlog is verdwenen,
en herhaal ze honderdmalen:
alle malen zal ik wenen.**

Wie kent niet deze beroemde en veel geciteerde regels uit het gedicht 'Vrede' van Leo Vroman? De regels vormden begin jaren '50 een treffende uitdrukking van het verdriet dat de Duitse bezetting had veroorzaakt. Maar ook in andere zin heeft het gedicht niet aan geldigheid verloren. Vijftig jaar na de oorlog kan worden geconstateerd dat, in overdrachtelijke betekenis, 'alle avonden' verhalen over de oorlog zijn verteld.

De enorme hoeveelheid boeken die de afgelopen halve eeuw over 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' verscheen, is torenhoog. Cynische waarnemers, vooral te vinden onder oorlogsmoe geworden historici, vragen zich af of niet alles over de oorlog al bekend is. Als dan in het herdenkingsjaar opnieuw een boekenberg over de argeloze lezer wordt uitgestort, kan dat tot nieuw cynisme aanleiding geven. Dat dat niet altijd terecht is, bewijzen verschillende studies die onlangs over de stad Utrecht in oorlogstijd zijn gepubliceerd.

Ook het gemeentebestuur van Utrecht zag in het vijftigjarig 'jubileum' aanleiding de oorlogsgeschiedenis van de stad in kaart te brengen. Er werd een uitgebreid budget vrijgemaakt om een achttal (later: negen) historici onderzoek te laten verrichten naar Utrecht in de Tweede Wereldoor-

log. Het resulteerde in een schitterend uitgevoerde en betaalbare studie onder de titel *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*. De titel van het boek kan gelezen worden als een program. In de inleiding stelt Jan van Miert, verantwoordelijk voor de eindredactie, dat de auteurs vooral het oog hebben laten vallen op "de grote middengroep, die zich niet actief verzette tegen het bezettingsregime, noch daarmee collaboreerde." *Een gewone stad in een bijzondere tijd* is dan ook een proeve van 'moderne' geschiedschrijving, zoals die begin jaren '80 door E.H. Kossmann en vooral J.C.H. Blom is ontwikkeld. De laatste had bij zijn aantreden als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in 1983 in zijn oratie *In de ban van goed en fout* de wens uitgesproken dat meer onderzoek zou worden verricht naar de 'gewone' bevolking in oorlogstijd - die, om zo te zeggen, 90% die goed noch fout was geweest.

Stad der Beweging

Gezien het feit dat zich onder de auteurs enkele leerlingen van Blom bevinden (Van Miert is één van hen) kan de gekozen aanpak geen verrassing heten. De aanpak ligt ook om een andere reden voor de hand: op een uitzondering na (A.J. van der Leeuw, voormalig medewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie) heeft geen van de auteurs de oorlog bewust meegeemaakt. De bijdragen zijn merendeels afstandelijk van toon - maar niet zo dat geen gevoel wordt opgebracht voor de morele dilemma's die tijdens de bezetting aan de orde waren. De keuze van de onderwerpen weerspiegelt de na-

druk op het dagelijks leven in bezettingstijd.

Toch is een kanttekening op zijn plaats bij de veronderstelling dat Utrecht een 'gewone' stad was tijdens de oorlog. Per slot van rekening groeide de stad uit tot 'hoofdstad der Beweging' met de Maliebaan als hoofdkwartier van de NSB - een Maliebaan, waar ook nog tal van Duitse instanties waren gevestigd. Tegenover het 'rode' Amsterdam zou immers een 'bruin' Utrecht moeten staan. Wel moet Van Miert worden toegegeven dat Utrecht stellig als 'gewone' stad de oorlog inging, onzeker van wat komen ging. Zoals in heel Nederland werd de Duitse inval met argusogen en met afkeer gadegeslagen. Na de capitulatie haalde ook de Utrechtse bevolking opgelucht adem: de Duitsers leken minder erg dan gevreesd en gedroegen zich schijnbaar als gentlemen. Maar wel was de Wehrmacht, zoals Willem Melching in zijn bijdrage over Utrecht als Stad der Beweging terecht opmerkt, net als de NSB meer zichtbaar in het straatbeeld dan elders, hetgeen de polarisatie zal hebben aangewakkerd. In een zo door de bezetter en zijn handlangers gedomineerde stad moet de taak van het gemeentebestuur onder burgemeester Ter Pelkwijk geen eenvoudige zijn geweest. Ter Pelkwijk stelde zich aanvankelijk afwachtend op. Onmiddellijk na de capitulatie had hij het gemeentepersoneel op het hart gedrukt zich loyaal jegens de bezetter te gedragen - zonder overigens in het gevele te komen. Op 21 juni 1940, toen Rijkscommissaris Seyss Inquart zijn opwachting maakte in Utrecht, kreeg deze een zelfde boodschap te horen. Maar zijn loyaliteit ging niet zover

Tussen distantie en betrokkenheid

Drie visies op de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog

dat hij de Rijkscommissaris met alle egards ontving, iets waarover deze later zijn beklag deed. Toen de bezetter in latere jaren van de bezetting steeds meer het ware gezicht toonde, verhardde ook de houding van Ter Pelkwijk en het gemeentebestuur. Maar van een principiële weigering mee te werken aan de Duitse maatregelen was geen sprake.

Geen sinecure

Zo laat Willem Melching in zijn bijdrage onder de veelzeggende titel 'Een loyale houding: Politiek, aanpassing en ambitie in bezettingstijd' zien dat het Utrechtse beleid tegenover de jodenvervolgving zwalkend was. Waar het bestuur enerzijds principiële weigerde de borden met het opschrift 'Joden niet gewenscht' te plaatsen, daar ging het zonder veel morren akkoord met een reeks ambtelijke maatregelen die de joden discrimineerden. Zo werden joodse ambtenaren geruisloos ontslagen, de letter 'J' in het persoonsbewijs zonder protest geaccepteerd en het joodse gemeenteraadslid E. Ossedrijver-Jacobs (SDAP) stilzwijgend uit haar functie ontheven. Het zou al te makkelijk zijn de beschuldigende vinger naar het gemeentebestuur uit te steken - dat doen de auteurs dan ook niet. Het moet voor het Utrechtse bestuur geen sinecure zijn geweest de bestuurlijke integriteit te bewaren. Er is al gewezen op de prominente aanwezigheid van NSB en Wehrmacht in de stad. Maar ook het feit dat het hoogste bestuursorgaan in Nederland na het vertrek van koningin en ministers bestond uit de merendeels a-politieke secretarissen-generaal van de diverse departementen,

vormt in zekere zin een verontschuldiging. Zij voerden het Duitse beleid vrijwel allen zonder enige tegenwerking uit. Zo was het secretaris-generaal K.J. Frederiks die Ter Pelkwijk zijn ontslag als burgemeester aankondigde. Het ontslag van de burgemeester baarde destijds nogal wat opzien maar lag eigenlijk voor de hand. De 'Hoofdstad der Beweging' kon zich geen andersdenkende burgemeester permitteren. Het feit dat opvolger C. van Ravenswaay een huisvriend van Mussert was, bewijst ten overvloede dat de NSB er alles aan gelegen was Utrecht te nazificeren. Van Ravenswaay liet er bij zijn installatie op 25 april 1942 geen misverstand over bestaan voor dat doel te ijveren. Zijn rede was doorspekt van nationaal-socialistisch jargon: voor 'eenheid' en tegen 'de joden' en 'de bolsjewisten'.

Interkerkelijk Overleg

De bevolking was niet gevoelig voor de retoriek maar kwam er ook niet tegen in opstand. Die had in meerderheid iets anders aan het hoofd: overleven. Uit het artikel van Ivy Koopmans en Hein Klemann over het economisch leven in de stad blijkt dat de economie vanaf eind 1942 namelijk in het slop raakte. De oorlogsinspanningen van de bezetter, die sedert de inval in de Sovjetunie in juni 1941 op alle fronten vocht, deden zich steeds meer gevoelen. Hoezeer de eerste zorg uitging naar het dagelijks leven, wordt uitstekend beschreven door Dolly Verhoeven. Ze heeft diverse Utrechters geïnterviewd over hun alledaagse ervaringen in oorlogstijd. Door deze ervaringen te combineren en te confronteren met archiefonderzoek, blijft Ver-

hoeven evenwel niet steken in een loutere weergave van belevenissen maar weet ze het geheel te plaatsen in een helder kader.

Ton van Schaik constateert terecht in zijn bijdrage over de kerken en het onderwijs dat halverwege de oorlog, toen de druk van de bezetter allerwege was toegenomen, alleen de kerken nog openlijk konden protesteren. Aartsbisschop De Jong liet tijdens de oorlog niet af tegen de gevaren van het nationaal-socialisme te waarschuwen. De synode van de gereformeerde kerken had al eerder, in 1936, het lidmaatschap van de NSB verboden. Na de Duitse inval gingen veel gereformeerden in verzet - ook in Utrecht. Zo werd de Zuiderkerk gebruikt als ontmoetingsplaats voor het provinciaal verzet.

De kerken speelden ook anderszins een belangrijke rol in het Utrechtse leven. Gedwongen samen te werken in het Interkerkelijk Overleg (de Duitsers wilden alleen met rooms-katholieken en protestanten te maken hebben zonder met een veelvoud van protestantse kerken en kerkjes te worden geconfronteerd) maakten de kerken van de nood een deugd. Zij spraken vanaf 1941 vaak met één mond en handelden gemeenschappelijk in tijden van nood. Dat bleek in 1944 toen hongersnood dreigde en tal van kerkelijke medewerkers er alles aan deden die te voorkomen. Van Schaik schetst dit alles boeiender en uitgebreider dan hier kan worden weergegeven. Jammer is alleen dat hij te veel hooi op de vork heeft genomen. Want behalve de kerken beschrijft hij ook het lot van de joden en wordt het onderwijs in al zijn geledingen beschreven. Toegegeven: een

Mariaplaats, 1941
Foto: Gau

boek over Utrecht in oorlogstijd is niet volledig als het lot van de joden er niet in beschreven wordt. Maar zo kort als alles nu wordt samengevat (hoe adequaat ook), is niet bevredigend, vooral waar er een voortreffelijke en toegankelijke studie over dit onderwerp bestaat. Tien jaar geleden alweer publiceerde Cor van Dam zijn uitputtende studie *Jodenvervolgving in de stad Utrecht in de Stichtse Historische Reeks* - een studie waar Van Schaik terecht naar verwijst als hij de jodenvervolgving beknopt bespreekt.

'Zelfbeheersching'

Al even beknopt is Van Schaik over de Utrechtse universiteit. De meest recente literatuur waar hij in dit geval naar kon verwijzen was het bekende artikel van S.Y.A. Vellenga in het gedenkboek *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, een in 1986 verschenen terugblik over vijftig jaar universiteit. Van Schaik kon nog geen kennis nemen van de laatste studie over de universiteit in oorlogstijd. Die verscheen vlak voor de vijftigste herdenking onder de poëtische titel *Ook al voelt men zich gewond* en is geschreven door

Sander van Walsum, hoofdredacteur van het *Utrechts Universiteitsblad*. Dat hij die functie niet ten onrechte bekleedt, bewijst Van Walsum op iedere bladzijde: hij kan prachtig schrijven, wat het boek met vaart laat lezen. En bovendien weet hij een uitstekend midden te houden tussen distantie en betrokkenheid. Anders dan de auteurs van *Een gewone stad in een bijzondere tijd* schuwt Van Walsum het oordeel niet. Maar hij geeft de problemen waar docenten en studenten in de bezettingstijd voor stonden zo evenwichtig weer, dat zijn waardeoordelen vrijwel altijd overtuigen. Zijn uiteindelijk oordeel is niet mals: de universiteit voerde de door de bezetter geëiste maatregelen zo goed mogelijk uit. Waar onduidelijkheid over de maatregelen bestond, vroeg de universiteit om uitleg, hetgeen dikwijls tot een aanscherping van het gevoerde beleid leidde.

Hoewel deze ambtelijke houding kenmerkend was voor de universitaire bestuurders, werd die niet door iedereen gedeeld. Zo moest de meerderheid van de studenten weinig van de Duitsers hebben. In oktober 1940 stond de univer-

sitaire gemeenschap voor de eerste grote krachtproef. Toen werden de hoogleraren gedwongen een niet-jood verklaring te ondertekenen. De bezetter trachtte zo de joodse hoogleraren te isoleren en, uiteindelijk, te ontslaan. Even leek het of Utrecht een tweede 'Leiden' zou worden. In Leiden waren de studenten in staking gegaan na de beroemde rede van de rechtsgeleerde R.P. Cleveringa die op 26 november 1940 een felle aanklacht uitsprak tegen het ontslag van zijn joodse collega E.M. Meijers. In Utrecht kwam het niet zover, hoewel ook hier een vermaard geleerde de antisemitische maatregelen hekelde. De wiskundige V.J. Koningsberger zei op 25 november 1940 (een dag eerder dus dan Cleveringa) onder meer: "Deze maatregel betekent voor mij een miskenning van het Nederlandsche volkskarakter, dat dit alles moet gevoelen als een belediging van de Nederlandsche Universiteiten, van de Nederlandsche Wetenschap en daarmee van het Nederlandsche Volk zelf." Maar anders dan Cleveringa, die de gemeoederen van zijn gehoor met zijn emotionele rede hoog opzweepte, probeerde

Tussen distantie en betrokkenheid

Drie visies op de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog

Koningsberger die juist tot bedaren te brengen, want hij besloot zijn rede met een indringende oproep tot 'zelfbeheersching.' In dezelfde geest uitte zich H.R. Kruyt, rector magnificus in de jaren 1940-1941. Bang voor een staking, stelde hij een manifest op waarmee hij enerzijds aan de woede van de studenten tegemoet wilde komen maar anderzijds evenzeer als Koningsberger aandrang op matiging. Aan het eerste gedeelte van een gevleugelde zin uit het manifest ontleende Van Walsum de titel voor zijn studie: "Ook al voelt men zich gewond, daarom slaat men toch niet de hand aan zichzelf." Met die zin is de geschiedenis van de universiteit in een notedop verteld. Hoezeer de bezetter de universiteit in de loop der jaren ook beschadigde en aan banden legde, de bestuurders hadden voor alles één oogmerk: de universiteit openhouden en het onderwijs doorgang laten vinden. Ironisch genoeg werden zij in dit streven ondersteund door voormalige Leidse studenten. Die zochten, na de sluiting van hun universiteit, hun toevlucht bij de Utrechtse universiteit (en bij de Universiteit van Amsterdam). Hun eerste zorg was het behalen van hun bul. Een tweede onderbreking van hun studie konden ze daarbij niet gebruiken.

Loyaliteitsverklaring

Van Walsum laat ook de 'successen' van de universiteit (of liever gezegd: van agerende studenten) niet onvermeld. Zo besteedt hij uitvoerig aandacht aan de massale weigering van ook de Utrechtse studenten om de zogeheten 'loyaliteitsverklaring' te tekenen. Op 13 april 1943 moes-

ten alle studenten een verklaring ondertekenen waarin zijn 'plechtig' dienden te beloven zich te "onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk, de Duitse Weermacht of de Nederlandsche autoriteiten gerichte handeling." De verklaring was opgesteld nadat studenten ervan verdacht werden aanslagen uit te voeren op hooggeplaatste functionarissen. Slechts een minderheid tekende de verklaring en werd van studie uitgesloten. Toch constateert Van Walsum terecht dat hier niet van een omslag in het denken van de merendeels volgzaam studenten moet worden gesproken. Die bleven gezagsgetrouw en keerden zich alleen tegen de overheid op momenten dat die zich notoir onbetrouwbaar toonde. Zo'n moment deed zich eind 1940 voor bij het ontslag van de joodse hoogleraren en nu, in 1943, bij de eis 'loyaal' te zijn aan een terreur niet schuwende bezetter. Mocht, achteraf gezien en in morele termen gesteld, meer van de universiteit worden verwacht? Die vraag is niet zo makkelijk te beantwoorden. Van Walsum overtuigt met zijn harde oordeel over de ambtelijke en bureaucratistische wijze waarop de universitaire bestuurders vooral de joodse collega's bejegenden. Een zekere ongevoeligheid tegenover de niet minder dan dramatische positie waarin deze verkeerden, was hen niet vreemd. Anderzijds moet ook in het geval van de universiteit worden gesteld dat niemand aanvankelijk kon bevroeden waarom het de nazi's te doen was. En bovendien gold ook voor de docenten en studenten van de universiteit wat voor iedere Nederlander destijds gold: er moest brood op de plank - en er

moest gestudeerd worden om daarvan in de nabije toekomst verzekerd te zijn. Velen van hen zullen de zinnen vertrouwd zijn die de onlangs overleden schrijver W.F. Hermans, zelf destijds student fysische geografie aan de Universiteit van Amsterdam, zijn personage Lodewijk Stegman in de roman *Ik heb altijd gelijk* (1951) in de mond legde: "Ik houd mij staande. Dat is alles."

En dat, zo kan eraan toegevoegd worden, was in bezettingstijd niet niks. Toch was er ook in Utrecht principieel verzet tegen de bezetter. Volgens T. Spaans van der Bijl was dat niet onaanzienlijk. In *Utrecht in verzet, 1940-1945* keert zij zich fel tegen de gedachte dat weinigen deelgenomen hebben aan het verzet. De indruk "dat van elke honderd inwoners er negenennegentig aan de Duitse leiband liepen, of vijf jaar lang in doffe berusting op de bevrijding zaten te wachten" acht zij ten enenmale onjuist. Volgens Spaans van der Bijl moet bij het verzet niet alleen gedacht worden aan het georganiseerd verzet maar ook aan niet-geregistreerde individuele acties, hulp bij onderduik of bedrijven die sabotage pleegden. Zo bezien is het verzet veel groter dan historici momenteel willen doen geloven.

De ergernis waarmee Spaans van der Bijl het onbegrip over het verzet bestrijdt, is niet zonder achtergrond. *Utrecht in verzet* is geschreven door een historica die zelf actief deel nam aan het Utrechtse verzet. Zij heeft haar lijvige studie dan ook van binnenuit beschreven. Het heeft een sympathiek, betrekkelijk goed geschreven boek opgeleverd. Spaans van der Bijl weet duidelijk

Winkelruit van de firma M. en A. van Dyck, Steenweg 20, 1941

te maken aan welke gevaren de verzetsstrijders bloot stonden en hoe groot de angst was die hen beheerste. Bovendien heeft ze een schat aan gegevens boven water gehaald, juist vanwege haar goede contacten met het voormalig verzet. In zekere zin biedt *Utrecht in verzet* geschiedschrijving in de moralistische traditie van Loe de Jong, Jacques Presser en de VU-historicus Gjal't Zondergeld. Daarmee is dit boek de antipode van *Een gewone stad in een bijzondere tijd* dat het morele oordeel zoveel mogelijk heeft trachten te vermijden. Een zo aardig tegenwicht tegen de 'relativistische' geschiedschrijving van dat boek, wordt echter teniet gedaan door de vele gebreken van *Utrecht in verzet*. Het boek is veel te wijdlopijg. De lezer ziet de hele Tweede Wereldoorlog aan zich voorbij trekken, waarbij klassieke veldslagen als die bij El Alamein niet ontbreken. Ook andere uitweidingen, bijvoorbeeld door de geschiedenis van Utrecht vanaf de 7e eeuw te beschrijven, vermoeden de lezer nodeloos en houden bovendien te weinig verband met het eigenlijke onderwerp. Daarbij komt dat Spaans van der Bijl haar voortreffelijke speurwerk zo slecht presenteert. Haar notenapparaat verwijst steevast naar het standaardwerk van Loe de Jong of

naar een overzichtswerk als de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Dat is daarom zo jammer, omdat het boek achterin een imponerende lijst bevat van geïnterviewde personen. Het zou zo aardig zijn geweest juist deze personen in het notenapparaat terug te vinden. Per slot van rekening zijn zij het die het verzet in Utrecht gestalte hebben gegeven en in zekere zin het boek 'dragen'.

Het zijn jammerlijke kinderziekten van een boek dat het verdient gelezen te worden, vooral omdat te voorspellen valt dat de 'moralistische' geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog binnen afzienbare tijd tot het verleden zal behoren. De Duitse historicus Joachim Fest heeft eens gezegd dat geschiedenis met het verstrijken van de tijd onvermijdelijk 'historiseert'. In het geval van de oorlogsgeschiedschrijving betekent het dat die steeds minder van binnenuit zal worden beschreven - al was het alleen maar omdat de generatie die de oorlog bewust heeft meegemaakt steeds ouder wordt.

Vijftig jaar na dato mag Utrecht zich gelukkig prijzen met drie boeken die de stand van het onderzoek ieder op eigen wijze tonen: van afstandelijk tot zeer geëngageerd, met daarbij een stu-

die (van Van Walsum) die distantie aan betrokkenheid paart. Gevoegd bij het voortreffelijke *Bronnenoverzicht voor de geschiedenis van de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog* van de historica I. Broos, die de onderzoeker wegwijst maakt in het vele materiaal, kan de onderzoeker zijn voordeel doen met de drie studies - in gedachte houdend dat het motto van de grote Utrechtse historicus P. Geyl ('Geschiedenis is een discussie zonder einde') ook op de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog van toepassing is.

Naar aanleiding van:

Jan van Miert (redactie), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*, Het Spectrum/Broese Kemink/Centraal Museum/Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht 1995, 295 p., ill., prijs f 29,50, ISBN: 90 274 4507 9

Sander van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond. De Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting 1940-1945*. Universiteit Utrecht 1995, 160 p., ill., prijs f 17,50, ISBN: 90 393 0658 3

T. Spaans van der Bijl, *Utrecht in verzet, 1940-1945*. Uitgave onder auspiciën van de lidvereniging Utrecht van de Nationale Federatieve Raad van het voormalig Verzet Nederland, 24 Octoberplein 9, 3533 KA Utrecht, tel. 030-937071, 400 p., ill., prijs f 35,- ISBN: 90 800194 3 7

I.E.C.M. Broos, *Bronnenoverzicht voor de geschiedenis van de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog*, Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst 9, 178 p., ill., prijs f 19,50 ISBN 90 73190 10 X

Maarsssen

J. Verhoef doet aan de hand van een brief van de Commissaris der Koningin van 1922 uit de doeken in het eerste nummer van jaargang 1995 Historische Kring Maarsssen hoe de vroegere ambtenaar uit de Haarlemmermeer M.H. Eggink benoemd werd tot burgemeester van Maarsssen.

De CdK voorzag door de vestiging van een aantal industrieën in het Vechtdorp een vergroting van de arbeidersstand, met name radicalen afkomstig uit Friesland. Hij wilde dan ook een krachtig bestuurder op die post hebben, die niet per se rechtse sympathieën behoeft te hebben. Eggink was reeds gemeentesecretaris en had een goede indruk gemaakt. Hoewel een groep ingezetenen via een petitie poogden een meer vooraanstaande figuur te laten benoemen, gaf bij de CdK bekwaamheid de doorslag. Eggink werd burgemeester.

Renswoude

In het januarinumnummer van 1995 van Het oude Renswou, het mededelingenblad van de historische kring uit die plaats, doet E.J. Wolleswinkel uit de doeken hoe de heren van Renswoude in tweehonderd jaar een groot deel van de Emmikhuizerberg in handen kregen. In 1637 kocht Johan van Reede, de toenmalige heer van Renswoude de berg van het Convent van Karthuizers bij Utrecht. Hij kon echter niet in zijn eentje de dertigduizend gulden van de koopsom opbrengen en moest het bezit delen met enkele belangrijke geldschietters. In de tijd daarna deden opeenvolgende heren van Renswoude hun best, de landerijen van de geldschietters bij hun bezit te voegen. Zo kocht

Baron Taets van Amerongen in 1873 een van die percelen, terwijl twee andere reeds enkele decennia eerder aan de familie waren gekomen. Het is nog niet gelukt de laatste percelen in handen te krijgen.

Herdenking 1945

Maar uiteraard is het gros van de tijdschriften gewijd aan de herdenking van de bevrijding in 1945, nu vijftig jaar geleden. Een groot deel van de lente en de zomer zijn gewijd aan tentoonstellingen, optochten, herdenkingen etc. rond dit heugelijk feit. Zo kennen de tijdschriften van de Historische Kring Breukelen, de Historische Kring IJsselstein, De Biltse Grift, Bun Historiaal, Historische Kring Leusden, Historische Kring Baerne, Historische Kring Femmes en Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens speciale herdenkingsnummers. Ook het nieuwe, fraai vormgegeven tijdschrift van de Historische Kring Tussen Rijn en Lek, 'Het Kromme-Rijngebied' geheten, is gewijd aan onderwerpen uit de Tweede Wereldoorlog.

Opvallend is, dat de redacties zich daarbij niet alleen richten op de mensen die het zelf hebben meegemaakt, de enigen dus die uit eigen ervaring 'herdenken', maar dat men expliciet de jeugd betreft bij dit gebeuren. Toch sluipt de twijfel binnen over het nut van het herdenken. Is het geen tijd om het verleden achter ons te laten en de relatie met de oosterbuur te normaliseren, ook wat dit betreft? In hoeverre kan Tweede Wereldoorlog gebruikt worden als waarschuwing, wat er kan gebeuren als racisme en fascisme een kans krijgen in een samenleving? Het is onduidelijk

of de jeugd de link legt met de tegenwoordige problemen rond de asielzoekers. En niet alleen de jeugd: de kreet dat het toelatingsbeleid strenger moet worden wordt steeds vaker gehoord, net als in de jaren 30 toen veel joodse immigranten Nederland niet werden binnengelaten.

In de tijdschriften ligt de nadruk op thema's als het plaatselijk bestuur, inundaties, de hongerwinter en de daarop volgende bevrijding en persoonlijke herinneringen uit dagboeken en brieven. Aan de andere kant wordt duidelijk dat de oorlog wordt 'genormaliseerd': het herdenkingsboek dat de gemeente Utrecht tot stand heeft laten komen over de stad in de Tweede Wereldoorlog legt de nadruk op het gewone, het dagelijkse leven. Ook in de verschillende tijdschriften wordt aandacht besteed aan de zaken die 'gewoon' doorgingen. Dat kan te maken hebben met de afstand in de tijd, maar misschien ook met een relativering van de rol van de Nederlanders in de strijd.

Die mijnheer heeft zeker een goed traktement ...

Vóór de ontdekking dat besmettelijke ziekten verspreid kunnen worden door bacteriën, geloofde men dat dit gebeurde door contact met een zieke of door het *miasma*, een onzichtbare smetstof die zich in bedorven, stinkende lucht kon ontwikkelen. Wie niet ziek wilde worden, bleef dus uit de buurt van patiënten of zorgde ervoor dat er geen stank kon ontstaan. Maar hoe zat het nu met pokken? Sedert omstreeks 1800 was bekend dat vaccineren de ziekte voorkwam. Maar tijdens epidemieën bleek dat mensen die gevaccineerd waren toch ziek werden. Het kwam ook vaak voor dat het ene kind in een gezin ziek werd en het andere niet. Vaccinatie bleek dus niet blijvend te helpen en de smetstof werd blijkbaar niet (of niet alleen) via contact verspreid. Er is de hele eeuw door gepraat over de vraag of vaccinatie niet verplicht moest worden. Tot onvrede van de voorstanders is het er niet van gekomen. De (lokale) overheden beperkten zich in het algemeen tot wat propaganda en loofden prijzen uit voor de arts die de meeste gratis vaccinaties had verricht. Onderwijzers mochten alleen kinderen toelaten die een pokkenbriefje hadden. Maar er werd in normale tijden weinig gecontroleerd en dus liepen er talloze ongevaccineerde mensen rond. Als de ziekte weer eens heerste, haastten velen zich om de schade in te halen. Maar zodra het sein op veilig stond, vergaten de meeste ouders hun schrik en goede voornemens. Waarom zou je een kind welbewust blootstellen aan de kinderpokken, terwijl het risico dat het zonder vaccinatie aan die ziekte zou sterven vrij gering was?

In huizen waar iemand leed aan een besmettelijke ziekte, moest achter een venster, gelijkvloers en aan de straatkant, een briefje worden aangebracht met het opschrift 'besmettelijke ziekte'. Veel mensen waren ervan overtuigd dat pokken niet besmettelijk waren en laptten dat gebod aan hun laars. Vooral winkeliers voelden er weinig voor hun klanten op de vlucht te jagen en saboteerden het voorschrift. Men klaagde erover dat zij volstonden met een minuscuul onleesbaar vodge papier, zo hoog mogelijk opgehangen en liefst op een plek waar er wat voor hing. Mensen die uit overtuiging vaccinatie weigerden, waren al helemaal niet bereid maatregelen te nemen om verspreiding van de ziekte te voorkomen.

Wie zich wel netjes aan de regels hield, kon daardoor in problemen komen. Dat merkte 'Vrouw de Beer' tijdens de pokkenepidemie van 1871. In een ingezonden brief sprak zij er schande van. 'Ik ben een vrouw van 72 jaar en woon op de Vuilesloot, hoek kleine Jufferstraat, doe daar een kruidenierswinkeltje. Ik heb 16 kinderen gehad en lange jaren een blinden man. Mijn kinderen zijn nu, op een na, allen dood; mijn zoon, die mede broodwinner was, sterft gepasseerden Zaterdag acht dagen aan de pokken; zijn vrouw bevat een dag vroeger als hij sterft; haar moeder blijft bij haar, is uit Amsterdam, maar blijft nu om haar op te passen. Wij zijn dus drie vrouwen en een kind nog in het kleine huisje, en zonder eenige verdiensten. Het huis is geheel schoongemaakt van boven tot onder; het beddengoed is bij Vlek om te zuiveren, al reeds terstond na de begrafenis, het overige alles goed gewasschen; dat mag men komen zien voor iemand van twee en zeventig jaar. Nu ging ik Vrijdag naar den doctor om het briefje van de deur af te hebben, de doctor zond mij naar het stadhuis, om een briefje; op het stadhuis zond men mij naar den doctor: daar moet het

van uitgaan, een ieder kan wel komen om een briefje. Nu vraag ik, of men komen zal om briefjes, waar men niets mede doen kan. Ik ging weer naar den doctor; deze gaf mij een briefje; weer naar het stadhuis; daar las men het briefje; toen kreeg ik een briefje op zegel, dat moest de doctor maar met ja tekenen; weer naar den doctor; deze gaf mij een briefje dat men broodeloos was. Aan het stadhuis komende, las men het briefje; de doctor had het andere briefje niet geteekend, ik kreeg nu ten antwoord, dat men niet buiten de wet kon handelen, het briefje met de woorden *besmettelijke ziekte* moest er nog veertien dagen op blijven. Nu vraag ik of men, dat niet terstond had kunnen zeggen, dan was ik er met eene keer loopens af geweest, nu vroeg mijn dochter wat moeder wel doen moest. Wat voor religie was de vraag. Op het antwoord Gereformeerd, en mijn schoondochter Luthersch, zeide men: dan moet men zich vervoe-gen aan den Kerkenraad. Dat is wreedaardig om iemand naar den bedelstaf te verwijzen, die mijnheer heeft zeker een goed traktement en later een goed pensioen; daarom heeft hij dan ook geen gevoel, of weet niet, wat hij zegt. Als men zulke wetten maakt, dat de gezonden moeten omkomen van gebrek of gaan bedelen, dan kan men wel medewerking erlangen. Mijn zoon is ontkleed door 2 menschen, is gekist door twee timmerlieden; er zijn 8 dragers en 4 slippendragers, allen van zijn vrienden en ook een bidder in dat kleine huisje geweest; tot nog toe heeft niemand letsel.' Wat had het dan voor zin om wekenlang de klanten uit haar winkeltje te verjagen? En wie herkent niet haar verontwaardiging over de achteloze ambtenarij waarmee zij van het kastje naar de muur werd gestuurd?

* Dit verhaal is ontleend aan het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 31-1-1871.

van Zoelen bv aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

J. R. HOOGEZAND

ATELIERS VOOR BINNENHUISKUNST
B.V.

UTRECHT
OUDKERKHOF 25
TEL. (030) 31 52 51

3512 GJ UTRECHT

FAX (030) 367144

KERSBERGEN INSTALLATIE- TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- * Elektra
- * Klimaat
- * Sanitair
- * Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

**Tijdschriften
wil ik als hobby voor u
INBINDEN**

**Redelijk tarief en
100% handwerk.**

**Co Passenier,
tel. 030-930867
(na 18.00 uur)**

DE EERSTE KERKEN VAN UTRECHT:

Sint-Thomas • Sint-Salvator • Sint-Maarten
C.J.C. Broer, M.W.J. de Bruijn

*Een spannend nieuw
boek over de eerste
kerken van Utrecht.
De auteurs halen de
onderste steen boven!*

De prijs van dit boek bedraagt
f 19,50. U kunt het bestellen
door dit bedrag over te maken
op giro 810806 ten name van
Nederlands Centrum voor
Volkscultuur te Utrecht,
onder vermelding van
'De eerste kerken'.

De juiste dosering voor doeltreffende bestrijding
en vaak is ons advies al voldoende

afdeling Ongedierte Bestrijding

Reinigings- en Havendienst Utrecht
Tel. 030 - 443986

RADITIE

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN TRENDS

*Waarom steek je om te groeten je rechterhand uit?
Sinds wanneer vieren mensen hun verjaardag?
Waarom werden flippo's een rage?*

Gewoontes en tradities hebben vaak een fascinerende geschiedenis. Wat mensen nu gedachteloos doen, was ooit nieuw en modern. In het nieuwe tijdschrift *Traditie* kunt u er alles over lezen. Over vrije tijd en relaties, gezondheid en eten, kleding en taal. Over de tradities van vroeger en de trends van vandaag.

Traditie is gericht op een breed publiek, verschijnt in full-colour en staat vol met aantrekkelijke, goed leesbare artikelen. Het verschijnt vier keer per jaar en een jaarabonnement kost f 35,-.

Nieuwsgierig? Vraag dan een proefnummer aan:

Nederlands Centrum voor Volkscultuur
Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht
tel. (030) 319997, fax (030) 334047

 Muus

Makelaardij in
onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

Janssen & Bouineau Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 54 32 12, Fax 030 - 54 32 11

JSB

FINANCIËEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

ANTIQUARIAAT DESTOUCHES

Donderdag 11-21 uur
Vrijdag 11-18 uur
Zaterdag 11-17 uur

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

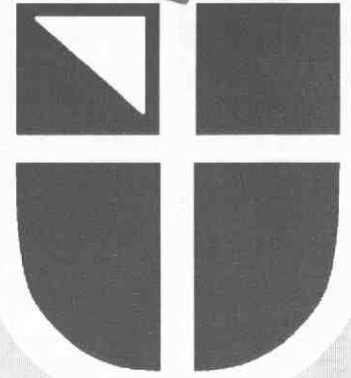
CENE

CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

AB-LOP: Tsooct, 1903
L'

OUDE *Utrecht*

68e jaargang nummer 5

Op de Neu daar staat een tent...

Natuurbeschermmer, bosbouwer en jager

Het groene leven van een Utrechtse landheer

De historie van de huidige tijd

De Commissie Actuele Ontwikkelingen

*Op de Neu
omstreeks 1880.*

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godthelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jaasstraat 17-19

3512 G.M. Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER

■ van Data tot Druk

Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
68e jaargang nr. 5
september/oktober 1995
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.
Peningmeester: J.Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt f 54,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw,
telefoon: 030-316063.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
B. van Santen, E. Tigelaar,
M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cupertus

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
25 oktober 1995, verschijningsdatum
1 december.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2
inch floppy (WordPerfect, versies 4.2,
5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000
en 4000 woorden, waarbij het aantal
noten zo beperkt mogelijk gehouden
moet worden. Het gebruik van tussen-
kopjes wordt aangeraden; illustratie-
suggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Zelfs geboren en getogen Utrechtse weten soms niet of ze 'op', 'in' of 'aan' een straat wonen. De laatste jaren wordt het voorvoegsel 'aan' steeds vaker gebruikt. Dit, terwijl 'de Utrechtse traditie' iets geheel anders voorschrijft. Hoe het precies hoort, wordt duidelijk in het artikel van B.J. Martens van Vliet in deze aflevering van Oud-Utrecht. Op de Neude; of is het toch 'het' Neude? Verder is er veel aandacht voor een bijzondere figuur: jhr. W.H. de Beaufort (1881-1976). Niet iedereen zal zijn naam (meer) kennen. E. Pelzers plaatst hem in de eregalerij van vooraanstaande Nederlandse natuurbeschermers. De Beaufort was behalve natuurbeschermers ook een hartstochtelijk jager. Deze combinatie komt ons nu wat vreemd voor, maar was dat voor De Beaufort blijkbaar niet. Tot slot wijzen wij op enkele activiteiten van de Vereniging Oud-Utrecht: de bescherming van ons culturele erfgoed, waarvoor sinds begin dit jaar een speciale commissie is ingesteld, en de verschijning, in oktober, van een nieuwe aflevering Utrechtse biografieën. Over dit laatste is te lezen in een bijgesloten folder.

Inhoud

Van de redactie	99
Natuurbeschermers, bosbouwer en jager	100
Het groene leven van een Utrechtse landheer E. Pelzers	
Boekenschouw	105
Ooggetuige	107
Op de Neu daar staat een tent...	108
B. J. Martens van Vliet	
Vondsten	110
Agenda	111
De historie van de huidige tijd	113
De Commissie Actuele Ontwikkelingen	
Van de leestafel	115
Schandaal	117

Natuurbeschermer, bosbouwer en jager

Het groene leven van een Utrechtse landheer

Een hoge ambtenaar van Financiën noemde hem ooit de Nederlandse Chamberlain. De Enschedese industrieel G.J. van Heek betitelde hem als gentleman-jager. Voor vrienden en kennissen heette hij Willem Stort. 't Stort is de sprookjesachtige villa in Maarn, niet ver van de landgoederen van zijn familie. Toen hij in 1976 op 95-jarige leeftijd overleed, verschenen er maar weinig necrologieën over hem. Hij stierf schier als een onbekende, omdat hij zijn eigen generatie had overleefd.

Jonkheer W.H. de Beaufort hoort thuis in de galerij van de voor-aanstaande Nederlandse natuur-beschermers. Een pionier van het eerste uur. Hij houdt vanaf 1908, samen met de natuurpedagoog Jac.P. Thijssen (van de Verkade-albums), in het hele land voordrachten over de bescherming van vogels. In die tijd staat het natuurbehoud nog in de kinderschoenen.

Wie is de man, die in 1954 de Zilveren Anjer van het Prins Bernhard Fonds krijgt voor zijn pioniersaandeel in de organisatie van de regionale natuurbescherming? Jager, bosbouwer en natuurbeschermer in hart en nieren. Tegenwoordig een ondenkbare combinatie. Een portret en necrologie die twintig jaar te laat worden gepubliceerd, van een man met een groene nalatenschap.

Met voorliefde bedeed

Willem Hendrik de Beaufort, in mei 1881 geboren als zoon van een Woudenbergse burgemeester en telg uit een protestants en adellijk geslacht, brengt zijn jeugd grotendeels door op het landgoed Henschoten. Zwervend door de uitgestrekte bossen met zijn vele broers en zussen, vaak onder toezicht en meelevend oog van de bosarbeider Teus van Egdome, ontwikkelt hij een grote

belangstelling voor de natuur. Rond zijn tiende jaar sturen zijn ouders hem naar een kostschool in Utrecht. Hij voelt zich hier vaak ongelukkig. De jongen verlangt dikwijls, gekweld door heimwee, naar de weekenden in Laanzicht, het ouderlijk huis in Woudenberg. Vooral de regelmatige jachtpartijen op Henschoten, waaraan veel familieleden meedoen, spreken hem sterk aan.

Na beëindiging van de HBS in Utrecht schrijft De Beaufort zich in mei 1902 in als student aan de *Königliche Sächsische Forstakademie* in het Duitse Tharandt, vlakbij Dresden. Hij wil bosbouw studeren. In Nederland staat het bosbouwonderwijs aan het begin van deze eeuw nog in de kinderschoenen. De meeste Nederlandse bosbouwers hebben in die tijd in Duitsland gestudeerd. Dit land met zijn uitgestrekte *Förstereien* heeft een grote wetenschappelijke bosbouwtraditie. Reuma en depressies dwingen De Beaufort tot een gezondheidskuur. Zijn hele leven blijft hij overigens tobben met gezondheidsproblemen. In Tharandt kan hij studeren en kuren. De natuur in en rondom Tharandt maakt een geweldige indruk op de bosbouwstudent. Een maand na zijn aankomst schrijft hij aan zijn ouders: "t Is hier waarlijk een plekje aarde

door de natuur met voorliefde bedeed, hier koele bossen, met statige fijn- en zilversparren, en daar tussendoor slanke berkenstammen, en onder een machtig woud van boomvarens en bosbessen. Dit maakt alles een ontzettende indruk op mij, dat mij bij het zien van zulk een natuur een gevoel van grote innige dankbaarheid doorstroomt, daarvoor, dat het mij vergund is, al dit schone te genieten, dat ik de schoonste jaren van mijn jeugd mag door brengen".

Na zijn terugkeer in Nederland studeert De Beaufort nog een blauwe maandag aan de Rijks Hogere Land-, Tuin- en Bosbouwschool in Wageningen. Ook werkt hij nog even voor Staatsbosbeheer. Op verzoek van zijn vader gaat hij in 1908 het familielandgoed Henschoten beheren. Later richt De Beaufort de N.V. 't Schoutenhuis in Woudenberg op, dat de administratie en het beheer van vele particuliere landgoederen zal voeren. Pas op 90-jarige leeftijd draagt hij het voorzitterschap van de raad van commissarissen van de naamloze vennootschap over. Hij is tot op hoge leeftijd maatschappelijk zeer actief. Zo is hij voorzitter en bestuurslid van tientallen verenigingen, stichtingen en commissies op het gebied van de land- en bosbouw, natuurbescherming en jacht. In zijn woonplaats Maarn presideert hij jarenlang als voorzitter de Coöperatieve Boerenleenbank 'Woudenberg-Maarn' en als president-kerkvoogd de Nederlands-Hervormde gemeente. Bovendien heeft hij een tijd zitting in Provinciale en Gedeputeerde Staten van Utrecht.

Jhr. W.H. de
Beaufort
omstreeks 1920

Een vroege actiegroep

De Beaufort staat aan de basis van tal van groene Utrechtse organisaties, zoals de Stichting Het Utrechts Landschap en de Vereniging De Utrechtse Heuvelrug. Ook de oprichting in 1949 van het Nationaal Fonds ter bestrijding van Natuurontluistering, dat het Nederlandse volk wil helpen opvoeden tot waardig natuurgenoet, is het werk van De Beaufort. Dit Natuurfonds is jarenlang succesvol.

Soms zijn zijn ideeën vrij modern. De Vereniging De Utrechtse Heuvelrug, die in 1959 voortkomt uit het initiatief van De Beaufort, wil het natuurschoon op de Heuvelrug bevorderen door onder meer de recreatie in goede banen te leiden. De Beaufort slaagt er in de boscijgenaren in dit gebied te laten samenwerken. Volgens H.P. Gorter, oud-directeur van de Vereniging Natuurmonumenten, waren de plannen van De Beaufort die hij op latere leeftijd ontwikkelde, niet altijd

uitvoerbaar. Zo blijkt zijn plan om een particulier fonds op te richten voor het aankopen en beheren van onrendabele woeste gronden niet haalbaar.

In de herfst van 1924 vragen jhr. G.F. van Tets, directeur van een exploitatiemaatschappij, en H. Cleynert, planoloog, De Beaufort om een comité in de provincie Utrecht op te richten. Een comité, dat "waakt tegen schennis van het natuurschoon in samenwerking met de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland". Een en ander blijkt uit een persoonlijk memorandum van de landheer. De beide heren vrezen voor het verdwijnen van de zandverstuivingen en andere woeste gronden bij Soest. Een jaar later is het Provinciaal Utrechts Comité voor Natuurbehoud een feit. Het comité, waarvan De Beaufort voorzitter wordt, is min of meer een informele actiegroep, één van de eerste in haar soort. Het comité bemoeit zich vanaf juni 1925 met het lot van de bedreig-

de Eyckensteinse Bossen. De eigenaar van de bossen, W. baron Van Boetzelaer, wil ze verkopen aan een combinatie van bouwspeculanten. De Beaufort probeert de baron over te halen om de bossen in een stichting onder te brengen ten einde het terrein als natuurgebied te beheren. Van Boetzelaer vindt het plan echter onhaalbaar.

Bij De Beaufort rijpt intussen het idee om een provinciale rechtspersoon op te richten, die bedreigde natuurterreinen kan veilig stellen. Hij pleit bij de Utrechtse commissaris der koningin voor zijn plan. De commissaris toont sympathie voor het idee, maar ziet hier in geen taak voor de overheid. Pas nadat de Utrechtse wethouder J.J. de Waal Malefijt bij de commissaris aandringt op maatregelen om de Eyckensteinse Bossen te redden, komt deze in actie. De commissaris belooft De Beaufort in oktober 1926 het initiatief te nemen tot de oprichting van een stichting. Tevens betreft de Utrechtse bestuurder de voorzitter van de Vereniging Natuurmonumenten, mr. P.G. van Tienhoven, in de zaak. Deze ontwerpt de statuten voor de nieuwe stichting, die in 1927 wordt opgericht. Het Utrechts Landschap, zo heet de nieuwe stichting, gaat zich bekommeren om bedreigde natuurterreinen. Ze is de eerste in haar soort en zal daarmee een voorbeeld zijn voor andere provinciale 'Landschappen'. In de daaropvolgende 10 jaren krijgt iedere provincie een eigen 'Landschap'. De Beaufort speelt jarenlang een vooraanstaande rol in Het Utrechts Landschap, eerst als secretaris, later als ondervoorzitter. De stichting groeit uit tot een volwaardig bezitster van enige

Natuurbeschermer, bosbouwer en jager

Het groene leven van een Utrechtse landheer

duizenden hectaren natuurgebied. Baron Van Boetzelaer verkoopt de Eyckesteinse Bossen aan bouwspeculanten. Het Utrechts Landschap krijgt in 1933 een belangrijk deel van de bossen na een onteigeningsprocedure in handen. Het actiecomité verdwijnt na de oprichting van het Landschap uit beeld.

Familielandgoederen

De Beaufort is niet alleen de geschiedenis ingegaan als de man achter Het Utrechts Landschap, zijn naam blijft ook verbonden aan het beheer van de Utrechtse landgoederen van zijn familie. Zijn beheer over deze landgoederen gaat hem boven een betrekking bij het koninklijk huis. Een uitnodiging van koningin Wilhelmina om houtvester van Hoog Soeren te worden, slaat De Beaufort af. Ook een verzoek van de grootmeester van koningin-moeder Emma om intendant op paleis Soestdijk te worden, hono-

reert hij niet. De Beaufort geeft het beheer van zijn familielandgoederen niet op.

Zijn vader richt in 1908 de N.V. Woudenbergse Bos- en Landexploitatie Maatschappij op. Hij brengt zijn landgoed Henschoten onder het beheer van de vennootschap om versnippering van het prachtige gebied na zijn dood te voorkomen. Willem Hendrik benoemt hij tot directeur. In 1919 wordt deze, na al jarenlang beheerder te zijn geweest, ook directeur van N.V. Den Treek. In deze N.V. is het aan Henschoten grenzende landgoed Den Treek, eigendom van één van zijn ooms, ondergebracht. De aandelen van de beide N.V.'s, die in 1941 fuseerden, zijn in handen van familieleden. Het rentmeesterskantoor 't Schoutenhuis, opgericht en geleid door De Beaufort, voert het feitelijk beheer over de familiebezittingen Henschoten, Den Treek, Rumelaer bij Woudenberg en de gronden van het huis Molen-

bosch te Zeist. Alles bij elkaar enige duizenden hectaren.

De instandhouding van het natuurschoon en de rijkdom van flora en fauna is één van de grondslagen van het beheer. Tegelijkertijd streeft De Beaufort naar een rendabel landgoed. Dat is geen gemakkelijke opgave. Zijn zoon jhr. mr. J.W. de Beaufort, oud-burgemeester van Ruurlo, zegt, dat over conflicten met betrekking tot het landgoed thuis nooit werd gesproken. Wel herinnert hij zich dat "in de crisisjaren bij broers en neven stemmen op gingen om de zaak te liquideren. De financiële resultaten waren slecht in de jaren dertig. Er werd uitgezien naar de verkoop voor woningbouw. Dat vond mijn vader niet zo best, het zinde hem niet. Hij vond een nieuwe oplossing en maakte een folder waarin hij stroken grond aan de rand van het landgoed aanbod voor villabouw". De N.V.'s overleven de crisisjaren

Broers en zussen van W.H. de Beaufort op het Landgoed Henschoten (23 juni 1948); W.H. de Beaufort staat in het midden

Villa 't Stort,
Maarn:
het woonhuis van
W.H. de Beaufort

onder meer door de verkoop van grond. Veel aandacht besteedt De Beaufort aan een goede relatie met zijn pachters en landarbeiders, onder meer door hen te steunen bij het bewonen van de landarbeidershuisjes. Zijn pachters dragen hem zowat op handen. Hij krijgt in december 1944, tijdens de hongerwinter, van zijn pachters aardappelen voor het helpen van behoeftigen. De pachters kunnen als tegenprestatie rekenen op hout. Het landgoed Den Treek-Henschoten trekt thans jaarlijks meer dan een miljoen bezoekers. De bekende bezoekers-attractie De Pyramide van Austerlitz hoort ook tot de bezittingen. De Beaufort heeft het belang van de recreatie en de gevaren hiervan voor de natuur tijdig ingezien. Hij steunt grote projecten, zoals de aanleg van het recreatieve Henschotermere, dan ook met het idee de mensenmassa's te concentreren en weg te houden uit kwetsbare delen.

Als in 1936 De Beauforts schoonmoeder overlijdt, probeert hij het schoonouderlijk landhuis Aardenburg met naaste omgeving in Doorn te redden van dreigende verkoop en verval. Hij verdeelt in

zijn plan het landgoed in twee delen. Ieder deel moet door een naamloze vennootschap worden beheerd. Eén deel is bestemd voor winstgevende exploitatie. Het andere deel met het huis is bestemd voor behoud. De winstgevende N.V. vult de verliezen van de tweede N.V. aan. Zijn schoonfamilie verwerpt zijn ideeën, zo blijkt uit een brief van zijn zwager: "Het plan Aardenburg komt ons toch weinig aantrekkelijk voor, zowel in ideëel als in reëel opzicht. Het ideële is weg zodra Aardenburg voor een goed deel verkaveld en verkocht is. Het huis met omgeving wordt dan uiterst melancholiek".

De familielandgoederen van De Beauforts, Den Treek en Henschoten, zijn een voortdurende bron van landschappelijke schoonheid en financiële zorg. Een poging aan het einde van de jaren vijftig om een overeenkomst met de rijksoverheid te sluiten om de landgoederen te behouden, mislukt. Bovendien strandt even later een idee van De Beaufort en anderen om naar Engels voorbeeld een *National Trust* in Nederland op te richten. De trustee moet landhuizen en de

daaraan verbonden natuur behouden. De plannen zijn echter financieel niet haalbaar. De Beaufort richt daarop in 1965 een familie-stichting op. Deze stichting, De Treeker Eik, moet niet alleen de familiebanden verstevigen, maar ook een veilige toekomst van de landgoederen en de cultuurhistorische bezittingen waarborgen. Tegenwoordig houdt de stichting zich vooral bezig met het organiseren van reünies voor de talrijke afstammelingen van de oprichters van de familielandgoederen. Een B.V., waarvan de aandelen in familiehanden zijn, waakt over Den Treek en Henschoten.

Gepassioneerd

"Wie dus wat gevoelt voor de vrolijke gewiekte zangers, deze trotse veroveraars van het lucht-ruim, deze nijvere helpers in tuin of bos of op de akker, die roepen wij nogmaals toe: beschermt en spaart de Vogels!". Dit hoogdravende citaat is afkomstig uit de brochure *Onze vogels en waarom wij ze niet missen kunnen*, die De Beaufort in 1913 voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen schrijft. Zijn geschreven teksten zijn vaak zoetgevooid en zweverig, maar ook gepassioneerd. In het familiearchief De Beaufort zijn vele muziekstukken, gedichten, verzen en toneelspelen van zijn hand bewaard gebleven. Het onderscheid tussen deze stukken en zijn non-fictie teksten over jacht en natuurbescherming is vaak niet zo groot. "Hij zat vol met plannen, was altijd in de weer. Hij had een enorme fantasie. Voortdurend kwam hij met nieuwe plannen. Soms lukten die, vaak ook niet" zegt J.W. de Beaufort over zijn vader W.H. de Beaufort.

Natuurbeschermer, bosbouwer en jager

Het groene leven van een Utrechtse landheer

De Beaufort senior is een beminnelijk man met vele relaties en kennissen. Door zijn afkomst en zijn huwelijk met een dochter van S.P. van Eeghen, Amsterdams zakenman en voorzitter van de Amsterdamse Kamer van Koophandel, staan de poorten bij notabelen wijd voor hem open. Hij is bijvoorbeeld hecht bevriend met mr. P.G. van Tienhoven, de man die de Vereniging Natuurmonumenten groot maakte. J.W. de Beaufort noemt zijn vader een bruggebouwer. "Hij probeerde steeds mensen en zaken met elkaar te verzoenen en conflicten door overleg op te lossen. Hij kwam altijd met een oplossing, ook al botsten de belangen". De oud-burgemeester van Ruurlo verwerpt de opvatting van een hoge ambtenaar van Financiën, dat zijn vader de Nederlandse Chamberlain was. "Hij was op sommige punten zeer principieel". De Beaufort senior toont zijn principevastheid in de oorlogsjaren als adviseur van het bestuur van het Nationale Park De Hoge Veluwe. Bij de onderhandelingen met de Duitsers over het beheer van de herten en reeën in het park verzet hij zich sterk tegen plannen om herten, afkomstig van het koninklijk bezit 't Loo, uit te zetten op De Hoge Veluwe. Hij vindt dat vanwege de bezetting niet kies.

Dienstbaar

De Beaufort draagt voor een bruggebouwer ogenschijnlijk een grote tegenstelling bij zich: die van natuurbeschermer, bosbouwer en jager. Voor hem staat de bescherming van de natuur echter op de eerste plaats. "Bij alles wat mijn vader deed, stond de schoonheid van de natuur en

alles wat kon bijdragen om die schoonheid te bevorderen, voorop. Het was altijd zoeken naar mogelijkheden om de dingen dienstbaar te maken aan de schoonheid in de natuur", benadrukt J.W. de Beaufort met stelligheid. Over het feit dat zijn vader jager en natuurliefhebber was, zegt hij: "Er werd in die tijd nooit op een polariserende wijze over deze zaken gesproken. Mijn vader was niet primair een jager. Hij joeg niet uit hartstocht. Ook de jacht stond bij hem in dienst van het bewaren van de schoonheid en fauna. In zijn jongere jaren was hij een feller jager, later werd hij milder. Zijn broers waren feller. De jacht om de jacht. Zij vonden het maar matig dat mijn vader als bosbouwer en beheerder de konijnen opruimde. In de familiekring bekritiseerde men hem daarom".

Als jongeman is W.H. de Beaufort vol bewondering over de jachtkunsten van zijn vader. In zijn eerste jachtdagboek zet hij op 16 oktober 1899 een dikke streep onder het woordje korhaan: "Het is niet zonder reden dat ik dit woord onderstreep, want eerst sedert de laatste jaren vertonen zich in ons veld nu en dan korhoenders...het gelukte mijn vader na vele uren van stalen volharding en onverdroten ijver in zijn geliefkoosd jachtveld een prachtige haan te schieten...op een afstand van wel 40 grote passen". In 1939 pleit hij bij de Nederlandse Bosbouwvereniging voor het samengaan van bosbouw en jacht. Hij verwerpt de jacht als schietsport en de onbeteugelde lust tot het uitmoorden van het wild. Als de jacht ontdaan is van uitwassen, kweekt zij volgens hem liefde voor bos en natuur. Tegen-

speler in de Nederlandse Bosbouwvereniging is de Wageningse hoogleraar, prof. ir. J.H. Jager Gerlings, die de jacht voor de bosbouwers maar lastig vindt. De kunstmatig hoge wildstanden veroorzaken schade in de bossen. Jacht kost de bosbouwers geld. Er zijn in die tijd slechts weinig natuurbeschermers die de jacht afkeuren.

De Beaufort verenigt, wanneer hij bekeken wordt door een bril van deze tijd, het onmogelijke in zich. In zijn tijd slaagt hij er in grote verschillen te overbruggen. Als hij in 1954 een radiopraatje heeft gehouden over de Nederlandse bossen, complimenteert Jager Gerlings hem: "Je hebt op zulk een uitstekende wijze het Nederlandse publiek ingelicht over de economische betekenis van ons bos! Dit was werkelijk nodig nu het publiek tot nu toe er niet anders over heeft gehoord dan over zijn betekenis als object van natuurschoon en recreatie".

Verantwoording

Deze bijdrage is onder meer gebaseerd op informatie uit het familie-archief De Beaufort, dat zich gedeeltelijk in het Rijksarchief in Utrecht bevindt. Een ander deel zal binnenkort aan het rijksarchief worden overgedragen. Over jhr. W.H. de Beaufort zal over enige tijd een biografie in boekvorm verschijnen.

Jan van Bijlert (1597/98-1671)
Schilder in Utrecht

Paul Huys Janssen

De 17e-eeuwse Utrechtse schilder Jan van Bijlert is buiten de kunsthistorische wereld niet bijzonder bekend geraakt.

In de vakliteratuur wordt Van Bijlert meestal in één adem genoemd met drie andere, wel bekend geworden 17e-eeuwse Utrechtse schilders, te weten Hendrick ter Brugghen, Gerard van Honthorst en Dirck van Baburen. In dit illustere gezelschap wordt hij steevast als vierde genoemd. Ondanks dat Van Bijlert een tijdlang de stijl van de Italiaanse schilder Caravaggio navolgde, wiens werk hij in Rome had bestudeerd, is het een misvatting hem alleen te beschouwen als diens volgeling: evenals bij een schilder als Honthorst duurde ook Van Bijlerts caravaggistische periode niet erg lang en ging hij na verloop van tijd over naar een meer classicistische manier van werken.

Een van de belangrijkste redenen voor de relatief geringe bekendheid van Van Bijlerts werk is te vinden in de kwaliteit van het werk zelf. Zoals Huys Janssen het zelf typeert: "(...) vaak is hij een grote onder de kleinen, en soms een kleine onder de groten". Van Bijlert liet zich (naar ons moderne oordeel) wellicht te gemakkelijk inspireren door andere meesters en het is dan ook veelzeggend, dat bijvoorbeeld diens vrij nauwgezette navolging van een werk van Guido Reni tot één van de betere schilderijen binnen zijn oeuvre heeft geleid. Blijkbaar kon hij de steun van een fraai voorbeeld goed gebruiken.

In zijn proefschrift corrigeert Paul Huys Janssen de veel gehoorde mening, dat Van Bijlert vooral als caravaggist zou hebben gewerkt. Zijn werk als classicist en als schilder van menig realistisch portret, komt uitgebreid aan de orde. In het biografisch gedeelte wordt, behalve aan de gebruikelijke gegevens ook aandacht besteed aan de opdrachtgevers voor wie Van Bijlert werkte.

Bijzonder veel informatie bevat de 'catalogue raisonné', welke ruim 180 schilderijen behandelt. Het zal overigens geen kleine opgave geweest zijn een dergelijke catalogus samen te stellen van het oeuvre van een schilder die zich soms zo sterk kon voegen naar andermans stijl.

Uit het geheel rijst het beeld op van een Utrechtse kleine meester, die een grote flexibiliteit aan de dag legde ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen op kunstgebied en zich, wellicht mede vanwege deze flexibiliteit, een goede maatschappelijke positie wist te verwerven.

Paul Huys Janssen, *Jan van Bijlert (1597/98 - 1671), Schilder in Utrecht, Utrecht 1994; 360 p.*
 Alleen verkrijgbaar bij Antiquariaat Aleph, Vismarkt 9, Utrecht. Prijs f 65,- (MCvO)

Economie en kunst

In zijn proefschrift *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700* gaat de historicus Marten Jan Bok nader in op de vraag of er in genoemde periode een verband bestond tussen de enorme economische groei die de Nederlanden toen doormaakte en de eveneens bijna explosieve bloei van de kunsten in de Gouden Eeuw. Deze vraag is niet zo'n open deur als deze wellicht in eerste instantie lijkt. Met name in kunsthistorische kring is er lange tijd een grote terughoudendheid geweest om kunstactiviteiten in economische termen te bezien.

Hoe bijzonder veel waardevolle informatie er echter boven water kan komen, indien men deze vraagstelling aandurft, mag blijken uit Boks proefschrift. Een schat aan gegevens over de economische positie van kunstenaars in de Gouden Eeuw is het resultaat. De vraag naar de relatie tussen economie en kunst wordt door Bok positief beantwoord: de opkomst en neergang van de Nederlandse economie liet onmiskenbaar haar sporen na in de ontwikkelingen van de kunsten. Een luxeproduct als een schilderij was en is nu eenmaal bijzonder conjunctuurgevoelig. Kunstenaars en kunsthandelaren trachten dan ook in te spelen op een steeds veranderende markt. Aan de hand van de situatie voor kunstenaars in Utrecht wordt dit nader toegelicht.

De mening, dat kunstenaars in de

17e eeuw, naast hun opdrachten voor een vrije markt werkten, wordt door Bok genuanceerd.

Slechts in Amsterdam zal er sprake zijn geweest van een niet of weinig gereguleerde kunstmarkt, in andere steden hadden de gildes toch menige bepaling ingesteld om de eigen markt te beschermen tegen kunst(enaars) van buitenaf en waarschijnlijk met redelijk resultaat. Overigens hebben die zelfde regulerende bepalingen anderzijds wellicht het klimaat gecreëerd waarin lokale schilderscholen zich konden ontwikkelen. Het voert te ver om op deze plek nader in te gaan op de vele interessante gegevens welke Bok uit menig archief heeft weten op te diepen. Om kort te zijn: een aandrader.

Marten Jan Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700*, Utrecht 1994; 264 p. Verkrijgbaar bij Antiquariaat Aleph, Vismarkt 9, Utrecht. Prijs f 65,-.
(MCvO)

Studeren in Utrecht

De Utrechtse Universiteitsbibliotheek bezit bijna 2000 collegedictaten die tesamen een aardig beeld geven van het onderwijs dat aan de Utrechtse universiteit gegeven werd. Het kan gaan om eigen aantekeningen van de betreffende hoogleraar of om dictaten van ijverige studenten die de colleges volgden. Door deze catalogus is in een oogwenk te zien van welke hoogleraar dictaten zijn overgeleverd. Als je geen namen weet maar bijvoorbeeld geïnteresseerd bent in een vakgebied dan kun je terecht in één van de handige registers. Zo op het eerste gezicht lijkt het of vooral (latere) hoogleraren hun aantekeningen

aan de bibliotheek geschonken hebben. Zonder mevrouw Louise van Tongerloo, ook in Oud-Utrecht geen onbekende, zouden we overigens weinig tot niets weten over het onderwijs van de naoorlogse hoogleraren geschiedenis. Van de 23 overgeleverde collegedictaten van in totaal zeven hoogleraren zijn er 22 van haar hand. Alleen de achtste hoogleraar, C.D.J. Brandt, is een uitzondering: van de zestien dictaten zijn er maar twee van Van Tongerloo, de overige veertien zijn van Brandt zelf.

Koert van der Horst, *Catalogus van de collectie collegedictaten van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*. Universiteitsbibliotheek, Utrecht 1994, 371 pp., prijs: f 30,- ISBN: 90-393-0774-1.
(AvdZ)

Landgoed Linschoten

Tussen Woerden en Montfoort ligt het uitgestrekte, eeuwenoude Landgoed Linschoten. Dit landgoed kwam in 1633 in bezit van de Utrechtse patriciër Johan Strick, die enkele jaren later het huidige kasteel Linschoten liet bouwen. In 1849 stierf de laatste telg van het geslacht Strick van Linschoten en kwam het landgoed in handen van de familie Peletier. Sinds 1969 draagt een speciaal daarvoor in het leven geroepen stichting zorg voor de instandhouding van het landgoed. Dit boek is een indrukwekkende turf van 564 pagina's en bijna 300 illustraties. De bijbelse allure blijkt ook uit een heus leeslint. In dertien hoofdstukken wordt ingegaan op de rijke en gevarieerde geschiedenis van het landgoed: uiteraard over de bouwgeschiedenis van het huis, het cultuurlandchap en de heren van Linschoten.

Maar ook over tuinaanleg, boerderijtypen, de jacht en de visserij. Een curieuze figuur in de geschiedenis van Linschoten was Paulus H.A.J. Strick van Linschoten (1769-1819). Deze kosmopoliet studeerde in Göttingen en reisde de halve wereld af, waarbij hij ondermeer kennis maakte met Goethe en Schiller. Zijn patriotse denkbeelden deden hem zijn adeldom afzweren. Ook in de politiek sprak hij een woordje mee: zo was hij lid van de Nationale Vergadering van de jonge Bataafse Republiek. Voor landbouwhistorici is hij interessant vanwege zijn *Landbouwkundige oefeningen*, een reeks van gesprekken die Paulus voerde met boeren uit de nabije omgeving en die een betrouwbaar beeld geven van het landbouwbedrijf aan het begin van de 19e eeuw.

Wessel Reinink (redactie), *Landgoed Linschoten*. Uitgeverij Thoth, Bussum 1994, 564 pp., prijs: f 65,-.
(AvdZ)

De Nieuwegracht, ter hoogte van de Quintijnsbrug (omstreeks 1930); foto: GAU (neg.nr. C38.500)

De Nieuwegracht in de jaren 30, gezien door de ogen van een kind

Tegenwoordig noemt Utrecht zich kinderstad. Het beleid is erop gericht kinderen een veilige, maar ook uitdagende leef- en speelomgeving te bieden. Er worden zelfs kinderconferenties gehouden om er achter te komen wat kinderen eng, leuk, spannend, vies of veilig vinden.

Hoe was het om ongeveer zestig jaar geleden kind te zijn in Utrecht? Wat je kon beleven en zien en waar je kon spelen in de stad vertelt het volgende verhaal. Het meisje dat deze avonturen beleefde woonde op de Nieuwegracht en was toen ongeveer tien jaar.

Krijgertje

Bij mijn eerste bezoek aan het Catharijne Convent ging ik allereerst op zoek naar vroeger. Wat was het hier veranderd! De pastorie van de kerk is nu de hoofdingang. Hieruit kwamen mijn jeugdviendinnetjes die hun eerste communie hadden gedaan met hun cadeautjes van de pastoor. En dan daar links was de farmaceutische fabriek met ernaast de grote poort. Vanuit het magazijn werden hier de wagens van Van Gend en Loos bevracht. Voor ons kinderen een heerlijk speelobject, want je mocht achter-

op meerijden. Die dikke Belgische knollen gaven wel eens problemen want als ze erg hard liepen smaakte je tegen de grond als je eraf moest springen omdat je anders te ver van huis kwam.

Meer naar achter in die poort, waar nu de binnentuin van het museum is, was ons eldorado. We speelden daar krijgertje en klommen op de hoge goten van de kerk via waterpijpen en afdakjes. We sprongen dan naar beneden op een grote hoop zand die daar altijd wel lag in verband met restauraties.

Te gevaarlijk!

De papierfabriek van Pilaar was ook interessant. Wat waren die rollen papier immens groot en zwaar! Er was een stempel-lokaal waar de arbeidslozen hun geld moesten ophalen. Ze stonden in rijen en maakten geintjes met elkaar die niet altijd even leuk waren in mijn ogen. Op een keer hadden ze met een speld kranten aan het jasje van de gemeenteambtenaar bevestigd. Vervolgens werden die kranten in brand gestoken.

Ook waren daar nog enige bewoonde huisjes. Maar ineens was dat afgelopen. Er werd gesloopt en wij mochten er niet meer spelen, te gevaarlijk. Het enige wat er nog stond was de trap van de eerste en tweede etage. Die had op ons kinderen een enorme aantrekkingskracht. Maar meer dan tien treden durfden we toch niet

op. Vooral als het ging schemeren stak die trap luguber af tegen de lucht.

Bloedzuigers

Een ander bijzonder spannend object was het smalle betonnen randje onder de Quintijnsbrug bij de Zuilenstraat. Ook toen waren de grachten al niet helemaal schoon. Het wemelde van de bloedzuigers, waar ik erg bang voor was. Maar ja, het was wel enorm spannend om langs dat randje te lopen. Mijn moeder heeft het nooit geweten. Maar toen ik een grote rat had gezien, heb ik het nooit meer gedaan.

Aan het einde van de Nieuwegracht was een park, ik meen Manenburg. In de oorlog waren daar loopgraven gegraven. De winter van '42 gaf ons kinderen veel sneeuw en we genoten ervan. We lieten ons vanaf de hoge berg via 't looppad op de singel sleeën. Er lag ijs en dan was het vanaf het talud naar het ijs een flinke val. Je moest je maar redden, maar het ging heerlijk. Toen de loopgraven er waren was het sport om langs de randjes te sleeën als je van boven kwam. Eenmaal vergiste ik me en viel er met slee en al in. Dat was een enorme klap waarmee ik op de bodem kwam en ik zat echt even beduusd te kijken voor ik in de lach schoot om mijn stommitieit. Ik moest door vele hoekjes om via een trappetje weer op sneeuwniveau te komen. Maar het ging heerlijk!

Op de Neu daar staat een tent...

In de geschreven pers en in andere publikaties lees je steeds vaker dat vóór straatnamen de woorden 'in' en 'op', welke voorzetsels in dit verband sinds lang in Utrecht worden gebruikt, zijn vervangen door 'aan'. Deze 'veraanning' is natuurlijk hedendaags Nederlands en niet verkeerd, maar het gebruik ervan gaat wel in tegen de gewoonten van de Utrechtse spreken en schrijftaal.

Ik vind het juist zo aardig dat we er in de stad wat dit betreft eigen tradities op na houden. Maar blijkbaar leven die tradities bij steeds minder inwoners. In dit stukje geef ik een aantal voorbeelden van het gebruik van de voorzetsels voor straatnamen in de binnenstad.

In

De regel luidt dat je in Utrecht 'in' een straat woont indien de naam ook op -straat eindigt. Bijna al die straten waren, en zijn, smal. Je zegt (en schrijft) dus: 'In wat nu de Choorstraat heet, stond eens het koor van de Buurkerk.' Straten die vroeger smal waren, maar die later zijn verbreed, hebben 'in' behouden; dus: 'de sloop in de Korte Nieuwstraat kreeg veel bijval' en 'in de Lange Viestraat heeft de gemeente passende lantarenpalen laten plaatsen'. Ook straten waarvan de naam op -markt eindigt, krijgen 'in'; dus: 'in de Varkenmarkt werden biggen verkocht' en 'in de Lijnmarkt wordt voortdurend gefietst' - in beide gevallen betreft het smalle straten. Je kunt in Utrecht ook in een hoek wonen: 'in de Mariahoek staat de mooiste haan van

De (het?) Neude omstreeks 1880; foto: GAU (neg.nr. C.2.817)

de stad'. Ook woon je 'in' hoven, stegen en poorten: in de Begijnhof, 'in de Catharijnesteeg protesteren de dames van de Brigittenstraat' en 'in de Nathanaëlspoort krijgen de mensen een vijfsterrenhotel als bureu'. Straten waarvan de naam niet een specifieke uitgang heeft, krijgen ook 'in', dus: 'in het Wed wordt veel geplast', 'in de Wijde Doelen vinden de bewoners het drukke verkeer niet bezwaarlijk', 'voor de huizen in 't Achterom is een speelplaats aangelegd' en 'de chic van de stad gaat in de Lange Rozendaal wonen'. Straten waar je 'in' woont, krijgen 'door' als je er doorheen moet: als je geld uit de automaat wilt nemen, 'ga je van de Neude (zeer fout is: het Neude) door de

Potterstraat' - die straat was vroeger eveneens nauw.

Op

Er zijn drie straten in de binnenstad waarvan de naam weliswaar op -straat eindigt, maar waar je 'op' woont. In die categorie zijn dit uitgerekend de drie van oudsher breedste straten: de Voorstraat, de Breedstraat en de Lange Nieuwstraat. Straten waar je 'op' woont, krijgen 'over' als je er doorheen moet: geleerde mensen gaan 'over de Voorstraat naar de bibliotheek in de Wittevrouwenstraat'. Straten die op -markt eindigen, maar die open uitzicht hebben, krijgen 'op': 'op de Ganzenmarkt is het gezelliger dan op de Vismarkt'. Voorts woon je niet 'aan'

passen voor hondepoep', 'de schouwburg op 't Lucasbolwerk - vroeger een aarden verhoging binnen de stadswal - wordt nu prachtig verbouwd'. Als laatste krijgen de straten die op -kade, -plantsoen, -veld of -weg eindigen ook het voorzetsel 'op': op de Van Wijckskade, op het Pelmolenplantsoen, op het Jansveld en op de Springweg. Het woord 'hofje' (voor: kameren) is niet Utrechts, toch 'woon je goed in de Bruntenhof/Bruntskameren'. Een speciaal geval is de straat Jansdam (met accent op de laatste lettergreep). In Utrecht kun je horen: 'In een grand café op 't Jansdam kost een sigaartje 2 gulden 75'. Eigenaardig is dan dat je 'op Pausdam' woont (accent ook op 'dam'), zonder lidwoord.

Straten waarvan de naam al met een voorzetsel begint, krijgen geen voorzetsel: je woont Achter de Dom of Voor Clarenburg.

Nog iets over de klemtoon

Voorbij de Wittevrouwenbrug (het accent in de uitspraak wisselt: op de derde of de vijfde lettergreep) woon je buiten Wittevrouwen (idem: op de eerste of de derde lettergreep). En niet 'op' maar 'in' een laan; dus: in de Notebomenlaan en in de Maliebaan. Je loopt bijgevolg 'door' de Maliebaan, net als door de smalle straten. Een enkele uitvalstraat krijgt 'op': 'op de Biltstraat moeten weer bomen worden geplant'. Er is een aantal Utrechtse stadswijken en dorpen waar je ook 'op' woont, zoals Hoograven, Oog in Al, Zeis(t) en De Bilt. Daarentegen 'is het wonen in de Rivierenwijk saai', maar 'op Nieuw-Engeland wordt gezegd dat het op Transvaal gezellig is'.

Kerken

De Janskerk (accent op de eerste lettergreep, nooit: Sint-Janskerk) staat op het Janskerkhof (accent op de tweede lettergreep; nooit: Sint-Janskerkhof). De St.-Jacobskerk heet in Utrecht ook het voorzetsel 'op': op de Van Wijckskade, op het Pelmolenplantsoen, op het Jansveld en op de Springweg. Het woord 'hofje' (voor: kameren) is niet Utrechts, toch 'woon je goed in de Bruntenhof/Bruntskameren'.

Tenslotte kom ik nog even terug op 'de' singel. Je hoort wel eens 't singel' en, voor de oorlog, 't zwemschool van Timp'. Het onzijdige 't' is ontstaan uit 'de', nadat de toonloze e voor de sisklanken niet meer werd uitgesproken (de d was in t veranderd) en zo kwam het dat ook de Steenweg en de Springweg op de duur werden aangeduid als 't Steenweg' ('t accent wisselt) en zelfs 'het Springweg' (idem).

't Stadhuisbrug zegt niemand iets in Nederland, behalve in Utrecht.

'Toeback suygen' en zijn gevolgen

Bij de in 1980/81 uitgevoerde opgraving in de kapel van het voormalige St. Jobsgasthuis aan de Nieuwe Daalstraat - de opgravers spraken van 'St. Job aan het Spoor' - werden skeletresten van meer dan duizend individuen geborgen. Zij werden daar van circa 1500 tot 1800 begraven, waarbij - om plaats te maken - tussentijds wel eens werd geruimd en collectief (en ongenueanceerd!) herbegraven. Qua datering kon op redelijk aannemelijke gronden een tweedeling in de populatie getroffen worden.

In de jongste categorie - tussen ca. 1650 en 1800 ter aarde besteld - werden bij een aantal schedels in de gebitten merkwaardige hiaten in de tandenrijen en de daarachter liggende kiezen opgemerkt. Er was geen sprake van aantasting (cariës), noch van afgebroken stukken door welke oorzaak (ante of post mortem) ook. Gezien de ronde vormen der hiaten en hun spiegelgladde begrenzingen betrof het kennelijk slijtage als gevolg van het roken van de bekende witaardewerken pijpjes.

Glazuur van tanden en kiezen (op micro-niveau opgebouwd uit prismata van hydroxylapatiet) is het hardste en meest slijtvaste weefsel van het menselijke organisme, geen wonder gezien de kauw- en maal-functie van het gebit als inlei-

ding tot de spijsvertering. Desalniettemin kan er slijtage optreden en bij de gebitten in oude (opgegraven) populaties wordt dat niet zelden in aanzienlijke mate opgemerkt. Zolang er van weinig sociale differentiatie in leefgemeenschappen sprake is, met een doorgaans eenvoudig (grob) en uniform dieet, vormt de mate van slijtage - 'attritie' genoemd - van een gebit één van de criteria voor het schatten van de leeftijd bij de dood van de desbetreffende individuen. Met voorbijgaan aan te specialistische aspecten van, en ook menigerlei voorbehoud bij, deze methode van leeftijdsschatting, vormt de mate van slijtage immers de neerslag van de functieduur van het gebit. En die weerspiegelt op zijn beurt weer de levensduur van het individu. De gemiddelde leeftijd bij overlijden op populatieniveau is een belangrijk demografisch gegeven bij oudheidkundige studies.

Bij de toenemend 'geciviliseerde' mens wordt attritie ten behoeve van leeftijdsschatting eveneens toenemend onbetrouwbaar en in feite onbruikbaar. Dat geldt zeker voor de huidige mens, die - in het algemeen gesproken - toch wel

een voorkeur heeft voor 'op de tong smeltend vlees' en 'uit flesjes drinkbare appels'.

Naast deze (vroeger) door de kauwfunctie bepaalde typische attritie, bestaat er ook een atypische vorm van slijtage, de zogeheten 'abrasie'. In sommige gemeenschappen werd en wordt het gebit - vooral uiteraard de tanden - wel eens als hulpmiddel bij bepaalde werkzaamheden gebruikt. Men spreekt wel van de 'tool function' van het gebit. Het - bijvoorbeeld - steeds maar weer afbijten van garen (naaisters) en het soepel bijten/kauwen van leer (Eskimo's) leiden tot kleinere of grotere slijtage en op den duur zelfs wel tot het wegslijten van gehele tandkronen. Karakteristiek zijn daarbij de spiegelgladde slijtvlakken.

Ook bij deze pijproker van wel-er - die bij een brede glimlach een wat griezelige aanblik zal hebben geboden - kan eigenlijk wel van 'toolfunctie' gesproken worden. De tanden en kiezen werden voor het vastklemmen van de pijp gebruikt en - gezien de daaraan verbonden gevolgen - ook misbruikt. Het aardewerk bleek niet alleen slijtvaster, maar ook dusdanig 'abrasief' te werken, dat het glazuur en even later het tandbeen bij het regelmatige contact met de pijp het onderspit doolven. Dat deze abrasie doorgaans snel verliep is op te maken uit het feit dat de 'zenuwkamers' van de tanden wel eens open kwamen te liggen, wat niet alleen met flinke pijn gepaard ging, maar vervolgens ook tot infectie en wortel(kaak)ontstekingen leidde. Geen paniek, vond de pijpgenieter, hij verplaatste zijn geliefde pijpje dan wel naar een andere plaats en genoot onverstoord voort!

Het is mogelijk en ook wel boeiend om van dit individu de dynamiek van het rokersleven uit het bij zijn overlijden statisch geworden gebitsbeeld te reconstrueren. Uit allerlei details is af te leiden dat het vrij waarschijnlijk is dat de tabakzuig-loopbaan al op jonge leeftijd aan de rechterkant van het gebit een aanvang nam: eerst tussen de hoektand en de erachter liggende kies, daarna vlak vóór diezelfde hoektand. Daarbij had de roker redelijk geluk, evenals later trouwens bij de hieropvolgend benutte locaties aan de linkerkant. Daar werd de pijp steeds verder naar achter geschoven, totdat de mondhoek geen verdere rek toeliet. Van de minstens twaalf daarvoor in aanmerking komende zenuwkamers werden er maar zo'n 3 à 4 geopend. Het weefsel in het merendeel ervan was tot het treffen van tegenmaatregelen in staat. Dat zette namelijk doeltreffend een beschermende laag tandbeen in de zenuwholte af (secundair tandbeen) op de bedreigde plaatsen. Het is een proces dat ook bij (langzaam verlopende) cariës kan optreden.

De hiaten echter werden op al die plaatsen in dit gebit langzamerhand en achtereenvolgens dusdanig groot, dat de pijp - zelfs bij gesloten kaken - niet meer vastgeklemd kon worden.

De zoveelste plaats werd bij deze man - die nauwelijks 40 jaar oud werd - precies in het midden gevonden. Ofschoon ook hier nog menig pijpje werd genoten, was er ook het laatste bij.

19 november

Op zondag 19 november organiseert St. Watteyn Kunstproducties een wandeling langs Jugendstil-panden in Utrecht. Tijdens deze tocht zal blijken, dat in Utrecht een nogal geometrische en sobere stijl populair was, zeker in vergelijking met de veel uitbundiger Franse en Belgische varianten van de Art Nouveau. Ondanks dat men in Utrecht regelmatig Jugendstilvervormen invoegde in de zogenaamde historiserende stijlen, zijn er ook mooie voorbeelden te geven van 'zuivere' Jugendstilarchitectuur, welke tijdens deze wandeling ook nader bekeken zullen worden.

Tijd: 14.00 tot ca. 15.30 uur

Prijs: f 25,- incl. syllabus

Opgeven: bij St. Watteyn

Kunstproducties,

tel. 030 - 715383 (op werkdagen en zaterdag na 13.00 uur)

Rijksarchief

De archieven van het Utrechts Rijksarchief zijn weer gewoon in Utrecht raadpleegbaar na een ruim eenjarig verblijf in het A.R.A. te Den Haag als gevolg van een ingrijpende verbouwing van de depots.

Alle depots zijn nu voorzien van een zeer geavanceerd luchtbehandelingssysteem en de modernste vorm van rijdende stellingen.

De studiezalen van het Rijksarchief

Utrecht zijn geopend op:

maandag: 13.30 tot 17.00 uur

dinsdag t/m vrijdag: 9.00 tot 17.00 uur

zaterdag: 9.00 tot 12.30 uur

Cursussen genealogie en paleografie

De Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst organiseert dit jaar cursussen genealogie (voor begin-

ners) en paleografie, zowel Nederlandse als Latijnse.

De cursus genealogie omvat vijf lessen en het cursusgeld is f 75; de cursussen paleografie omvatten 14 lessen, voor f 115. Voor meer informatie: 030-736611

Expositie 100-jarige toren

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat begonnen werd met de bouw van de watertoren aan de Lauwerhof te Utrecht. Tegelijk betekende dat de oprichting van de eerste watertoren in de Domstad. Expositie over de geschiedenis van deze watertoren.

Tot en met 5 november. Waterleidingmuseum, Lauwerhof 29 Utrecht, tel. 030-(2)487211

Oproep Werkgroep Inventarisatie Geveltekens

Op de oproep van het Utrechts Gevelteken Fonds in het tijdschrift Oud-Utrecht voor deelnemers aan het inventarisatieproject geveltekens buiten de singels, hebben enkele enthousiaste kandidaten gereageerd. Na een oriëntatie en een stadswandeling langs geveltekens werd met de inventarisatie begonnen. Op dit moment is de inventarisatie van de Dichterswijk afgerond en wordt er gewerkt aan de wijken Lombok, Wittevrouwen, Oudwijk, Wilhelminapark en Oog in Al. Voor de overige wijken (o.a. Sterrenwijk, Tolsteeg, Rivierenwijk, Tuindorp) kan het Gevelteken Fonds nog vrijwilligers gebruiken. Wij doen alsnog een oproep aan de lezers van Oud-Utrecht om te reageren. Voor wandelaars met oog voor detail en belangstelling voor de historie van Utrecht een unieke kans.

Voor uitgebreide informatie en documentatie kunt u zich richten tot: Susanne Weide, Teugelhof 9, 3511 VR Utrecht, 030 - 321797

Historisch café

Vrijdag 13 oktober en vrijdag 10 november is er, zoals elke tweede vrijdag van de maand, tussen 5 en 7 uur Historisch café. Inclusief een korte lezing over een Utrechts onderwerp, bedoeld voor een breed publiek, is het hier altijd gezellig toeven.

Oproep nieuwe leden bestuur Oud-Utrecht

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht zoekt op korte termijn twee nieuwe bestuursleden en wel een tweede secretaris en een bestuurslid speciaal belast met PR-aangelegenheden.

Naast het bijwonen van en het actief participeren in de vergaderingen van het bestuur hebben beide bestuursleden nog specifieke taken. Van de tweede secretaris wordt verwacht dat hij of zij de bestuursvergaderingen notuleert en andere bijkomende ambtelijke werkzaamheden verricht. Het bestuurslid speciaal belast met PR-aangelegenheden heeft als bijzondere aandachtsgebieden voorlichting, contacten met de pers en het positioneren van de vereniging.

De statutaire zittingstermijn van bestuursleden is drie jaar.

Aangezien het ledenbestand van de Vereniging enigszins vergrijsd, leek het het bestuur een aardige gedachte voor deze twee vacatures speciaal jonge leden van de Vereniging op te roepen. Wellicht dat hiermee een bijdrage kan worden geleverd aan de bevordering van aanwas van jonge leden. Mocht u geïnteresseerd zijn of wilt u graag wat meer informatie, dan kunt u contact opnemen met Joyce Pennings (secretaris) (tel. overdag 710044).

Utrecht en de Bataafs-Franse tijd

Op vrijdag 1 december, om 14.30 uur, houdt dr Renger de Bruin een lezing over Utrecht in de Bataafs-Franse tijd. Plaats: Museum 's Rijks Munt, Leidseweg 90 te Utrecht. Na de voordracht volgt een bezoek aan de tentoonstelling. De middag is georganiseerd door de Alliance Française, leden van de Vereniging Oud-Utrecht betalen f 5, anderen f 10.

Algemene najaarsleden- vergadering 1995

Woensdag 22 november om 19.30 uur in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

Agenda van de huishoudelijke vergadering:

1. Opening
2. Notulen van de ledenvergadering van 13 juni 1995 (ter inzage).
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Begroting 1996.
5. Mededelingen over Jaarboek, Tijdschrift, propaganda, activiteiten en SPOU.
6. Samenstelling van het bestuur.
In verband met het verstrijken van de statutaire zittingstermijn van drie jaar zijn Jos W. Lemaier en Marijke van de Vrugt herkiesbaar.
7. Mededeling over vacatures bestuur.
Het bestuur zoekt nog twee nieuwe bestuursleden. Zie oproep elders in dit blad.
8. Rondvraag.
9. Sluiting.

Na de pauze (rond 20.45u) lezing van prof. dr. F. Grapperhaus over belastingen in het verleden.

Afsluiting met een drankje.

Het gedeelte na de pauze is ook voor niet-leden toegankelijk (toegangsprijs f 2,50).

De historie van de huidige tijd

De Commissie Actuele Ontwikkelingen

Begin dit jaar werd de oprichting van een nieuwe commissie van Oud-Utrecht aangekondigd: de Commissie Actuele Ontwikkelingen. Welke projecten heeft de commissie sindsdien aangepakt? En vanuit welke filosofie wordt gewerkt?

Wie geïnteresseerd is in wat uit vroeger tijden bewaard is gebleven, kan bij het tot zich laten doordringen van datgene wat in het leven van alledag voorbij trekt licht aan verwarring ten prooi vallen. Richt men als geïnteresseerde de aandacht op hoe gebeurtenissen van heden invloed uitoefenen op dat wat dikwijls wordt aangeduid als 'het cultureel erfgoed', dan doet zich onvermijdelijk de vraag voor: 'wat kan, ja wat moet daarvan behouden blijven?'. Betrokkenheid kan leiden tot een onmiddellijke oproep het cultureel erfgoed in kwestie te redden. Het zal in veel gevallen evenwel nodig kunnen zijn zich nader op de bovengestelde vraag te bezinnen door reflectie op een andere vraag, namelijk of dit 'redden' betrekking moet hebben op de toestand waarin het erfgoed zich thans aan ons voordoet of op een vroegere toestand, waarnaar zo mogelijk moet worden teruggedaan. Dat laatste kan nadere studie vereisen waardoor 'historie' beredeneerd wordt betrokken bij 'heden', eventueel via één of meer tijdsdoorsneden. Beide vormen van bemoeienis zijn door Oud-Utrecht beoefend en hebben in de Vereniging nog steeds alle aandacht, waarbij in de laatste tijd de vanwege haar ingestelde Commissie Actuele Ontwikkelingen is betrokken.

Wie in de mening verkeert met het geven van een al dan niet gedocumenteerd signaal het ultieme werk te hebben verricht moet ervaren, dat het aangedragen materiaal wordt ingebed in een op huidige inzichten en behoeften stoelend plan van actie, waarover vervolgens in den brede wordt gediscussieerd. Geïnteresseerden worden niet alleen geacht aan de discussie deel te nemen, maar ook de door hen gegeven signalen als het ware overeind te houden als deel van een plan van actie dat zich verder geheel of grotendeels buiten hen om voltrekt. De uitweg voor hen is zich te verenigen in een verband dat als een te consulteren forum wordt erkend. Maar dan speelt men wel het institutionele 'spel' mee. 'Geïnteresseerden' kunnen zo al spoedig 'belanghebbenden' worden.

Nu is het naar de mening van genoemde commissie geenszins zo, dat beide wijzen waarop de actualiteit kan worden gezien niet met elkaar zouden zijn te combineren. Daarnaast kan zij er echter niet genoeg de aandacht op vestigen, dat signaleren in de eerste betekenis blijvend nodig is. Elk lid van Oud-Utrecht kan situaties tegenkomen waar een cultureel erfgoed - een verzameling, een gebouw, een stadsgezicht, een oud cultuurlandschap - om welke reden en op welke wijze dan ook in gevaar lijkt. Het is van groot belang, dat zo'n waarneming bij de commissie wordt aangemeld, ook al zou deze uit kringen buiten de Vereniging afkomstig zijn. Dit kan telefonisch gebeuren bij een van de commissieleden of via een bericht aan het beneden vermelde postadres. De commissie

gaat dan op grond daarvan de wenselijkheid na van een reactie, zo nodig gedocumenteerd. Vervolgens kan zij, indien zij daar aanleiding toe vindt bestaan, overleg plegen met het bestuur over de noodzaak van een officiële reactie van de Vereniging. Wie een signaal heeft aangebracht krijgt bericht.

Enkele voorbeelden

Zo heeft de commissie een bericht bereikt waarin de aandacht werd gevestigd op vervuiling en bekladding in de oude stad. Haar reactie was een gedeelte van het zuidelijke deel van de oude stad te voet op deze zaken, maar ook op andere aspecten, te verkennen. Hieruit werd het idee geboren de leden van de Vereniging te enthousiasmeren voor een systematische opname van de oude stad of een deel ervan op één bepaald tijdstip. Binnen de Vereniging zal nu worden geprobeerd dit voornemen verder uit te werken. De lezers van het tijdschrift worden daarover nader geïnformeerd.

Een andere signaal betreft het Duitse Huis, met name het bestaan van een vroegere inrijpoort naar het complex, die gelegen was aan de Springweg en die zich heden ten dage in de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt. Het bestuur werd aangespoord de terugkeer van deze poort(gevel) naar Utrecht te bevorderen. Bij het nagaan van hoe dit zou zijn te bereiken komt men in de institutionele sfeer terecht. Na jaren van leegstand en verwaarlozing is de restauratie van het complex ter hand genomen. Onderhandelingen met en tussen onderheden hebben ertoe geleid dat in een gedeelte van het com-

De historie van de huidige tijd

De Commissie Actuele Ontwikkelingen

plex en hotel zal worden gevestigd. Met degenen die dit plan moeten realiseren is een eerste contact geweest over de inpasbaarheid van de poort in de plannen, mocht deze terugkeren.

Nog een andere activiteit van de commissie heeft betrekking op een opgeworpen voorstel enkele ondergrondse parkeergarages te bouwen aan de Oostrand van de oude stad (Utrecht binnen de singels). Aangezien als mogelijke locatie de aarden bolwerken Lepenburg en Lucasbolwerk werden genoemd meende de commissie voldoende aanleiding tot bemoeienis te hebben. Het was in eerste instantie de bedoeling van de commissie een specifiek signaal betreffende cultuurhistorische en milieueffecten voor te bereiden, in het bijzonder gericht op het aanzicht van het stedelijke landschap. De commissie blijft in deze actief maar heeft

wel moeten vaststellen, dat haar werkzaamheden via documentatie, teneinde de 'historie' in het licht te stellen, worden overschaduwd door strevingen en behoeften uit het 'heden'. Het plan van de parkeergarages maakt deel uit van een breder plan van de overheid over 'parkeren in de binnenstad'. De signaalfunctie van Oud-Utrecht is om toe te zien dat temidden van institutioneel rumoer haar zienswijze op 'de historie van de huidige tijd' niet verloren gaat. Deze stellingname zal, naar het zich laat aanzien, in de naaste toekomst in toenemende mate nodig zijn. Plannen zoals die aangaande het landschap met de fortenreeks, gekoppeld aan de inrichting van het Noorderpark en de naar hun ruimtelijke schaal en mate van ingrijpendheid aanzienlijk meer omvattende plannen met betrekking tot 'Leidsche Rijn' vragen daarom.

Het zal duidelijk zijn, dat op de Commissie Actuele Ontwikkelingen veel werk afkomt. Zij zal noodgedwongen keuzen moeten maken, tenzij leden van onze vereniging zich door bovenstaand verhaal voelen aangesproken of toch eigenlijk al half en half van plan waren iets voor Oud-Utrecht te doen. De commissie denkt in dit verband aan deelname per project.

Zeerge gaarne ziet de commissie reacties tegemoet. Het werk vraagt een tijdsinvestering, maar is zeker de moeite waard!

Commissie Actuele Ontwikkelingen:

Marka Spit: 030 - 960273

Diet Idzerda-Schut: 030 - 292438

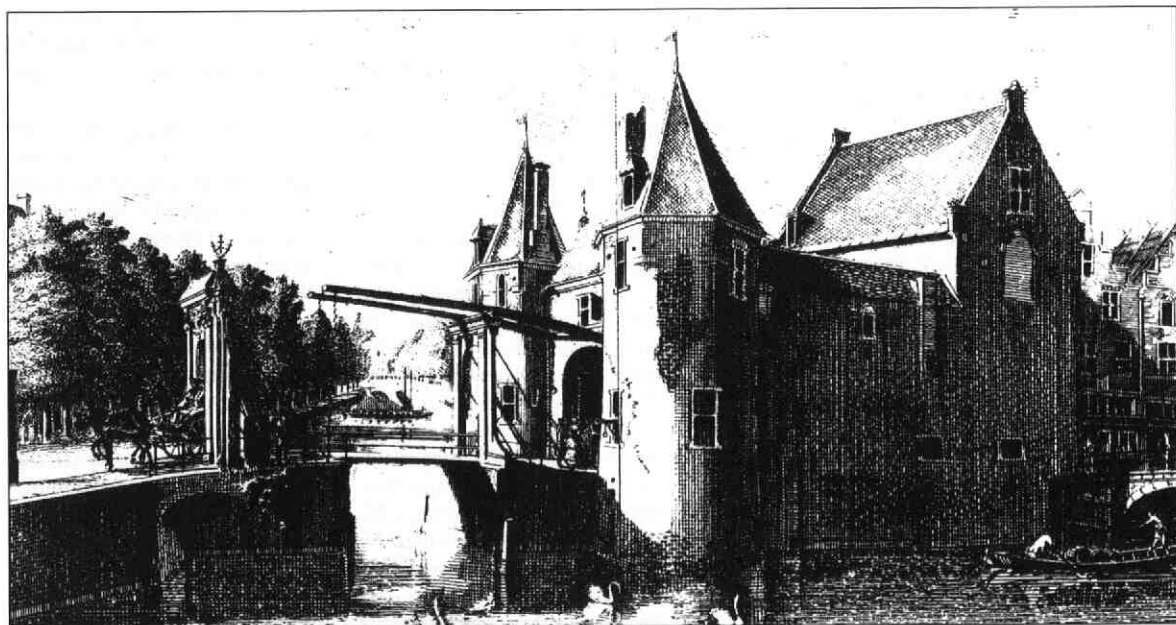
Dirk van Batenburg: 030 - 322610

Correspondentieadres:

Hugo de Grootstraat 10;

3581 XS UTRECHT.

De gemeente Utrecht heeft de oude restanten van de Weerdpoot aan het einde van de Oudegracht weer zichtbaar gemaakt. De Lions Club Utrecht (Host) heeft hieraan ook een bijdrage geleverd in de vorm van een kijkgat. Door dat gat kunnen men de fundamente van de toren bekijken. Prent van Jan de Beyer uit 1736. Ter dichtung van het financiële gat is deze prent te koop bij Antiquariaat Gert Jan Bestebreurtje, Brigittenstraat 2, Utrecht. De prijs is f 285,- inclusief mahoniehoutenlijst.

Zeist

In het tweede nummer van 1995 van *Seyst*, het bulletin van de Van der Poll-stichting, ontzenuwt archivaris R.P.M. Rhoen een hardnekkige mythe. Het verhaal gaat namelijk, dat enkele Zwitserse landverhuizers, die via Rotterdam naar de Nieuwe Wereld zouden vertrekken, door de kapitein van hun schip bedrogen werden en met de ziel onder de arm richting Zeist dwaalden. Daar werden ze echter gastvrij ontvangen door herbergier De Sain. Uit dankbaarheid noemde men daarna diens herberg 'London', naar het schip dat hen naar de Verenigde Staten had moeten brengen.

Rhoen laat echter zien dat de Zwitsers, die helemaal niet uit Zwitserland maar uit Baden-Württemberg afkomstig waren, nooit in Rotterdam zijn geweest maar al onderweg van hun plan afzagen door de slechte verhalen die ze van andere emigranten hoorden. Zij vestigden zich op woeste gronden nabij Zeist, waar zij in ruil voor een lage pacht het land ontgonnen. De Zeister gemeenteraad echter voorzag een economische ramp op deze schrale grond en wilde deze buitenlanders straks niet ten laste van de armenkas hebben en verzocht hen terug te keren naar hun vaderland. De Duitsers deden niet tevergeefs een beroep op de koning, die hen toestemming gaf te blijven, met de voorwaarde dat ze geen enkel recht zouden hebben op onderstand. Na de slechte oogst van 1817 wordt er niets meer van de Duitsers vernomen.

Het is jammer dat dit interessante artikel tal van zijsporen bevat die het zicht op de rode draad wat vertroebelen. Herbergier van de

'London' De Sain heeft wel bestaan, maar niet uitgewerkt is hoe zijn herberg gerelateerd is aan de mythe. Hij blijkt wel familie te zijn van een van de Duitse landverhuizers, maar hij is pas na de hierboven beschreven gebeurtenissen geboren.

Vleuten-De Meern

De bekende historicus Jan H. Huiting presenteert in het juni-nummer 1995 van *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens* een fraai staaltje van historisch detectivewerk. Op een kaart van 1624 ten behoeve van het kapittel van Oudmunster staat nabij de kerk van Vleuten een aanduiding van een erf van ene 'schout Hans'. Al snel blijkt echter dat de schout van Vleuten in die periode Jan van Heusden heet. Wie is dan deze Hans? Huiting weet na een zoektocht door de bronnen duidelijk te maken dat schout Jan inmiddels op jaren is en naar alle waarschijnlijkheid een deel van zijn werkzaamheden door een vervanger laat doen. Inderdaad ontdekt hij een Hans Lievenss die een aantal bevoegdheden van Jan van Heusden overneemt. Er is zelfs een akte van 1607 waarin precies staat wat Hans Lievenss allemaal moet doen: voor schout Jan blijven weinig taken over. De Vleutenaren zullen dus Hans als hun echte schout hebben beschouwd. Het is daarom niet verwonderlijk dat op de kaart de aanduiding te vinden is dat schout Hans een bepaalde hofstede in erfpacht bezit.

Veenendaal

Het juni-nummer van *Oud Veenendaal* besteedt in een aantal artikelen aandacht aan het industrieel erfgoed uit die gemeente.

M. Helder beschrijft het leven van Dirk van Woudenberg, die in 1832 wordt geboren als zoon van een handwever en wolkammer. Dirk trouwde met Hendrika van Broekhuizen, wier ouders ook een wolkammerij bezaten. Door het huwelijk werden de bedrijven samengevoegd en kon hun kleinzoon eigenaar worden van de textielabriek Veenendaal. Grootvader Dirk ging met zijn tijd mee, kocht machines, legde elektrische verlichting aan en breidde zijn bedrijf regelmatig uit. De relatie met de werknemers was uitstekend. Hij voelde in ieder geval zijn werknemers goed aan, want toen de gemeenteraad voor de opheffing van de kermis stemde, was Van Woudenberg één van de tegenstemmers. Het gemor onder de bevolking dwong de raad op haar besluit terug te keren.

Een dergelijk artikel maakt duidelijk, dat onderzoek naar nijverheid veel ruimer is dan alleen een beschrijving van de geschiedenis van fabrieksgebouwen. 1996 is uitgeroepen tot het Jaar van het industrieel erfgoed en de verwachting is, dat onderzoek op dit terrein de komende tijd sterk gestimuleerd zal worden.

Rhenen

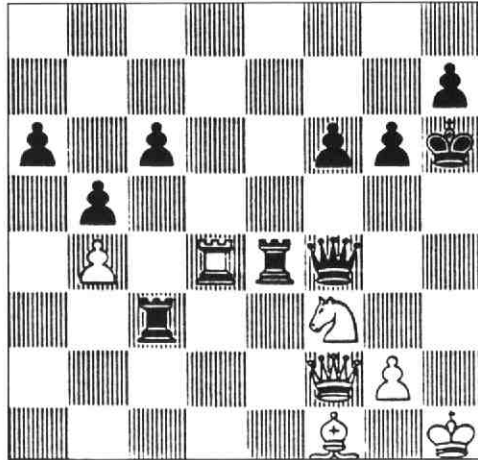
A.J. de Jong beschrijft in het meinummer de geschiedenis van de zeepfabriek 'Rhenus', die in 1922 werd opgericht. Geestelijk vader was Bernard Nijdam, die na een studie aan de zuivelschool in Bolsward in dienst kwam van de margarinefabriek van Jurgens te Oss. Nijdam had intussen ontdekt dat bepaalde procedés die bij de zuivelbereiding werden gebruikt ook konden worden toegepast op de zeepfabricage. Omdat Jurgens, één van de

Utrechtse biografieën

grondleggers van het latere Unilever, daar geen belangstelling voor had, begon Nijdam voor zichzelf. Nijdam kocht de slechtlopende zuivelfabriek Rhenus en startte met de aanwezige machinerie met de fabricage van zeep. Hij was jarenlang in concurrentiestrijd gewikkeld met Unilever. In Rhenen herinnert men het bedrijf nog als sponsor van de zeepkistenraces. Onlangs werd de inmiddels gesloten fabriek afgebroken. Een gevaar dat bij veel industrieel erfgoed op de loer ligt.

Nieuwegein

Het derde nummer van Cronyck de Geyn is in zijn geheel gewijd aan de geschiedenis van het gebouw de Lantaern aan de Utrechtsestraatweg. Na het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie in Nederland in 1853 moet er veel werk verzet worden voor de opbouw van parochies. In Jutphaas bevindt zich op dat moment geen echte kerk. Met ondersteuning van de nieuwe pastoor Van Heukelum wordt vaart gezet achter de bouw van een kerkgebouw, dat in 1875 in gebruik kan worden genomen. Van Heukelum is nog niet tevreden en poogt ook een katholieke school neer te zetten. Dit plan wordt zelfs uitgebreid tot een klooster met schoollokalen. Dit 'gesticht' genoemd naar St. Franciscus, wordt in 1895 geopend. Na de oorlog daalt het enthousiasme voor het kloosterleven, waardoor in 1954 het klooster wordt gesloten. Het gebouw wordt aangepast aan de eisen van een 'verenigingsgebouw voor moderne tijdspassing', dat de naam De Lantaern krijgt. In 1995 kan het eeuwfeest worden gevierd.

Dit diagrammetje betekent niet dat Oud-Utrecht met een schaakrubriek is begonnen. Het is de afgebroken stelling van een partij die in 1981 gespeeld werd tussen A. Schenk en Ed. Spanjaard in de competitie van Schaakclub Utrecht. Zwart staat duidelijk gewonnen.

Ed. Spanjaard was een kleurrijke figuur in het Utrechtse schaakleven. Veel mensen zullen hem kennen van zijn wekelijkse schaakrubriek in het *Utrechts Nieuwsblad*. Spanjaard komt voor in het in oktober te verschijnen tweede deel van de *Utrechtse biografieën*, samen met 37 andere meer of minder bekende Utrechtse. Wat ze gemeen hebben, is dat ze allemaal dood zijn. Maar Spanjaard stierf een wel heel bijzondere dood: in het harnas, achter het schaakbord. Bovenstaande partij werd afgebroken door zijn plotselinge dood. Extra wrang is dat links bovenaan zijn notatiebiljet geschreven staat: 'Laatste partij!'. Maar dat de laatste partij van het seizoen ook in andere zin zijn laatste partij zou

worden, kan hij onmogelijk bevroed hebben.

Met zijn bijzondere dood staat Spanjaard niet eens alleen in deze nieuwe *Utrechtse biografieën*. Ook de zanger Jac Caro overleed immers in het harnas, toen hij aan het zingen was op het toneel. En zo is dit nieuwe boek doorspekt met allerlei schokkende en kleurrijke details. Het hoort in de kast te staan van elke rechtgeaarde Utrechter.

Getrouwd of niet getrouwd?

De zestiende eeuw is de eeuw van de hervorming. Het geloof speelt in het leven van alledag een zeer uitdrukkelijk rol. Verschil in geloof leidt tot vervolging en dwang door de overheid. Mag het ook leiden tot verbreking van trouwbeloften?

Indachtig het gezegde 'twee geloven op een kussen; daar slaapt de duivel tussen' besloot Mercelis Pieters, die het rooms-katholieke geloof trouw was gebleven zijn relatie met de protestantse Elisabeth Fransdochter te verbreken.

Elisabeth voelde zich door deze gang van zaken sterk benadeeld en wendde zich tot de schepenbank in haar Stichtse woonplaats. Zij eiste, omdat Mercelis haar trouwbeloften had gedaan, die bovendien door bijslaap waren gevolgd, óf erkenning van het huwelijk als reeds voltrokken óf alsnog voltrekking van het huwelijk.

De schepenbank stelde haar in het gelijk en veroordeelde Mercelis tot het huwelijk. In plaats van haar nu ten huwelijk te voeren, liet deze het er niet bij zitten en ging in hoger beroep. Hij verzocht het Hof van Utrecht de uitspraak van de schepenbank te vernietigen.

Naar kanoniek recht gold vanouds de regel

dat iemand die beloofd had te zullen trouwen daartoe ook gedwongen kon worden. Voorts was het zo dat trouwbeloften gevolgd door bijslaap een geldig huwelijk maakten. Hierdoor ontstond het euvel van de geheime of clandestiene huwelijken. De Rooms-Katholieke kerk nam hiertegen al in 1215 maatregelen, doch pas sedert het concilie van Trente (1545-1563) waren die effectief. Huwelijken die niet volgens bepaalde vormen waren gesloten, waren nietig. Alleen indien de wilsverklaring van de aanstaande echtgenoten in het

openbaar voor een priester in het bijzijn van twee getuigen was uitgesproken, was het huwelijk geldig. Na de reformatie was in de Republiek der Verenigde Nederlanden het wetgevend en rechtsprekend gezag van de Rooms-Katholieke kerk verval- len. De wereldlijke overheid nam deze taak van de kerk over. In Utrecht echter waren er op het moment dat deze zaak speelde, anders dan in Holland, nog geen duidelijke nieuwe voorschriften.

Het Hof stelde nu dat, ongeacht het bepaalde in de Pacificatie van Gent, de regelingen van het concilie van Trente niet afgeschaft waren en vernietigde kort en goed het vonnis van de schepenbank.

Helder is de kwestie evenwel nog niet. Van erkenning van het huwelijk tussen Elisabeth en Mercelis kan inderdaad geen sprake zijn, omdat niet aan de formele voorwaarden is voldaan. Maar hoe zit het met de verloving? Ook tijdens de Republiek kon men krachtens rechterlijk vonnis gedwongen worden zijn trouwbeloften gestand te doen. En daar gaat het Hof in dit geval zonder toelichting aan voorbij. De verklaring is wellicht dat het Hof de gevoelens van degene die het vonnis becommentarieerde, deelde. Van Radelant laat duidelijk blijken dat hij zulke gedwongen huwelijken - zeker bij een geloofsverschil - een schandaal vindt!

Literatuur

A.S. de Blecourt, *Kort begrip van het Oud-Vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1969) 65 e.v.

H. de Groot, *Inleiding tot de Holland-sche Rechts-geleerdheid* (ed. S.J. Fockema Andreae, Arnhem 1910) deel I, 5 en 16.

van Zoelen bv aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

J. R. HOOGEZAND

ATELIERS VOOR BINNENHUISKUNST
B.V.

UTRECHT
OUDKERKHOF 25
TEL. (030) 31 52 51

3512 GJ UTRECHT

FAX (030) 367144

KERSBERGEN INSTALLATIE- TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- * Elektra
- * Klimaat
- * Sanitair
- * Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

**Tijdschriften
wil ik als hobby voor u
INBINDEN**

**Redelijk tarief en
100% handwerk.**

**Co Passenier,
tel. 030-930867
(na 18.00 uur)**

DE EERSTE KERKEN VAN UTRECHT:
Sint-Thomas • Sint-Salvator • Sint-Maarten
C.J.C. Broer, M.W.J. de Bruijn

*Een spannend nieuw
boek over de eerste
kerken van Utrecht.
De auteurs halen de
onderste steen boven!*

De prijs van dit boek bedraagt
f 19,50. U kunt het bestellen
door dit bedrag over te maken
op giro 810806 ten name van
Nederlands Centrum voor
Volkscultuur te Utrecht,
onder vermelding van
'De eerste kerken'.

De juiste dosering voor doeltreffende bestrijding
en vaak is ons advies al voldoende

afdeling Ongedierte Bestrijding

Reinigings- en Havendienst Utrecht
Tel. 030 - 443986

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN TRENDS

*Waarom steek je om te groeten je rechterhand uit?
Sinds wanneer vieren mensen hun verjaardag?
Waarom werden flippo's een rage?*

Gewoontes en tradities hebben vaak een fascinerende geschiedenis. Wat mensen nu gedachteloos doen, was ooit nieuw en modern. In het nieuwe tijdschrift *Traditie* kunt u er alles over lezen. Over vrije tijd en relaties, gezondheid en eten, kleding en taal. Over de tradities van vroeger en de trends van vandaag.

Traditie is gericht op een breed publiek, verschijnt in full-colour en staat vol met aantrekkelijke, goed leesbare artikelen. Het verschijnt vier keer per jaar en een jaarabonnement kost f 35,-.

Nieuwsgierig? Vraag dan een proefnummer aan:

Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht

tel. (030) 319997, fax (030) 334047

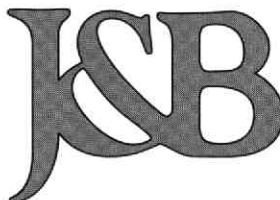
Makelaardij in
onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompstorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

Janssen & Bouineau Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 54 32 12, Fax 030 - 54 32 11

FINANCIËEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

ANTIQUARIAAT DESTOUCHES

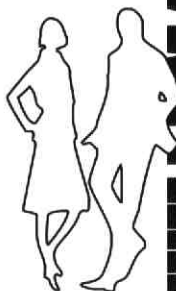
Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

Donderdag 11-21 uur
Vrijdag 11-18 uur
Zaterdag 11-17 uur

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CENE
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

T S OCT 1903

OUDE Utrecht

68e jaargang nummer 6

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Buiten het bereik der wetten en onstrafbaar
Studentenjool en studentenstreken omstreeks 1800

**Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige
O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht**

Herberg
'Het Boompje',
18de eeuw.
N. Wichart.
Koninklijke
verzamelingen.

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Duitselaar en Godthelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Hoete Jansstraat 17-19

3512 G.M. Utrecht Tel. 030 31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER

■ van Data tot Druk

Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Tsod 1903

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
68e jaargang nr. 6
november/december 1995
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.

Penningmeester: J. Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht,

Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.

De contributie bedraagt f 54,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 44,= per jaar).

Contributie- en ledenadministratie:

P. Kroes.

Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
B. van Santen, E. Tigelaar,
M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.

Redactieadres:

Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
20 december, verschijningsdatum
1 februari 1996.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Natuurlijk probeert de redactie bij het samenstellen van het Tijdschrift een zo aantrekkelijk mogelijke prent voor het omslag uit te zoeken. Ditmaal zijn wij bijzonder gelukkig met de afbeelding van de herberg 'Het Boompje' bij de Maliebaan. Hoewel deze prent wel bekend was, is zij nimmer gepubliceerd. Ons Tijdschrift heeft dus de primeur.

Ook op een zaak van geheel andere orde willen wij uw aandacht nog eens vestigen: het Historisch Café. Iedere tweede vrijdag van de maand komen (amateur)historici, archeologen, geïnteresseerden en leden van Oud-Utrecht bijeen in Café het Weeshuis, Domplein, Utrecht. Een spreker houdt een lichtvoetig betoog over een historisch onderwerp want voorop staat een gezellig en informeel samen-zijn. Schroomt u niet eens binnen te lopen en het glas te heffen op de Utrechtse geschiedenis. Het eerst volgende Historisch Café zal zijn op 10 december 1995.

In dit nummer nemen we (voorlopig) afscheid van de rubriek 'Vondsten', die twee jaar lang deel uit maakte van het Tijdschrift. De redactie dankt de heer Tjeerd Pot als bron van alle informatie.

Inhoud

Van de redactie	123
'Buiten het bereik der wetten en onstrafbaar...'	124
Studentenjool en studentenstreken omstreeks 1800 <i>P.D. 't Hart</i>	
Boekenschouw	131
Ooggetuige	132
Schandaal	134
Vondsten	135
Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht	108
<i>P.A. Haars</i>	
Agenda/Mededelingen	140
Van de leestafel	141

123

'Buiten het bereik der wetten en onstrafbaar...' Studentenjool en studentenstreken omstreeks 1800

De vier heren die in dit verhaal centraal staan, zullen later nog weleens glimlachend hebben teruggedacht aan de streken die zij als student omstreeks 1806 hebben uitgehaald. Het waren Johan Laurens Boreel de Mauregnault (1786-1819) griffier bij de arrondissementsrechtbank te Alkmaar; Reinier Joris van der Gronden (1788-1845), advocaat en notaris te Zwolle, burgemeester van Nieuwleusen, vice-president van het provinciaal gerechtshof van Overijssel en lid van de Tweede Kamer; Isaacq de Brauw (1784-1871) medicus te Woerden en Marinus Constantijn baron van Alderwerelt (later van Alderwerelt Houtuyn), luitenant-kolonel bij de lancers (1783 - 1871).

1. Grootzegel der Senatus Veteranorum Glirium uit 1793, met daarop een rat die wat kaas heeft verschalkt en op de achtergrond enkele studenten die met hun degen een diender verschrikken.

De Brauw was lid geweest van een 'ontgroensenaat'. Het eerste gezelschap dat als zodanig werd 'erkend', was in 1793 ontstaan: de Senatus Veteranorum Glirium oftewel 'de senaat der oude rotten'. Er bestonden toen nog geen echte studentenverenigingen. De heren hadden wel in een aantal koffiehuisen hun eigen stamtafel of waren lid van een sociëteit en soupeerden regelmatig met elkaar. Wie zich bij zo'n groepje wilde aansluiten, moest worden ontgroend door een senaat. In 1806 waren er minstens twee senaten. Die waar De Brauw lid van was, telde 12 studenten. Boreel, Van Alderwerelt en Van der Gronden komen niet op de ledenlijst voor, maar zij behoorden gezien hun gedrag zeker tot de ingewijden. Studenten dronken weleens een

glas teveel. Als zij dan op weg naar huis 'door te veel jeugdige drift vervoerd' werden, kon hun gedrag de spuigaten uitlopen. Boreel bekende later bijvoorbeeld dat hij op zondag 1 juni 1806 omstreeks 19.00 uur 'in al te vrolijke ogenblikken, de onvoorzichtigheid heeft gehad, medeplichtig te zijn aan zodanige dattelheeden, dat hij bij bedaarde overweegingen, zeer wel bezeft tot excessen te behooren'. Net als de andere bovengenoemde heren betuigde hij 'groot berouw en leedwezen'. Het ging ook om heel wat meer dan wat studentikoze kwajongensstreken. Dat blijkt uit de boetes die hun voor hun 'excessen' werden opgelegd: 400 en 500 gulden. Voor zulke bedragen moest menig arbeider een paar jaar werken.

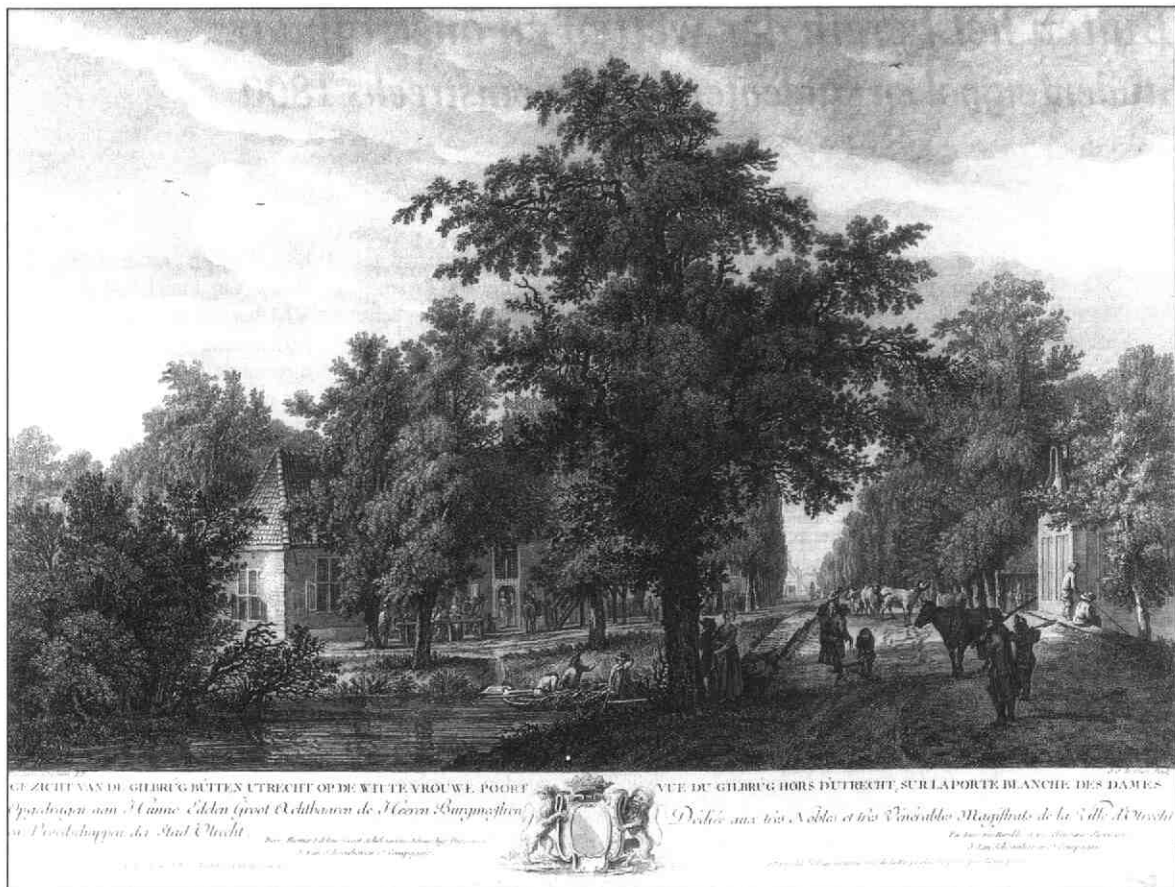
Studenten waren wel vaker hinderlijk voor de burgerij. Ze brulden bij nacht en ontij luidkeels hun liederen op straat. En zij gedroegen zich alsof zij 'buiten het bereik der wetten en onstrafbaar' waren, fulmineerde de hoofdschout tegen de vier heren wier wandaden in dit verhaal centraal staan. Zelfs tijdens kerkdiensten waren studenten soms bar hinderlijk als zij luid pratend achter-

in de kerk heen en weer liepen. Maar soms gingen zij te ver en dan greep de overheid desnoods hardhandig in.

Een wandeling langs de Maliebaan

Boreel en zijn kornuiten hadden op 1 juni 1806 rond zeven uur 's avonds met nog een stuk of tien studenten in de Maliebaan gewandeld. Formeel was dat tot 1811 geen openbare wandelplaats, maar er zochten ook burgers verpozing, ondermeer Jan Willekes en Machiel van Zutphen. Zij gingen voor de heren opzij maar dezen liepen 'met zulk een geweld en onbezuisdsheid tegens hunne lijven aan' dat zij bijna omvielen. Willekes had verontwaardigd geroepen: 'Ik denk dat de weg voor mij zoo goed is als voor de Heeren' wat hem een pak slaag had opgeleverd. Ook Machiel kreeg 'een geweldige slag op het hoofd'. Een oude man die beleefd protesteerde, kreeg te horen: 'Scheer je dan maar gauw na de blixem toe' en kreeg een paar klappen. Zijn dreigement dat hij zich bij de professor zou beklagen, werd weggehoond met de mededeling 'dat zij de blixem van de Professooren gaven'. Toen zijn vrouw zich ermee bemoeide, 'deinsden' de studenten af.

Zij hadden op hun wandeling al meer moeilijkheden veroorzaakt. Een jongen van 17 had een stomp tegen de borst gekregen toen hij naar hen had omgekeken. 'Waar kijk je na? Je mag geen studenten na zien' hadden zij hem toegevoegd. Na hun botsing met Willekes en Van Zutphen waren zij terechtgekomen voor de herberg Het Boompje bij de Gildbrug. Daar mishandelden zij eerst 'een onbekent vrouwspersoon'. Toen

2. Gezicht op de Biltstraat met de herberg 'Het Boompje'; op de achtergrond de Witte Vrouwenpoort. Ets door J.J. Le Veau naar J. Versteegh (1772). Collectie Gemeentearchief.

de klanten van de herberg zich ermee bemoeiden, ontstond een forse vechtpartij waarbij de heren het onderspit dolven. Een van hen vluchtte het huis binnen van tuinder Ary Hoveling aan de Biltstraat. Hij was blijkbaar snel weer bijgekomen van de schrik want na wat water te hebben gedronken, vloog hij 'gelijk een woedende mensch' naar buiten, greep een ijzeren spade en wilde met dat moordinstrument de tegenstanders te lijf gaan. Hoveling wist hem de spade af te pakken. Misschien namen de studenten hem deze bemoeizucht kwalijk. In elk geval verscheen er later op die dag, om 23.30 uur, een grote groep bij zijn huis. Ze sloopten het tuinhok, stroomden het erf op en sloegen schreeuwend op de deuren. Toen Ary uit het venster keek, zag hij een aantal 'heeren of jonge lieden meest allen met blanke sabels en deegens gewa-

pend' waarmee zij in het rond sloegen en hakten. Op zijn vraag wat zij wensten, schreeuwden zij dat zij de rechtbank van de stad waren en onderzoek kwamen doen. Ary's vrouw begon toen voor het open bovenraam op een 'blikke tregter' te slaan en moord en brand te schreeuwen. Een buurman die poolshoogte kwam nemen, hoorde hoe er 'aller vreeselijkst en nooit eerder gehoord gevloekt' werd en besloot zich nergens mee te bemoeien. Na een poosje waren de nachtbrakers vertrokken.

Om drie uur 's nachts was het gezelschap bij de herberg teruggekeerd. Zij hadden daar een paar brandewijntjes gedronken en waren na betaling vertrokken. Zij hadden de kastelein gezegd dat hij er verstandig aan had gedaan zich die middag niet in de ruzie te mengen. Daarna was de rust in de buurt teruggekeerd.

Wij kunnen doen wat wij willen

Boreel had zich al eerder misdragen. Op 24 mei was hij met een groepje studenten binnengedrongen in het huis van een apotheker waar hij had geprobeerd een lade uit een kast te nemen. De apotheker had gevraagd wat zij daar deden, waarop hij als antwoord kreeg 'Daar legt jouw geen blixem aan geleegeen, wij kunnen doen wat wij willen, als wij voor bij gaan'. Vervolgens waren de heren vertrokken, onder het dreigement die nacht de ruiten te laten ingooien. Zij hadden eerst nog nauwkeurig het huisnummer genoteerd.

Omstreeks middernacht verscheen er een groep studenten voor de apotheek, die luid Io Vivat zongen, aan de bel trokken en met stokken 'geweldig' op de deur sloegen. Apotheker Gaukes greep zijn geweer en vuurde een losse flodder af. Daarop vluchtten de

'Buiten het bereik der wetten en onstrafbaar...'

Studentenjool en studentenstreken omstreeks 1800

3. Nogmaals herberg 'Het Boompje' einde 18de eeuw, ditmaal van de hand van N. Wickart, met op de achtergrond de Gilddbrug aan de Biltsraat. Atlas Munnicks van Cleeff. Koninklijke Verzamelingen Den Haag, met toestemming van H.K.H. prinses Juliana der Nederlanden.

heren, roepend: 'Nu moeten de glazen in, want een hoerhuis heeft geen verschooning te wachten'. Zij waren versterking gaan halen en hadden een poosje later opnieuw veel lawaai gemaakt.

Gaukes had die middag blijkbaar de hoofdschout geïnformeerd, want deze had een paar kleppers opdracht gegeven in die buurt een extra oogje in het zeil te houden. Een aantal studenten had hun toegeroepen dat zij de ruiten gingen ingooien bij Gaukes en optimistisch verzekerd 'je zult mijn bij mijne klooten niet krijgen'. Toen de kleppers een gewerschot hoorden, waren zij naar het huis gegaan waar een drom luidruchtige studenten rondhing. Achteraf beweerden die dat zij plotseling werden beschoten en de kleppers erop af hadden gestuurd.

Wij schijten in 't recht

Bij de verhoren van de vier

studenten en een groot aantal getuigen en slachtoffers kwamen nog meer wandaden aan het licht. Een student had geprobeerd een jongen, die bij de vechtpartij betrokken was geweest, de volgende dag van een koets te trekken, hem met een zweep geslagen en hem vervolgens een steen naar het hoofd gegooid. Eerder dat jaar hadden ze de ijzeren krullen van een koorhek in de Domkerk gesloopt en meegenomen. In november 1805 hadden negen studenten in het holst van de nacht aangebeld bij het koffiehuis van Jumel. Zij dreigden de ruiten in te gooien als hij ze niet binnen liet. Op het dreigement dat zij de wijnkelder zouden openbreken, kregen zij wijn. Vervolgens besloten zij het huis te 'visiteren' en trapten zij tegen de deur van het achterhuis die daardoor werd 'geontramponneerd'. Het was hun om de meisjes te doen, die zij bij een eerdere gelegenheid in het koffie-

huis hadden aangetroffen. De vrouw van Jumel had geklaagd: 'Wel heeren, is dat maar zo gepermitteerd, is er dan geen recht meer in dit land?' Daarop had De Brauw geschreeuwd: 'Wij schijten in 't recht, daar is geen mensch die ons wat doen kan'. De volgende nacht werden de ruiten ingegooid.

Luis blixem

In diezelfde maand raakten studenten midden in de nacht slaags met een paar burgers op de Springweg en drongen zij het huis binnen van een koetsier die daar woonde en zich met de ruzie bemoeide. Het was allemaal begonnen toen zij twee mannen en een vrouw waren tegengekomen en hadden gevraagd waar die heen wilden. Op de vraag of de weg niet vrij was, waren de studenten begonnen de vrouw lastig te vallen en de mannen klappen te geven. De vrouw maakte zich

uit de voeten, moord en brand schreeuwend. De koetsier (het was inmiddels omstreeks half een) was naar buiten gekomen en had geroepen: 'Heeren, het was beeter gedaan dat gij naar huis ging, en die man en vrouw, die geen kwaad gedaan hebben, gerust liet lopen'. Dat was tegen het zere been van de studenten die hem uitscholden: 'Luis blixem, neem jij de Parthij voor dat vrouwspersoon op, stront blixem, wat heb jij er meede van doen?' In de vechtpartij die daarop ontstond, hadden zij hem achtervolgd het huis in en hem daar met hun rottingen 'of liever met hunne knuppels' afgerost. Hij had een ijzeren blaaspijp gegrepen en hun daarmee 'op eene duchtige wijze' van repliek gediend. Gelukkig kwam even later de onderschout binnen die een eind maakte aan het gevecht en de studenten naar buiten dreef. Later die nacht waren zij teruggekomen en toen de koetsier hen niet binnenliet, hadden zij zijn ruiten ingegooid. Een paar weken later was dat opnieuw gebeurd.

In de nacht van 18 oktober 1806 was het ook al mis gegaan. Toen hadden vier studenten een groepje kleppers bedreigd. 'Daar staan zij mooi! Wat zullen zij ze krijgen! en meerdere vaillante uitdrukkingen' hadden zij geroepen. Zij waren met veel lawaai en geschreeuw languit op de straat gaan liggen, hadden schreeuwend over de balie van de Maartensbrug gehangen en waren eindelijk verdwenen.

In februari van dat jaar hadden studenten trouwens een houten tabaksrol weggenomen die als uithangbord aan de gevel van een tabakshandelaar hing. Toen de eigenaar hen achterna kwam, had

één van hen een dikke stok op zijn hoofd kapotgeslagen. Zij hadden bovendien een kleine jongen naar binnen gejaagd, met het dreigement hem dood te slaan. En op 2 december hadden zij tijdens het souper een oude vrouw die voorbij hun raam liep, uitgescholden voor 'oude donderkat'. Een bejaarde heer had geprotesteerd: 'Neen mijn heeren, die vrouw is geen donderkat'. Zij waren toen naar buiten gestoven en hadden de man een pak slaag gegeven. Een paar vrouwen die hem te hulp kwamen, kregen ook klappen. Zij werden ontzet door enkele officieren die toevallig passeerden.

Misschien waren zij ook nog wel betrokken bij de mishandeling van een oude vrouw op de Oude Gracht in de nacht van 2 oktober. Bij een jongere vrouw hadden zij toen 'moedwillig' de muts van het hoofd getrokken. Een jongen die de vrouwen te hulp schoot, werd geslagen en met een mes gestoken. De getuigen hadden één van de heren herkend, maar hij hoorde niet tot ons viertal wier namen telkens weer in de getuigenverklaringen opduiken.

Beschonken

Minstens twee van de vier zijn gearresteerd en gevangen gezet: Van der Gronden en De Brauw. Bij de verhoren ontkenen zij niet dat zij bij 'de meenigte mindere en meerdere misdadige baldadigheeden, en rustverstorende gedragingen' aanwezig geweest waren. Maar zij hadden er hoogstens 'een klein weinig, doch niet heel erg' aan deelgenomen. Anderen hadden grote sabels bij zich gehad en die getrokken. Zelf hadden zij maar een kleintje gedragen en of zij dat wapen ook had-

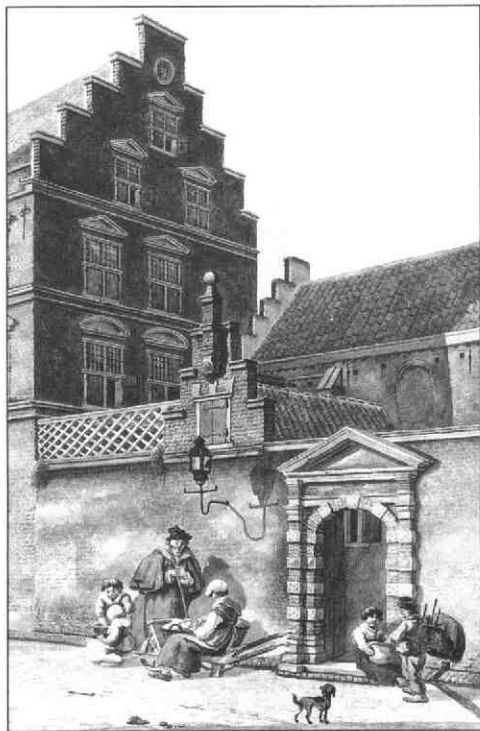
den getrokken, herinnerden zij zich niet meer omdat zij 'zeer beschonken' waren geweest. Zij hadden bij Jumel ook niet echt geprobeerd de deur in te trappen, maar met hun hiel ertegen geklopt, in de hoop dat er meisjes achter zaten die zouden opendoen. In het proces verbaal van een van de verhoren van De Brauw staat: 'N.B.! Zegt naderhand, dat diergelijke historien hervoortkomen dat de jongelui bij den anderen gegeten hebben, wat veel wijn hebben gebruikt, en als dan somtijds iets ongeregeld uitvoeren. Maar de echte belhamels, nee, dat waren anderen geweest.'

Zij ontkenen niet dat Alderwerelt 'veele zogenaamde veroverde stukken, van uithangbordetjes (...) van tijd tot tijd afgebroken van de huizen - daar die bordetjes alhier in de stad zich bevonden' op zijn kamer had. Zij hadden er geen priuken gezien die voorbijgangers van het hoofd waren getrokken en zij wisten ook niet of die tijdens de ontgroeningen werden gebruikt. Zij verzekerden dat de senaat nooit straatschenderij had aanbevolen en overal buiten stond.

Om te voorkomen dat er een rechtszaak tegen hen zou worden aangespannen, hebben de heren schuld bekend en beloofd 'zig voordaan, als een stil en ordentlijk jongeling betaamt, te zullen gedragen'. Maar er kwamen wel rekwesten van hun vaders en voogd aan te pas om de zaak echt zonder proces af te doen. Uiteindelijk hadden zij dingen gedaan die volgens de verordeningen met lijfstraffen konden worden gehonoreerd. Mannen en vrouwen uit het volk gingen voor minder ernstige overtredingen een paar

'Buiten het bereik der wetten en onstrafbaar...'

Studentenjool en studentenstreken omstreeks 1800

4. De achtergevel van Klein Hasenberch met de achterpoort van het oude stadhuis (1817). Hier werden de studenten in hechtenis gehouden. Aquarel door J.H. Verheijen. Collectie Gemeente Archief.

dagen op water en brood. Omdat het Gerecht rekening hield met hun leeftijd en de kringen waarin zij verkeerden, kwamen zij er genadig af. Hun bekentenis getuigde volgens de hoofdschout van eerbied voor de wetten en kon als verzachtende omstandigheid worden meegeteld. Maar de boetes waren hoog genoeg om hen ervan te overtuigen dat niet alle studentenstreken met de mantel der liefde werden bedekt. Voor hun verdere carrière hebben hun jeugdzonden blijkbaar geen gevolgen gehad.

Acceptabele overlast

Omstreeks 1800 droegen de meeste mannen een of ander wapen bij zich en werden veel zaken met geweld opgelost. Degens behoorden nog tot de standaard-

uitrusting van de student. De vaak jonge blagen hoorden vanouds tot de groepen waarvan men wel enige overlast wilde accepteren. Uiteindelijk betekende de aanwezigheid van een universiteit veel voor het aanzien en de economie van de stad. Daarom probeerde het stadsbestuur studenten te lokken door hun bepaalde voorrechten te verlenen. Ook particulieren en ondernemers pikten een graantje mee van de uitgaven die de studenten deden: kamerhuur, feesten, bestellingen bij de ambachtslieden en winkeliers e.d. Als men het risico liep die goede klanten te verliezen, was men bereid een oogje dicht te doen voor hun kwajongensstreken. Het waren vaak nog maar kinderen die niet gewend waren op eigen benen te staan en die hun vrijheid in baldadigheid uitleefden. Als de burgerij er niet te veel hinder van had, konden zij hun gang gaan. Dat zij elkaar daarbij weleens erg kinderachtig konden aanpakken, was hun eigen zaak. Het verhaal van de zestienjarige Martinus Lyclama a Nyeholt is een voorbeeld van de manier waarop de heren ook buiten de groentijd met elkaar konden omgaan. Op 2 mei 1800 volgde hij een college van professor Rossijn. Medestudent Frederik van der Graaff pakte opeens zijn hoed af en gaf deze aan anderen door. Toen hij het hoofddekseel eindelijk terugkreeg, was het helemaal kapotgesneden. Na afloop van het college trok een groep studenten achter hem aan door de stad, luid schreeuwend dat hij een 'bokke reijder' was. Tijdens het college hadden ze 'een papier daar iets op geteekent was' met stijfsel op zijn rug geplakt. Toen een passant dat er af had gehaald,

hitsten zij 'een gemeene opgeschootene jonge' tegen Martinus op, die hem met een stokje een aantal klappen verkocht. Martinus liet proces-verbaal opmaken door de politie, maar kon geen namen noemen van schulddigen. Het jochie was blijkbaar niet opgewassen tegen rituelen zoals ze in de groentijd schering en inslag waren en de zaak verdween in de doofpot.

De heren beschouwden vechten en drinken als kenmerken van studentikoos gedrag. Bij de installatie van ontgroende studenten kregen dezen een bul waarop onder meer het ingooien van ruiten werd voorgesteld als noodzakelijk om de burgerij uit haar dommel te wekken. Op het zegel van de bul staan studenten die met nachtwakers in gevecht gewikkeld zijn.

De gebeurtenissen in 1806 waren dus geheel in overeenstemming met de wijze lessen die ouderejaars studenten de groenen inpeperden. Dat het toen enigszins uit de hand liep, lag waarschijnlijk niet aan politieke, economische of sociale factoren. Die waren niet zoveel anders dan in de voorafgaande jaren. We moeten de incidenten ook niet overdrijven: het ging om een groepje studenten dat als een kwajongensbende een aantal keren lastig is geweest. Op den duur was dat in het verkeerde keelgat geschoten en besloot het Gerecht hen te laten merken dat ook zij zich aan wetten en regels moesten houden. Bij het bepalen van de strafmaat werd wel rekening gehouden met rang en stand, maar de waarschuwing was niet mis te verstaan.

Toestemmend aanzien

Met de constatering dat

studenten straatschenderijen pleegden, suggereert men al gauw dat dit aan de orde van de dag was, terwijl daar nauwelijks bewijzen voor zijn. Ook omstreeks 1800 kwam het hoogst zelden tot een rechtszaak. Behalve het hier beschreven geval hebben burgers nauwelijks processen-verbaal laten opmaken die betrekking hadden op overlast door studenten. Terwijl zij zich over het minste en geringste bij justitie beklaagden. Ik vond, behalve het geval dat hier is besproken, nog maar één zaak tegen studenten in de stapels Crimineele Informatiën en Getuigenverhooren uit die tijd die bewaard zijn in het gemeentearchief. Het ging om twee Leidse studenten die - op 28 mei 1807 om 3 uur in de nacht - betrokken waren geweest bij het wegnemen van een houten tabaksrol. Een Utrechts student, wiens naam zij niet kenden, had daarmee ruiten ingegooid en was daarna weggerend. Zij beiden waren opgepakt en werden (in een lik-op-stuk-procedure *avant-la-lettre*) twee dagen later veroordeeld tot elk 20 gouden dukaten. Omdat zij medeplichtig waren door 'goedkeurend en toestemmend aanzien, en bijwoon van de dadelijkheeden door een derde gepleegd'.

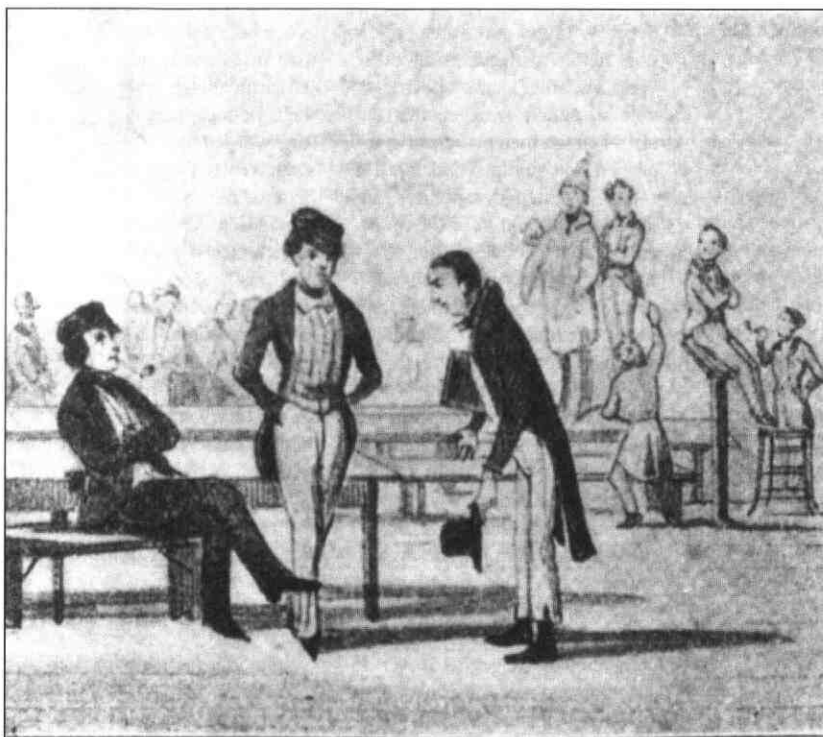
Het ziet er naar uit dat studenten betrekkelijk zelden over de schreef gingen. Als zij regelmatig echte overlast hadden bezorgd, zouden veel meer mensen zich hebben beklaagd. Bij wangedrag tegen personen of goederen door militairen was men er ook als de kippen bij, al wist men dat er weinig kans was op schadevergoeding. Soldaten waren in het nachtelijk duister niet gemakkelijk herkenbaar en hadden ook geen geld om materiële schade te vergoeden.

Hebben de slachtoffers van wandaden door studenten wellicht gezwegen omdat zij wel schadeloos werden gesteld? De heren die toen studeerden, hadden in het algemeen wel een vader of voogd die het verdriet van de burgers met een fors bedrag kon afkopen. De boetes die ons vieraal moest betalen, zijn wellicht bovenop de vergoedingen gekomen die de slachtoffers ondershands kregen toegestopt. Als het niet de gewoonte was dat de schade werd betaald, zouden de burgers wel eens veel minder tolerant geweest kunnen zijn.

Studenten waren lid van de hogere stand; men sprak hen aan met

'Heeren', zelfs tijdens ruzies en woordenwisselingen. Het taalgebruik van de studenten was heel wat minder subtiel. Of zouden in de processen-verbaal de opmerkingen van de burgers gekuist zijn? Maar het geduvel vond meestal 's nachts plaats en dan waren de heren moeilijk te herkennen. Zij bleven heus niet wachten en lieten geen visitekaartje achter op de plaats des onheils. Tijdens de verhoren kwamen ook verscheidene oude onopgehelderde zaken aan de orde: het slopen van een hek in de kerk, het stelen van uithangborden die blijkbaar als gerechtvaardigde buit werden beschouwd.

5. De groentijd.
Afbeelding uit
De Stichtse School-
prent door L.C.
Hora Siccama
(1835).

Groentijd.

'Buiten het bereik der wetten en onstrafbaar...'

Studentenjool en studentenstreken omstreeks 1800

Waarom zouden gedupeerde burgers wel aangifte hebben gedaan als het om onbekende militairen ging en niet als het anonieme 'heeren of jonge lieden' betrof? Misschien vond men dat de overlast die zij veroorzaakten tot de normale verschijnselen in een studentenstad behoorde.

Ongeschikt voor dien post

Van de politie hoefde de burger niet veel bescherming te verwachten. In 1824 klaagde de Gouverneur van de Provincie dat hij B. en W. al een paar keer had 'onderhouden over de weinige en volstrekt onvoldoende activiteit van de policie'. Er werd de laatste tijd veel gestolen en de daders liepen vrij rond. Nu waren er ook nog 'hekkens of baliën bij zeker voornaam ingezetene en vroeger ook bij andere' weggenomen en op straat gesmeten. Krachtig ingrijpen was nodig, vond hij. 'De meeste agenten der policie, zijn lieden ongeschikt voor dien post, en die zich overigens voor zeker nimmer des nachts op de straten vertoonen; de nachtwakers zijn voor een groot gedeelte misschien wel allen afgeleefde en vreesachtige menschen'. De Gouverneur drong aan op uitbreiding van het politiekorps en beter toezicht op de kwaliteit van de mensen, 'opdat eindelijk eenmaal den rustigen ingezetene die veiligheid geniete welke hem bij de wet is gewaarborgt en door eene goede policie moet worden verzekerd'. De hoofdcommissaris toonde zich 'ten sterkste gegriefd' over de klachten van de Gouverneur. Zijn mannen werkten wel degelijk hard, hetgeen onder meer bleek uit de talrijke hoeven die voor de rechter werden gesleept. Inderdaad kwamen er weleens straat-

schenderijen voor. Maar dat kwam niet door de incompetentie van de politie, maar door 'de losbandigheid der alhier studerende jeugd'. Tegen grote en meestal bewapende groepen studenten stond de politie machteloos: er waren acht politiemannen op een bevolking van 35.000. Daarvan konden er in het algemeen maar 5 of 6 patrouilleren. Zij werkten zo hard dat het niet rechtvaardig was ook nog eens van hen te verwachten dat zij nachtdienst zouden doen. En dus was de handhaving van rust en orde in Utrecht 's nachts in handen van de kleppers. Die lieten het werk vaak over aan noodwakers voor zes tot acht stuivers per nacht. Voor zo'n sober loon kreeg men natuurlijk alleen 'de allergeringste en armoedigste menschen'. Het hele politieapparaat moest grondig worden herzien om aan alle ongewenste toestanden een einde te maken.

Studenten liepen dus weinig risico wanneer zij 's nachts de beest uithingen. De kleppers zullen in het algemeen wel uitgekeken hebben voordat zij zich bemoeiden met luidruchtige en gewapende studenten.

In de loop van de eeuw werd de politie beter voor zijn taak berekend en werd het minder vanzelfsprekend dat mannen gewapend rondstapten. De nachtwachten konden daardoor krachtiger optreden, al keken zij in teveel gevallen liever de kat uit de boom. Maar in 1880 hoorde de nachtwacht in wijk I lawaai. Hij ging erop af en zag een groepje jonge mannen, vermoedelijk studenten, met een paal sjouwen en die in de singel gooiën. Volgens de politie kwam zulke baldadigheid hoogst zelden voor. In plaats van zich

erover te beklagen, kon men beter blij zijn dat het maar zo weinig voorkwam, 'en dat nog wel in den groentijd wanneer oude en jonge studenten in een opgewonden toestand een deel van den nacht langs de straaten loopen'.

De kans om ongestraft katekwaad uit te halen, was toen dus minder groot geworden. Maar men bleef tolerant, onder andere omdat je maar nooit wist of de studenten geen wraak zouden nemen. In 1870 bijvoorbeeld durfden omwonenden - 'met het oog op te voorzien baldadigheden' - hun naam niet te zetten onder een rekwest om een einde te maken aan nachtelijke geluidsoverlast. Die werd veroorzaakt door studenten in het café-chantant van J. Voest op de Lijnmarkt. Na sluitingstijd - om 1.00 uur in de nacht - bleven zij daar in de sociëteit zitten. Piano- en vioolspel, 'verschrikkelijke applaudissemerten' en geschreeuw hielden de burgers tot het ochtendgloren uit de slaap. Er waren al kamerhuurders vertrokken. De hoofdcommissaris van politie gaf toe dat het lawaai in de smalle straat op den duur 'niet aangenaam' kon zijn. Maar die ene buurtgenoot, die dapper genoeg was geweest om het rekwest namens de bureu in te dienen, kreeg zijn zin niet. Voest hield zijn vergunning om later open te zijn dan 23.00 uur, maar hij moest om 1.00 uur de luiken sluiten en er mocht na 2.00 uur geen muziek meer worden gemaakt. Wie in een studentenstad woonde, moest ook toen blijkbaar leren leven met wat ongemakken.

Tweede deel Utrechtse Biografieën uit.

C. Waumans naar
Herman Saftleven
(Collectie Gemeentearchief)

Het komt niet vaak voor dat je je bij een afbeelding in een boek realiseert dat in die afbeelding het hele leven en streven van een mens is vastgelegd. Op bladzijde 173 van het onlangs verschenen tweede deel van *Utrechtse biografieën* staat zo'n afbeelding. Het is een weergave van de gewonnen stelling die op het bord stond toen het hart van de Utrechtse schaker Eduard Spanjaard op 7 mei 1981 ophield met kloppen. Toen zijn vrouw het droeve bericht ontving was één van haar eerste vragen: 'Hoe stond hij?' Hij stond gewonnen, maar door te sterven verloor hij van de klok.

Ik heb aan het onlangs verschenen tweede deel van de serie *Utrechtse biografieën* een paar genoeglijke

uren beleefd. Het bevat levensbeschrijvingen van de meest uiteenlopende historische figuren, lopend van de in 1115 overleden prediker Tanchelm, via de als een moderne commissariatenverzamelaar opererende - hij deed in kerkelijke ambten - kroniekschrijver Willem Heda, de revolutionair Jan Anthony d'Averhoults en de vakbonds-apparatsjik Jan Oudegeest, tot de goochelaar Abram Bongers (artiestennaam: Fred Kaps). Aan de zeer ruime en op een breed publiek gerichte doelstellingen van de redactie van *Utrechtse biografieën* danken wij de biografie van de gedreven maar verder weinig belangrijke schaker Spanjaard. In een algemeen biografisch woordenboek zou Spanjaard nooit zijn opgenomen en ik vraag mij zelfs af of zijn levensbeschrijving in deze bundel terecht was gekomen indien hij in zijn bed was gestorven. Hetzelfde geldt voor de zanger Jan Caro, die op 15 februari 1933 in het concertgebouw Tivoli de strofe 'Nirgends ein Grab, niemals der Tod' uit Wagners 'Der fliegende Holländer' zong en op dat moment een hartaanval kreeg en stierf. Maar bij een dergelijke dood vallen bezwaren aangaande het wetenschappelijke belang in het niet.

Historische figuren die de meesten van ons alleen kennen van de naar hen genoemde straten worden in een aantal gevallen op heel bekwaame wijze tot leven gewekt (Andries van Cuyck, Willem Heda, Jacobus Bellamy), zelfs wanneer er soms maar weinig gegevens bewaard zijn gebleven (Tanchelm). Anderen, die in het leven weinig memorabels hebben gepresteerd, worden weer heel raak neergezet in hun onbenul of hun noodlot. Fraaie voorbeelden zijn de verveelde miljonair Willem Leyssius, die opname dankt aan het feit dat hij de laatste Utrechtse burger was die in een duel om het leven kwam (1796), en de arme huisvrouw Jannechen Peters die de laatste was die in Utrecht voor het gerecht werd gesleept op beschuldiging van toverij (1614). Kortom,

de bundel is een amalgaam van lering en vermaak.

Uiteraard zijn de door een groot aantal auteurs geschreven biografieën soms wisselend van kwaliteit. Sommigen zijn heel goed, zowel waar het gaat om de weergave van de historische feiten als waar het gaat om de karakterschets (Nicolaas Beets, Hubert van Buchel, Laurens Praalder). Andere biografieën maakten op mij vooral de indruk van hagiografieën (David Jacob van Lennep, Cor Luiten, Johan Coenraad Rullmann). Vooral bij sportlieden en artiesten laten sommige auteurs zich verleiden tot het overdadig rondstrooien van lovende adjectieven. En waar gebruik is gemaakt van interviews met nabestaanden, zoals bij de biografieën van sportlieden en bekende straatfiguren, valt op dat sommige auteurs in de karakteristieke val van de 'oral history' zijn getrapt. De vaak sappige en gedetailleerde mededelingen van de zegslieden zijn dan niet geverifieerd aan de hand van archiefonderzoek en hele perioden van het leven worden genegeerd. Het resultaat is dat we van bijvoorbeeld de schaker Spanjaard nu wel weten wie zijn tweede vrouw was, maar niet wie de eerste was: de weduwe heeft haar naam niet verstrekt. Andere levensbeschrijvingen doen dergelijke bezwaren echter al snel weer vergeten. Zo wordt het succes van de legendarische kroegbaas (Dikke) Dries de Winter in een klap begrijpelijk wanneer wij te horen krijgen dat hij aanvankelijk bananen verkocht op de markt. Standwerkers in bananen behoren immers van oudsher tot het meest geestige deel der natie.

Net zoals in het eerste deel is er naar gestreefd waar mogelijk bij iedere biografie een portret af te beelden. Waar geen portret te vinden was, is gekozen voor een topografische afbeelding van een plaats die een belangrijke rol heeft gespeeld in het leven van de betrokkene. Soms is dat geslaagd, zoals in het geval van Willem Leyssius, bij wiens levensbeschrij-

'Niet alleen een begrip maar ook een toevluchtsoord'

Op 30 mei van dit jaar nam Jacques Berkelaar afscheid van het Academisch Ziekenhuis Utrecht. Maar liefst 36 jaar had hij er gewerkt als hoofd tuindienst. In die jaren groeide hij uit tot een begrip. Hij stond bekend als 'de tuinman met het rode gezicht' die overal op het terrein was te vinden, met iedereen een praatje maakte en, last but not least, regelmatig opdook als gastspreker wanneer iemand het ziekenhuis na trouwe dienst verliet. Als onderhoudend causeur kende Berkelaar zijn gelijke namelijk niet in het Academisch Ziekenhuis.

Erfenis

Nu hij de pensioengerechtigde leeftijd heeft bereikt, is er alle reden eens terug te blikken op zijn jarenlange verblijf op het AZU-terrein, de eerste 30 jaar aan de Catharijnesingel en de laatste 6 jaar in de splinternieuwe omgeving in de Uithof. 'Ik ben op 1 maart 1959 als hoofd tuindienst

ving een eigentijdse tekening wordt gegeven van de plek waar hij bij het duel om het leven kwam. Soms is het ook minder geslaagd: bij de in het midden van de 16de eeuw in Blauwkapel geboren Jannechgen Peters wordt een achtentiende eeuwse afbeelding van haar geboortedorp gegeven. Haar leven speelde zich vooral in Utrecht af. Overigens is de keus van de portretten niet altijd de beste geweest en wordt teveel geleund op de karige collectie in de iconografische atlas van het Gemeente-archief. Zo krijgen we van Hubert van Buchel een 19de eeuwse getekende kopie voorgeschoteld in plaats van het originele en aardige zestiende-eeuw portretje in de Universiteitsbibliotheek. En net als in het eerste deel bij de schilder Erich Wichman, wordt in dit deel bij Herman Saffleven gekozen voor een eigenhandig kunstwerk in plaats van voor een portret. Me dunkt dat bij beeldende kunstenaars één afbeelding niet altijd voldoende is.

Een ander gemis was voor mij dat de auteurs maar zelden het exacte woonadres van hun hoofdpersonen geven. Van het in dit opzicht zeer rijke Utrechtse archief wordt in het algemeen nog veel te weinig gebruik gemaakt en ook hier heeft men de kans gemist om iedere historische figuur zijn 'plaats' in de huidige stad te geven. Dat zou bijvoorbeeld erg hebben kunnen helpen bij het aanbrengen van plaquettes en gedenkboarden.

We mogen ons overigens wel afvragen wat de toekomst van de reeks zal zijn. Voorlopig staat nog slechts één deel op het programma, dat volgend jaar zal verschijnen. Ikzelf zou graag zien dat de serie uitgroeit tot een bruikbaar apparaat voor historisch onderzoek. Daarvoor is een lange adem vereist. Wie een woordenboek uit de kast pakt doet dat in de verwachting het door hem gezochte woord daarin aan te treffen. Een incompleet woordenboek deugt niet. Voor een biografisch woordenboek is dat niet anders, en

thus geldt ook hiervoor: hoe completer, hoe beter. Het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* (10 delen 1911-1937) is nog altijd het eerste boek om naar te grijpen voor wie geïnteresseerd is in de 'faits et gestes' van Nederlanders die voor 1910 zijn overleden. Het bevat biografische gegevens over bijna 25.000 personen. Sinds een aantal jaren wordt gewerkt aan een vervolg waarin vooral aandacht wordt besteed aan figuren uit het meer recente verleden. In de vier eerste delen van dit *Biografisch Woordenboek van Nederland* (1979-) zijn inmiddels ook al weer enkele duizenden levens beschreven. Afgezet tegen de grote prestatie die werd geleverd door de redacties van het *NNBW* en het *BWN* steekt die van de zevenkoppige redactie van de serie *Utrechtse biografieën*, vooralsnog pover af. Bevatte het in 1994 verschenen eerste deel 43 levensbeschrijvingen van 'bekende en onbekende' Utrechters - het preutse neologisme 'Urechters' zal nooit over mijn lippen komen -, het nu verschenen deel bevat er 38. Samen zijn dat er 81 uit de naar schatting 1 miljoen mensen die in de afgelopen twintig eeuwen op Utrechtse bodem hebben geleefd. We moeten hopen dat de redactie het karwei mag voortzetten nadat het derde deel zal zijn verschenen. Samengevat, net als met het eerste deel van de *Utrechtse biografieën* is het een plezier om in deze bundel te snuffelen. Een aanrader, die naar meer doet verlangen.

J. Aalbers, e.a. (red.), *Utrechtse biografieën: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, deel 2 (Amsterdam/Utrecht 1995).

aangesteld. De toenmalige directie vond dat er iets moest gebeuren aan de verwaarloosde tuinen. Er waren drie tuinlieden in dienst, maar die behoorden niet meer tot de jongsten. Van hen mocht natuurlijk niet worden verwacht dat zij de tuinen volledig zouden oppakken. Dat die zo verwaarloosd waren, moet als een erfenis van de Tweede Wereldoorlog worden gezien. Het ziekenhuis-terrein aan de Catharijnesingel had daarvan veel te lijden gehad. Zo lagen er verspreid over het terrein schuttersputjes. In de eerste jaren na de oorlog was er niet zoveel aandacht voor de tuin. Wel werd na verloop van tijd een tuin-architecte aangesteld in de persoon van mevrouw Ter Pelkwijk, de dochter van de bekende Utrechtse burgemeester. Zij was echter al niet meer in dienst toen ik werd aangesteld. Het initiatief daartoe ging uit van de directie die een groene omgeving van groot belang voor het ziekenhuis achtte. De directie richtte een verzoek aan de toenmalige chef van de hortus botanicus, de heer van Veen, om het beheer van de tuin over te nemen. Omdat Van Veen het druk genoeg had, zocht hij naar een 'flinke jonge vent' als tuinbaas. Via via kwam hij bij mij terecht. Ik werkte toen bij het Rijksinstituut van de Volksgezondheid in Bilthoven.

Parkeerplaatsen

Als ik nu zo terugblik op mijn loopbaan bij het AZU, is het meest in het oog springende het feit dat ik de onvoorstelbare opgang van de economie, die begon in de jaren '60, vanaf het begin heb meegemaakt. Die is aan de tuindienst van het AZU niet voorbij gegaan. We hebben in die jaren van economische groei bij wijze van spreken moeten vechten om iedere meter grond. Neem nu het autotijdperk, dat in de jaren '60 begon. Toen ik aankwam, waren er zo'n 60 parkeerplaatsen op 15 hectaren bebouwing. Vlak voor het vertrek van de Catharijnesingel in 1989 waren er al zo'n

670 parkeerplaatsen - en dat waren er nog te weinig. Nu, anno 1995, zijn er in de Uithof 1670 parkeerplaatsen. En dan nog komt het ziekenhuis er duizend te kort. Door de voortdurende uitbreiding van het ziekenhuis, was het terrein vaak bezaaid met bouwmaterialen voor parkeerplaatsen en voor nieuwe gebouwen. Als tuindienst moesten we weleens meewerken om oude kastanje- en eikebomen te rooien. Daar stond echter veel tegenover. Je was als tuinman altijd graag gezien in het ziekenhuis omdat je bezig was de tuin en de kamers van personeel en patiënten te verfraaien. De tuindienst had toen al de beschikking over een eigen kas waarin allerlei soorten groen werden gekweekt. Daarmee haalden we ook de pers, zoals in 1966 met de bananenboom.'

Bananenboom

Berkelaar doet hiermee op artikelen in onder meer het *Utrechts Nieuwblad* en de *Haagsche Courant* die in dat jaar berichten over een twee meter hoge bananenboom die zeven keer vrucht droeg en goed eetbare bananen opleverde. 'Vruchtdragende bananenbomen zijn in Nederland over het algemeen alleen te vinden in botanische tuinen en dierentuinen', zo becommentarieerde de *Haagsche Courant* het opmerkelijke feit dat een ziekenhuiskas een bananenboom herbergde. De tuindienst had naast de 'groene' activiteiten ook een sociale functie. 'Vrijwel iedere patiënt, maar ook bijna ieder nieuw personeelslid werd de kas getoond. Ik ben er altijd een voorstander van geweest iedereen welkom te heten in de kas: het ziekenhuis is niet alleen een werkplaats maar ook een gemeenschap.' Enkele jaren na zijn aanstelling als hoofd tuindienst, werd Berkelaar ook gevraagd enkele uren les te geven in de groenvoorziening aan het verplegend personeel, iets dat hij jarenlang welsprekend heeft gedaan. Tevens ontstonden nauwe banden met de afdeling psychiatrie van

het ziekenhuis. Tal van psychiatrische patiënten vonden onderdak bij de tuindienst. 'Het contact met psychiatrie is ontstaan in de jaren zestig. Toen kregen we regelmatig hulp van de zogenaamde 'kruipploeg': die bestond uit enkele patiënten die blad harkten in de herfst.' Dat het contact door de afdeling psychiatrie werd gewaardeerd, bleek bij het afscheid. Bij die gelegenheid onthulde prof. H. van Engeland, hoofd van de afdeling psychiatrie, dat er op het nieuwe ziekenhuis-terrein in de Uithof een plein naar de tuinman zou worden genoemd.

Nostalgie

De overgang van binnenstad naar Uithof, heeft veel oudgedienden onder het ziekenhuispersoneel met gemengde gevoelens vervuld. Berkelaar is daarentegen moeiteloos meegegaan naar het nieuwe ziekenhuis in de Uithof, hoewel hij toen al met de VUT had kunnen gaan. Hij zegt erover: 'Natuurlijk kijk ook ik met een zekere nostalgie naar de tijd op de Catharijnesingel, toen onze kas grensde aan de roemruchte Vaartsestraat. Maar de uitbreiding was onvermijdelijk gezien het toenemende autoverkeer en de hoogst noodzakelijke nieuwbouw.' Wat hem in het ziekenhuis altijd het meest bekoorde, was dat het veel in zich verenigde. 'Het was een opleidingscentrum van specialisten, maar tegelijk een gasthuis voor gewone Utrechtse. Het ziekenhuis stond niet alleen op een hoog medisch plan en was als zodanig een begrip, het was ook een toevluchtsoord voor de Utrechtse bevolking.'

'Verscheidene wrede excessen': Walraven van Brederode mishandelt zijn vrouw

Een bekende misvatting is dat een scheiding vroeger nooit mogelijk was. Dit idee zal ongetwijfeld in de hand zijn gewerkt door de strakke huwelijksmoraal en de strikte huwelijksopvatting die de kerken zeker sinds de 19de eeuw hebben gepropageerd. Niets is echter minder waar. In de middeleeuwen was scheiding geen schering en inslag, maar wel degelijk mogelijk. Een reden hiervoor kon zijn dat het huwelijk niet rechtsgeldig was en dus nooit voltrokken had kunnen of mogen worden. Bijvoorbeeld omdat de man al getrouwd was en bigamie pleegde, of omdat één van beide echtelieden tegen zijn wil tot een huwelijk was gedwongen of anderszins omdat man en vrouw bloedverwanten van elkaar bleken te zijn. Een andere reden tot scheiding kon, laat ik het zo maar samenvatten, het 'onfatsoenlijke gedrag' van één van beide partijen zijn. Het verbrassen van het erfgoed van de andere partij of ander schandelijk gedrag, losbandigheid of geestelijke en lichamelijke mishandeling vallen hieronder. Zelfs de eenvoudige constatering dat man en vrouw 'totaal niet met elkaar overweg konden' kon voldoende grond voor een scheiding zijn. Waarbij dan weer een verschil bestond tussen een scheiding van tafel en bed (voor bijvoorbeeld een proefperiode) of de uiteindelijke ontbinding van een huwelijk.

Het huwelijk was in de middeleeuwen een kerkelijk sacrament. Een kerkelijke inzegening van het huwelijk werd dan ook door de geestelijkheid sterk gepropageerd in de late middeleeuwen. Dit betekende echter ook dat geschillen

rond een huwelijk en scheidingen een zaak voor de kerk waren. Een kerkelijke rechter, een zogeheten officiaal of een aartsdiaken, was de man die scheidingszaken behandelde en namens de kerk toestemming hiervoor kon geven. Uit plaatsen als Brussel, Regensburg en Parijs is dan ook bekend dat de meeste zaken die de officiaal als rechter moest behandelen het huwelijk betroffen.

Hoogste kringen

Toen Margaretha van Borssele (circa 1472-1507) rond 1500 (de precieze datum is onbekend) het schandalige gedrag van haar echtgenoot aan de kaak wilde stellen, kwam ze dan ook terecht bij de kerkelijke rechter, in dit geval de Utrechtse aartsdiaken Willem van Montfoort. Deze zal met de zaak in zijn maag hebben gezeten omdat hij niet alleen verre familie van Margaretha was maar ook van haar echtgenoot, Walraven II, burggraaf van Utrecht en heer van Brederode en Vianen (1462-1531). Bovendien waren de families Montfoort en Brederode trouwe partijgenoten in de politieke woelingen van die tijd. De zaak zal flink de aandacht hebben getrokken omdat ze zich afspeelde in de hoogste kringen van het land: zowel man als vrouw kwamen uit de aanzienlijkste families, terwijl de mishandelingen door hun aard moeilijk binnenskamers gebleven kunnen zijn, zeker niet in een groot adellijk huishouden als in Vianen.

De aanklacht van Margaretha is zeer interessant, omdat we eruit kunnen lezen wat een adellijke vrouw rond 1500 van haar huwelijk verwachtte en waaraan ze zelf moest voldoen. Margaretha begint er namelijk mee om aan te

geven dat ze van adellijke geboorte was - ze was een dochter van Wolfert VI van Borssele, heer van Veere en Charlotte van Bourbon) - en een goede opvoeding had genoten. Haar in 1492 gesloten huwelijk had kinderen van beider kunne opgeleverd (ze kreeg uiteindelijk vier kinderen); daarnaast gedroeg ze zich onberispelijk. Een fatsoenlijke vrouw kortom, die geen aanstoot gaf, haar man kinderen had geschonken en daarom alle recht op respect had.

'Geweldig en wreed'

In plaats daarvan pleegde haar man onophoudelijk overspel - waar de familie Brederode overigens een speciaal talent voor gehad schijnt te hebben. Nu was een buitenechtelijke relatie voor een edelman in die tijd niets bijzonders, maar volgens Margaretha maakte Walraven het wel heel bont. In Vianen zelf hield hij het op dat moment met Catharina, de echtgenote van Jacob van Beren, die net moeder van zijn kind was geworden. Daarnaast rommelde hij ook nog met een 'Hollandse', ene Trijnen, die binnenkort een kind van hem verwachtte. Het ergste was nog wel dat hij dit niet eens buitenshuis deed, maar openlijk allerlei andere vrouwen in 'haar' huis haalde. Fatsoen kende hij dus niet. Walravens kwalijke gedrag hield daarmee volgens Margaretha niet op: hij sloeg haar 'uit gewoonte' en 'naar believen' in elkaar, waarna haar gezicht door de blauwe plekken 'van wit zwart werd'. Daarnaast schopte hij haar en perste haar maag 'gewelddadig en wreed' in elkaar. Bijzonder was dat hij haar 'dag en nacht' al slaande uit bed schopte. Hij sloeg zijn 'edele echtgenote wreed' en voegde haar dan toe: 'die u een

mes in u hert stac die dede u recht', wat tot gevolg had dat Margaretha uit levensbehoud zoveel mogelijk op haar kamer bleef en poogde alle messen te verbergen. Tenslotte, en dat is niet haar minste klacht, had Walraven haar van haar goede naam beroofd door haar publiekelijk, in het bijzijn van sommige 'magnaten, edelen en edelvrouwen' 'sinister' van 'kapitale (=hals-) misdrijven' te beschuldigen. Het staat nergens maar het is bepaald niet ondenkbaar dat Walraven zijn vrouw dan van toverij beschuldigde. Begrijpelijk is de wanhoopsklacht van Margaretha dat ze hier 'dood- maar dan ook doodziek' van werd; volgens haar waren het slechts de goede zorgen van haar artsen die haar er nog bovenop hielpen! Ze vroeg de aartsdiaken kortom om op grond van deze continue mishandeling een scheiding uit te spreken.

Onaangenaam portret

Helaas hebben we alleen deze aanklacht van Margaretha over. Een verweer van Walraven ontbreekt. Allerlei 'gepsychologiseer' kunnen we dan ook achterwege laten: we weten niet of Walraven een trauma had omdat hij als jonge wees en erfgenaam door zijn moeder door het land rondgesjouwd was, terwijl familieleden probeerden de voogdij in handen te krijgen aangezien ze het 'onbetamelijk' vonden dat een vrouw de voogdij had over de goederen van haar zonen. Margaretha's aanklacht is in ieder geval zo sterk geformuleerd - er bestonden ook verklaringen van getuigen wier namen 'uit angst voor Walraven' echter niet genoemd mochten worden - dat we geen rekening ermee hoeven te hou-

den dat de hele zaak is verzonnen om een scheiding uit te kunnen laten spreken. Ook al zou ze overdreven hebben, dan nog komt Walraven bepaald als een onaangenaam portret naar voren. Ook de afloop kennen we niet. Uit het stuk vernemen we dat Margaretha van plan was, na door de artsen enigszins te zijn opgeplapt, naar haar zus in Veere te gaan 'op zoek naar rust en vrede'. Uit een zinnetje in een kroniek kan opgemaakt worden dat ze inderdaad de steun van haar familie had maar ook dat er naderhand met Walraven 'pays (vrede) gemaict' werd. Margaretha bleef dus vrouwe van Vianen, waar ze na haar dood in 1507 op het hoogkoor van de kerk werd begraven. Walraven hertrouwde...

Een opgraving aan de Oudegracht (achter het pand Payenborch) in 1994 leverde dit onaanzienlijk klein object op, dat door vorm en gewicht niet aan de aandacht ontsnapte. Het leek een min of meer plat en vierkant plaatje te zijn met beiderzijds een aangekoekte harde en korstige substantie, die met de vingers niet te verwijderen was en aan gecorrodeerd metaal deed denken. Na ergens aan de rand geverifieerd te hebben dat er inderdaad van metaal sprake zou kunnen zijn, bewerkstelligde een enkele uren durend verblijf in 5 procent natronloog plus zinkkorrels een niet voorzien maar wel verhoopt wondertje. Dat mocht misschien ook wel, want onder de tot dan maskerende maar nu langzamerhand verdwijnende korst manifesteerde zich de heilige Sint Maarten, zich kwijtend van het hem kenmerkende goede werk en tevens een goede bekende van de Utrechtse.

Algezien van nog wat kalkaanslag, blijkt de in laagrelief uitgevoerde voorstelling - in vermoedelijk een legering van lood en tin - gedetailleerd behouden te zijn. Welke functie het nu wat beschadigde, maar oorspronkelijk 40x40x1 mm kleine en waarschijnlijk vroeg 15de-eeuwse plaatje met de wat primitief gestalte gegeven afbeelding van deze goedheiligman heeft gehad, is wat raadselachtig. Hebben de wel heel kleine gaatjes in de alleen onbeschadigd gebleven bovenhoeken iets met bevestiging op bijvoorbeeld textiel te maken gehad; dat kan haast niet, maar waarvoor diende het dan wel?

Sint Maarten
te paard

Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht

De stad Utrecht mag zich gelukkig prijzen om binnen haar stadsmuren acht middeleeuwse kerken en twee middeleeuwse kapellen te herbergen. Behalve deze waardevolle erfenis kan Utrecht bogen op een aantal fraaie neo-gotische kerken en profane gebouwen, die eveneens op de middeleeuwen zijn geïnspireerd. Hier dienen genoemd te worden: de St. Willibrorduskerk aan de Minrebroederstraat, de nog steeds, hoewel tot appartementen verbouwde, stadsbepalende St. Martinuskerk, de recent opgeknapte Ste. Barbarakapel van het R.K.-kerkhof, de St. Josephkerk aan de Draaiweg, het Hiëronymushuis met zijn mooie kapel en tenslotte het voormalige monumentale St. Johannes-de-Deo-ziekenhuis (thans in gebruik als conservatorium) aan de Mariaplaats. Hoewel niet neo-gotisch, maar gezien de traditionele neo-romaanse bouwstijl toch zeer verdienstelijk, zou ik hier ook de Oud-Katholieke Kathedraal van Ste. Gertrudis willen noemen.

In een aantal van deze kerken bevinden zich nog steeds waardevolle neo-gotische inventarisstukken op het gebied van beeldhouw- en glasschilderkunst, die de vergelijking met andere internationale 19de eeuwse kunstwerken glansrijk kunnen doorstaan. Vooral de kerken en de inventarisstukken van het zgn. Bernulphusgilde verdienen hier de aandacht.

Het St. Bernulphusgilde

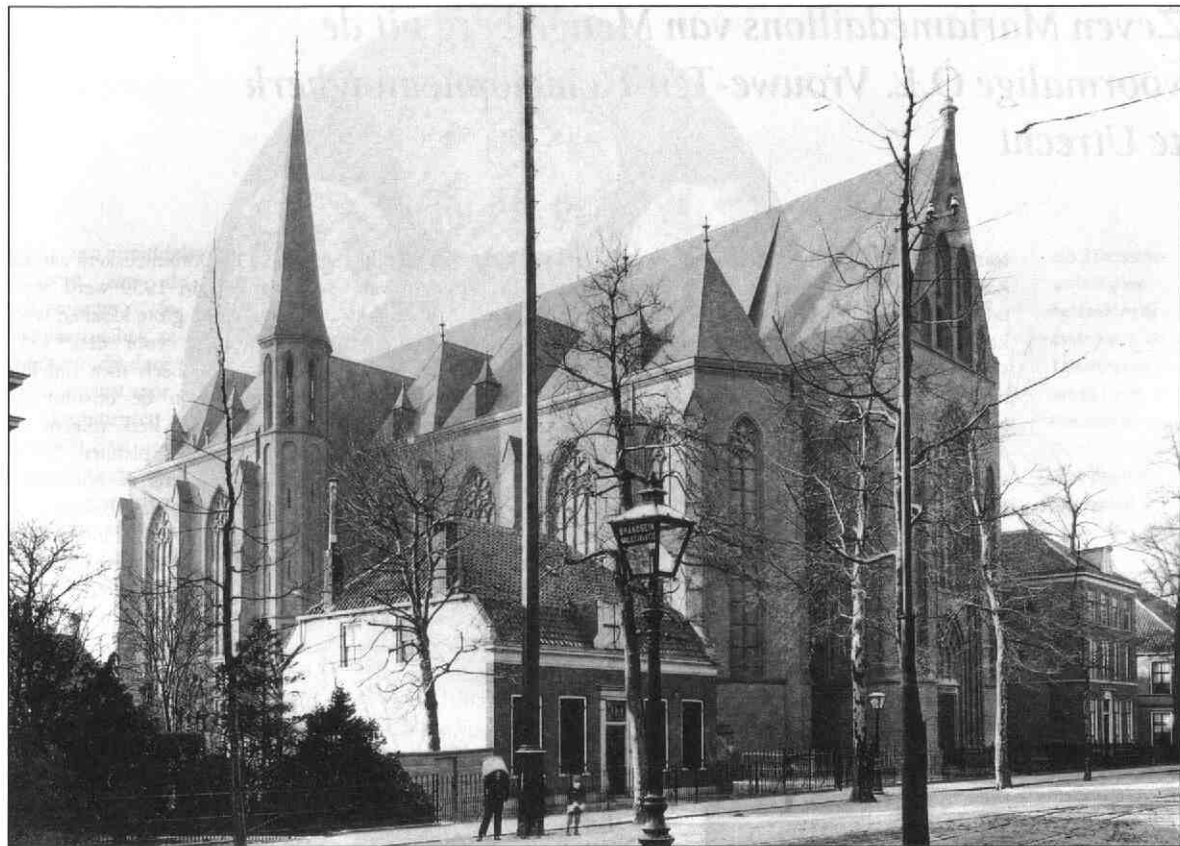
Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 vond er in Utrecht een herleving van de kerkelijke kunst plaats. De centrale figuur was hier de priester Gerard van Heukelum, die in 1859 was benoemd tot kapelaan aan de tot metropolitaankerk verheven Catharijnekkerk aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht. Deze kerk verkeerde toen in een slechte toestand. Van Heukelum was de stuwende kracht bij de restauratie van deze kerk door H.J. van den Brink, die in 1861 begon. Hij

trok hierbij vooral diverse kunstenaars uit het Rijnland aan, waardoor een soort afspiegeling ontstond van de Keulse dombouwloods. Op 1 december 1869 vond de oprichting plaats van het St. Bernulphusgilde, waarin zich onder leiding van Van Heukelum een aantal kunstenaars en 'bevoorwaarden' der Kunsten, vooral priesters, verenigde met het doel de kerkelijke kunst tot een nieuw leven te brengen. Deze kerkelijke kunst was geïnspireerd op de middeleeuwse voorbeelden.

De voornaamste kunstenaars van het Bernulphusgilde waren architect Alfred Tepe en beeldhouwer Friedrich Wilhelm Mengelberg. Eerstgenoemde werd in 1840 in Amsterdam geboren. Hij volgde van 1861-1864 een classicistische opleiding aan de Bau-Akademie in Berlijn maar werd niet bevredigd door de vrijwel uitsluitend classicistisch gerichte belangstelling op de academie. Hij verdiepte

zich in de studie van middeleeuwse monumenten, bestudeerde de publicaties van de fameuze Franse restauratie-architect Viollet le Duc en was, nadat hij in Münster zijn wiskundige studies had voltooid, van 1865-1867 werkzaam bij Vincenz Stutz in Keulen. Stutz was sinds 1845 'Dombauwerkmeister' en werd in 1863 tot 'Diozesanbaumeister' benoemd. De jaren die Tepe bij hem doorbracht, moeten van beslissende invloed zijn geweest op de verdere loopbaan van de toen 25-jarige architect. Door het tekenwerk voor de restauratie en voltooiing van de Keulse Dom deed hij een schat aan ervaring en kennis op omtrent de gotische architectuur. Dit inzicht werd nog verruimd door talrijke reizen tussen 1867 en 1872 vanuit Amsterdam, waar hij zich na zijn leertijd bij Stutz weer had gevestigd. In 1872 vertrok hij naar Utrecht, waar hij voor zichzelf aan de Maliebaan een huis bouwde.

Friedrich Wilhelm Mengelberg werd geboren in 1837 in Keulen en kreeg zijn opleiding op de Mengelbergsche Schule für Bauleute. Sinds 1857 werkte hij als zelfstandig beeldhouwer en in 1861 richtte hij de Mengelbergsche ateliers voor Kerkelijke Kunst op. In 1865 werden deze naar Aken-Burtscheid overgeplaatst en in 1869 naar Utrecht. Filialen waren er in Keulen (sedert 1865) en in Brühl (sedert 1871). Aanvankelijk bewoonde hij in Utrecht het pand Hoogt 10 en vanaf 1872 bewoonde hij het door hemzelf gebouwde huis Maliebaan 80, waar ook de ateliers werden gevestigd. Zijn oudste zoon Otto Maria Maximilian Mengelberg (geboren in Aken-Burtscheid op 25 juli 1867) heeft omstreeks 1890 voor de Utrechtse

St. Willibrorduskerk het in Nederland onovertroffen neogotische hoofdaltaar vervaardigd.

Voornaamste kenmerken van het Bernulphusgilde of de Utrechtse School

De Utrechtse School zocht aansluiting bij de gotiek uit de 15de en 16de eeuw en dan nog voornamelijk in zijn regionale Nederrijnse of Westfaalse vorm, waarin de gedrukt basilicale opbouw en de hallenkerk overheersen. Deze kunstvorm vond ook zijn weerslag in de beeldhouwen en schilderkunst. De inventarisstukken van de St. Nicolaïkerk in Kalkar en de St. Viktorsdom in Xanten, alsmede de gebouwen zelf, waren destijds wel de meest inspirerende bronnen, waaruit werd geput.

Het Bernulphusgilde heeft vooral veel werk nagelaten in de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel. De belangrijkste kerken

staan in: Amsterdam (de Krijtberg of St. Franciscus Xaveriuskerk), Jutfaas (St. Nicolaaskerk), Raalte (basiliek van de H. Kruisverheffing), Schalkwijk (St. Michaëlskerk), Utrecht (St. Willibrorduskerk) en IJsselstein (St. Nicolaasbasiliek). Aan de bouwwerken valt een grote mate van soberheid en rijzigheid op, gepaard aan goede verhoudingen en oog voor details. De bouwwerken zijn bijna uitsluitend opgetrokken in roodbruine baksteen en alleen voor profielstenen en andere versieringsornamenten is hardgebakken ferode baksteen gebruikt. De daken zijn meestal met leien in Rijndekking (overhoeks) bedekt en bekroond door rijk versierde smeedijzeren liliëkruisen of boompjes.

In sterke tegenstelling tot het sobere exterieur staat in het algemeen het rijke en bonte interieur. Hierin vallen vooral de grote houten of zandstenen altaren op, die

af en toe door hun verfijnde uitvoering zelfs heel even doen denken aan de 15de en 16de eeuwse altaren in Zuid-Duitsland of Tirol. De gebrandschilderde ramen tonen meestal zeer realistisch afgebeelde heiligen, omringd door zuiltjes, baldakijnen en traceringen en zijn vaak uitgevoerd in overwegend lichte kleuren. Voor de wanden, de zuilen/pijlers en de gewelfdecoraties overheersten - althans vóór de 'gebruikelijke schoonmaak in de zestiger jaren' - de kleuren blauw-groen, donkerrood en goud. Voor de vloeren werden in het algemeen gebakken tegels gebruikt.

De voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk aan de Biltstraat te Utrecht

Deze kerk werd omstreeks 1894 gebouwd naar ontwerp van architect Alfred Tepe als parochiekerk van Utrecht-Oost, gelegen aan de weg naar De Bilt, de huidige Biltstraat. Ze was niet georiën-

afb 1.
De voormalige O.L. Vrouwekerk aan de Biltstraat (Collectie Gemeentearchief)

Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht

teerd, dat wil zeggen het priesterkoor van de kerk lag niet op het oosten maar op het zuiden. Kerken uit Westfalen dienden als voorbeeld bij de bouw van deze hallenkerk; ik denk hierbij vooral aan de Lamberti-, de Martini- en de Überwasserkerk in de Domstad Münster.

Het betrof hier een bakstenen, transeptloze, driebeukige hallenkerk met zuilen, voorzien van onbewerkte kelkkapitelen. De kerk was geheel overkluisd met kruisribgewelven. De zijbeuken hadden aan de koorzijde een driezijdige sluiting en aan de Biltstraatzijde een tweezijdige sluiting. Hoewel de kerk een on-

voltooid toren bezat aan de Biltstraat, speelde het exterieur van deze kerk toch een behoorlijke rol, omdat de kerk een steil dak over de middenbeuk bezat, waartegen zich de rijen dwarskappen van de zijbeuken aansloten. Deze dwarskappen hadden de vorm van schilddaken. Tegen de oostzijde van de oostelijke zijbeuk bezat de kerk tenslotte nog een hoge en slanke, achtkantige toren. In deze toren was de angelusklok van de kerk ondergebracht. Een angelusklok is een klok die de tijden van het morgen-, het middag- en het avondgebed aangeeft. De luidtijden hiervoor zijn meestal: 7.00 uur, 12.00 uur en 18.00 of 19.00 uur. De drie kerkklokken hingen in de onvoltooid toren aan de Biltstraat achter de galgaten in de topgevel. Het dak van de middenbeuk liep namelijk door over de torenwanden en werd afgesloten met deze topgevel, die was versierd met vier nissen, waarvan de middelste twee als galgaten dienst deden. Deze gevel werd bekroond door een achtkantig zuiltje voorzien van een groot en rijk bewerkt smeedijzeren leliekruis. Dit kruis kan momenteel nog worden bewonderd boven de ingangspartij van de Aloysiuskerk aan de A. van Ostadelaan te Utrecht.

De torenwand zelf vertoonde, geheel in Nederrijnse trant, een grote monumentale, rijk geprofileerde ingangspartij met daarboven doorlopend een groot venster. De authentieke voorbeelden van een dergelijke ingangspartij zijn o.a. te vinden aan de Buurkerktoren te Utrecht, de Maartens-toren te Tiel, de Eusebiustoren te Arnhem, de Willibrordustoren te Wesel in Duitsland en de toren van de Severinuskerk te Keulen.

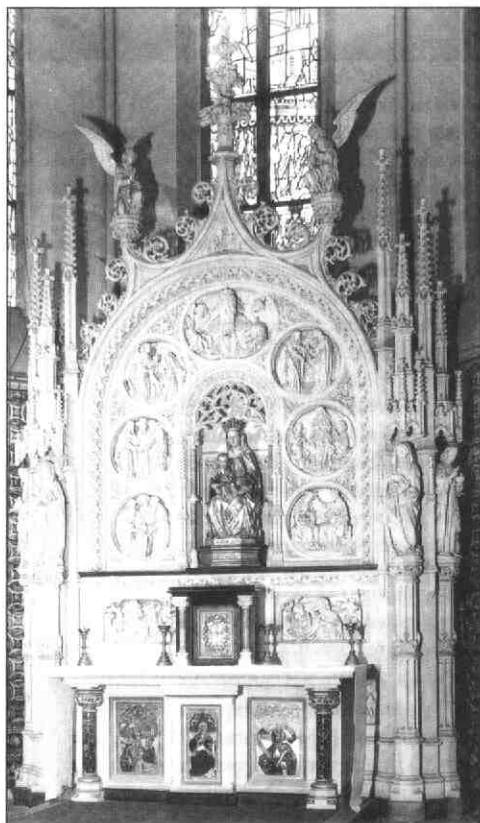
Omdat de Dominicuskerk aan de Mariaplaats in 1939 werd afgebroken en de grote klokken werden bestemd voor deze O.L. Vrouwekerk, heeft men tijdelijk overwogen om de onvoltooid toren van deze kerk volgens de oorspronkelijke plannen af te bouwen. Volgens de bouwtekeningen die worden bewaard in het Gemeente Archief moest deze toren geen spits krijgen, maar een platte afdekking. Omdat deze klokken tenslotte door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog werden gevorderd, heeft men dit plan weer laten varen.

De afbraak van de kerk in 1972

Doordat de toestand van het gebouw steeds slechter werd en het kerkbezoek in de jaren zestig in Nederland sterk terugliep, werd al gauw duidelijk dat de kleine geloofsgemeenschap deze enorme kerk niet meer kon onderhouden zodat men op een subsidie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was aangewezen. Aangezien de neo-gotiek toen nog niet die belangstelling genoot, die zij tegenwoordig wel geniet en het voor deze kerk vanwege het gebrek aan een stadsbepalende toren, niet nodig werd geoordeeld om deze te handhaven, kwam het helaas in 1972 tot de afbraak van dit markante gebouw. De restauratiekosten waren toen immers begroot op een bedrag van 1 miljoen gulden. Met dit gebouw verdween echter niet alleen een fraai stuk architectuur, maar verdwenen ook een aantal prachtige kalkstenen altaren van de hand van F.W. Mengelberg. Slechts restanten hiervan vonden een plaats in het nieuwe kerkje van 1974, dat als centraalbouw werd opgetrokken. Een aantal andere inventarisstuk-

afb. 2

Het oorspronkelijke Maria-altaar in de O.L. Vrouwekerk (Foto: Fotodienst gemeente Utrecht)

ken waren inmiddels verkocht aan de neo-gotische St. Nicolaasbasiliek te IJsselstein, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wél fraai genoeg werd gevonden om te worden gerestaureerd. Er waren nog wel plannen om deze altaren in hun geheel voor andere Nederlandse kerken te bestemmen, maar gezien de hoge kosten die hieraan waren verbonden, heeft men hiervan ook moeten afzien.

In 1973 werd in het Centraal Museum/Aartsbisshoppelijk Museum een tentoonstelling gehouden die de naam meekreeg: 'Het gat in de Biltstraat'. Hierbij kon met lede ogen worden geconstateerd hoeveel kostbaar cultuurgood in korte tijd verloren was gegaan. Toch zou een aantal jaren later nog een aantal stadsbepalende kerken te Utrecht aan de slopershamer ten offer vallen: de Ludgeruskerk aan de Amsterdamsestraatweg (1976) en de Monicakerk aan de Herenweg (1977).

De nieuwe kerk van 1974 en de vorming van één grote parochie in 1993

In 1974 werd de nieuwe O.L. Vrouwekerk door Kardinaal Alfrink ingewijd. Het betrof hier een pretentieuze, achtkantige bakstenen centraalbouw met hoeken van glas. Het kerkbestuur van de O.L. Vrouwekerk heeft er nog van alles aan gedaan om althans de fraaiste onderdelen van de oude inventaris te redden en hierin op

te stellen. Met name de twee grote panelen van het hoofdaltaar van Mengelberg en de zeven Mariamedaillons uit het voormalige Maria-altaar van Mengelberg dienen hier te worden genoemd. Naar aanleiding van een kerkelijke herindeling werd in 1993 besloten tot één grote parochie Utrecht-Oost, waarbij de karakteristieke Aloysiuskerk aan de A. van Ostadelaan werd aangewezen als de centrale kerk, en de O.L. Vrouwekerk en de H. Hartkerk werden afgestoten. Het was immers duidelijk geworden, dat Utrecht-Oost aan drie kerken duidelijk teveel ruimte had. Door de sluiting van deze kerken zouden opnieuw een aantal prachtige kunstwerken overcompleet raken. Wat bijvoorbeeld te zeggen van het Mariabeeld van Kevelaer met de zeven bijbehorende medaillons, die alkomstig waren van het oude Maria-altaar van Mengelberg?

De herplaatsing van het O.L. Vrouwebeeld van Kevelaer en de bijbehorende medaillons in de Ste. Catharina-kathedraal aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht

In 1992 werd dit Mariabeeld op voordracht van de Broederschap van O.L. Vrouw van Kevelaer en met instemming van kardinaal Simonis in de kathedraal geplaatst. De zeven kalkstenen medaillons van Mengelberg bleven tot 1993 in de O.L. Vrouwekerk achter. Toen bekend werd dat de inventaris van deze kerk vóór 1 juli 1993 hieruit moest zijn verwijderd, heb ik in overleg met en na goedkeuring van het kerkbestuur van de kathedraal, pastor De Korte van de kathedraal en Casper Staal van het Catharijneconvent met behulp van een fors aantal fondsen en instellingen een éénmansactie gestart om deze medaillons weer rondom dit Mariabeeld geplaatst te krijgen. Deze medaillons behoren namelijk tot de absolute topstukken die de neo-gotiek in Nederland heeft achtergelaten. Ook van de parochie Utrecht-Oost, in de persoon van de heer E.J. Wijnen, heb ik alle medewerking gekregen.

Als plaats is gekozen voor de korbogige nis naast de toegangsdeur naar het Catharijneconvent in het zuidertransept van de kathedraal. Omdat de medaillons in de loop van de jaren sterk vervuild waren, zijn zij eerst omzichtig en vakkundig gereinigd door

afb. 3 De nieuwe opstelling van het beeld en de medaillons in de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat (Foto: Jaap de Boer, Utrechts Nieuwsblad)

Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemel- opnemingkerk te Utrecht

beeldhouwer A. van Wiggen. Deze heeft tevens de nog aanwezige, losgeraakte elementen weer opnieuw bevestigd. Het beeldhouwwerk is van een uitstekende kwaliteit, zodat is besloten om beschadigingen niet bij te werken om het originele karakter zo min mogelijk aan te tasten. Alleen het in tweeën gebroken medaillon met de afbeelding van God de Vader moest worden gelijmd. Vervolgens werden ook de verdwenen houten kruisjes op de werelddollen van God de Vader en Christus door M. Laudy bijge maakt. Slechter was het gesteld met de achtergrond van het beeldhouwwerk. Deze was ook sterk vervuild, niet meer goed van kwaliteit en tevens beschadigd. Om het fraaie beeldhouwwerk zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen is hierbij wél besloten om deze achtergrond opnieuw te vergulden, voorwaar geen eenvoudig karwei. F. van Hienen, die al eerder het Maria-beeld had verguld en gerestaureerd, heeft zich uitstekend van deze moeilijke taak gekweten. Voor het Maria-beeld moest tenslotte nog een console worden gehakt, waarvoor architect H.Scholte het fraaie hoofdontwerp leverde en waarbij ik enige verfijnde details heb voorgesteld. Deze console werd vervaardigd door beeldhouwer A. van Wiggen, die al eerder beeldhouwwerk in de kathedraal had vervaardigd (console Catharina-beeld). Voorts was hij onder andere werkzaam aan de Dom te Utrecht, de Maartenskerk te Zaltbommel en de Eusebiuskerk te Arnhem. Omdat de muur van de nis, waartegen beeld en medaillons zouden worden aangebracht, niet sterk genoeg bleek, is hiervoor een nieuwe muur

opgemetseld. Om de medaillons in hun nieuwe situatie beter te laten uitkomen is gekozen voor een rode achtergrondkleur, een kleur die in 1984 ook al was aangebracht bij de tapijtschildering achter het Catharina-beeld in deze kerk.

Op 19 maart 1995 werd dit ensemble na een korte plechtigheid weer in gebruik genomen; hiermee bleef gelukkig één van de allergrootste topstukken van Mengelberg in Nederland voor de stad Utrecht bewaard.

Fondsen en instellingen die dit project hebben mogelijk gemaakt:

- Dienst Culturele Zaken gemeente Utrecht
- Fam. J.A.v.d. Does de Willebois, Utrecht
- Stichting Cultureel Fonds Crediet- en Effectenbank, Utrecht
- Anjerfonds Utrecht
- Stichting Utrechts Monumentenfonds
- Provinciaal Franciscanen Minrebroeders, Utrecht
- Fentener van Vlissingen Fonds, Utrecht
- Stichting Lamëris Foundation, Utrecht
- K.F. Heinfonds, Utrecht
- Provinciaal Utrechts Genootschap, Utrecht

Van der Mondelezing

Op 13 febr. 1996 zal de Van der Mondelezing gehouden worden door Bettina van Santen. Een nadere aankondiging volgt in het volgende Oud-Utrecht-tijdschrift.

Historisch Café

Zoals gebruikelijk vindt het Historisch Café plaats op de 2e vrijdag van de maand, in Café het Weeshuis, Domplein, Utrecht. (vanaf 17.00 uur)

Tentoonstelling Willibrord

Op 21 november 1995 is het 1300 jaar geleden dat Willibrord in de St. Pieter te Rome door paus Sergius tot aartsbisschop van de Friezen werd gewijd. Ter gelegenheid van de herdenking van deze wijding wordt in Museum het Catharijneconvent een expositie gehouden.

Duur: 18 november 1995 t/m 28 januari 1996

Cursus chronologie of tijdrekenkunde

De Stichting Stichtse Geschiedenis organiseert in januari en februari 1996 een cursus chronologie of tijdrekenkunde. Behalve dat cultuurhistorische aspecten aan de orde komen, is de cursus er vooral op gericht inzicht te verschaffen in chronologische problemen waarop de amateurhistoricus onvermijdelijk stuit bij zijn onderzoek.

De cursus omvat vier lessen. De kosten bedragen f75,-. Voor meer informatie S.S.G. 030 - 23 43 880.

Mededelingen

Gratis af te halen

Vijf jaargangen Maandblad Oud Utrecht ('73 -'77) in twee banden.

Mevr. M. Rijkse,
Kromme Kamp 14,
3985 PJ Werkhoven,
tel. 03437-1874,
03438-31740 (werk).

Gezocht

De volgende oorlogsherinnering houdt mevrouw S.C.E. van der Beek zo nu en dan bezig. Zij zou blij zijn als iemand helderheid kan verschaffen in dit "merkwaardige" verhaal:

"Op Dolle Dinsdag, sept. '44, toen de Duitsers zich voorbereidden het hazepad te kiezen, zaten wij, bewoners van Brigittenstraat 4, al enige dagen zonder een druppel water. De mare ging dat in de buurt een bron was die water leverde in overvloed. Alzo gingen wij met emmers en teilen in jubelstemming derwaarts. En inderdaad.

Maar waar was dat en hoe kon dat. In mijn herinnering liepen wij linksaf de Nieuwe Gracht op, dan rechts de brug over en rechtuit de Zuilenstraat in. Daar vlak vooraan links en links naast de winkeldeur bevond zich die bron of put."

Reacties:

Mevr. S.C.E. van der Beek
Jan Luikenstraat 36
5615 JM Eindhoven
tel 0404-51 93 61

Bunschoten

De mogelijkheden op historisch gebied die de aanwezigheid van een duidelijke kern van de vroegere, hechte sociale gemeenschap biedt, worden meteen duidelijk bij het bladeren door het tijdschrift van de Bunschotense historische kring, de Bun Historiaal. In de rubriek 'Van wee is tat d'r een' worden telkens foto's afgedrukt waarop allerlei onbekenden staan afgebeeld. Zeer regelmatig ontvangt de redactie dan reacties van oudere Bunschotenaars en Spakenburgers, die niet alleen de afgebeelde personen herkennen, maar vaak ook nog allerlei anekdotes kunnen vertellen. Zo staat er in het septembernummer 1995 een uitleg bij een klassefoto uit 1917. De daarop afgebeelde onderwijzer Wouter Bos kwam op ongewone wijze om het leven. Tijdens de rekenles geraakte een houtblokje in zijn luchtpijp, dat door de artsen niet meer kon worden verwijderd. De ongelukkige onderwijzer stierf enige tijd later door verstikking.

Veenendaal

Het septembernummer van Oud Veenendaal is gewijd aan een aantal heikele herdenkingen. H.P. Deys beschrijft de politieke konkelingen in 1795 waardoor een handjevol ontevreden Veenendalers tegen de wens van de meerderheid hun dorp afscheidden van Rhenen en een zelfstandig bestuur vormden. W.H. Strous gaat nog verder terug en onderzoekt het ontstaan van Veenendaal in de zestiende eeuw. Daar blijken al eerder problemen over geweest te zijn. In 1949 werd op indrukwekkende wijze het 400-jarig bestaan gevierd, waarbij vele Veenendalers ver-

kleed de straat op gingen. In 1973 echter ontdekte men dat Veenendaal bijna een eeuw ouder was en dat men ten onrechte in 1949 zo groots had uitgepakt. Strous vecht ook de oudere datum aan. Hij vindt dat de voetval die hertog Willem van Gelre in 1543 voor Karel V deed, het enige echte startschot gaf voor het ontstaan van Veenendaal. De politieke rust die door deze daad over het gebied neerdaalde, gaf de mogelijkheid om het zompige moeras tot een economisch wingewest om te vormen en zo de kiem te leggen voor de levenskrachtige woonkern Veenendaal.

Oudewater en De Bilt: industrieel erfgoed

Zowel het septembernummer van 'Oude Waarden', het blad van de Geschiedkundige Vereniging Oudewater als dat van 'De Biltse Grift', uitgegeven door de historische kring D'Oude School zijn goeddeels gewijd aan de overblijfselen van het industriële verleden in die plaatsen. Volgend jaar is uitgeroepen tot het Jaar van het Industrieel Erfgoed en de consultants regionale geschiedenis van Noord-, Zuid-Holland en Utrecht zijn een project gestart om historische verenigingen bewust te maken van het industrieel erfgoed in hun werkgebied. Om te stimuleren dat er onderzoek wordt gedaan naar oude fabrieksgebouwen, arbeidsomstandigheden en productieprocessen hebben zij een handleiding uitgegeven onder de titel 'Sporen van Nijverheid', op zoek naar industrieel erfgoed. Oudewater en De Bilt zijn al begonnen met een inventarisatie van wat er nog rest aan bedrijfspanden.

van Zoelen bv aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

J. R. HOOGEZAND

ATELIERS VOOR BINNENHUISKUNST
B.V.

UTRECHT
OUDKERKHOF 25
TEL. (030) 31 52 51

3512 GJ UTRECHT

FAX (030) 367144

KERSBERGEN INSTALLATIE- TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- * Elektra
- * Klimaat
- * Sanitair
- * Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

**Tijdschriften
wil ik als hobby voor u
INBINDEN**

**Redelijk tarief en
100% handwerk.**

**Co Passenier,
tel. 030-930867
(na 18.00 uur)**

DE EERSTE KERKEN VAN UTRECHT:
Sint-Thomas • Sint-Salvator • Sint-Maarten
C.J.C. Broer, M.W.J. de Bruijn

*Een spannend nieuw
boek over de eerste
kerken van Utrecht.
De auteurs halen de
onderste steen boven!*

De prijs van dit boek bedraagt
f 19,50. U kunt het bestellen
door dit bedrag over te maken
op giro 810806 ten name van
Nederlands Centrum voor
Volkscultuur te Utrecht,
onder vermelding van
'De eerste kerken'.